

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

अ-प्रवास

सं. क्र.

५६५

माझा अमेरिकेचा प्रवास

: लेखक :

डा. ग. गुप्ते

किंमत २ रुपये

REFBK-0020413

REFBK-0020413

दि. ५ . २० १९७३

भू-प्रवास

४३१७५

५५५

माझा युरोप-अमेरिकेचा प्रवास

REFBK-0020413

: लेखक :

डा. ग. गुप्ते

किंमत ३ रुपये

प्रकाशक :
श्री. रा. ग. गुप्ते
८३, दुधीआ तलाव
नवसारी (जि. सुरत)

सर्व हक प्रकाशकाचे स्वाधीन

मुद्रक ;
य. व्ही. कामत
चंद्रकांत आर्ट प्रिंटिंग प्रेस
हुसेनी हाऊस,
जेरबाई वाडीया रोड,
परळ, मुंबई.

अर्पण—

माझी पत्नी सौ. मालती व मुलें चि. आशा, कुन्दा, निलीमा व अर्जात ज्यांच्या प्रोत्साहन व संमत्ति मुळेच मला प्रवास करणे शक्य झाले, त्यांस सप्रेम अर्पण.

स्मरणांजलि,

मी निघालो त्या वेळेस ज्यांचे आशिर्वाद घेणे शक्य झाले नाही असे माझे परम-पुज्य वडील कै. ति. दादांना.

क्षमा

लेखकांना पुस्तकाची कीतीही पाने लिहील्यानंतर “लेखकाचे दोन शब्द” लिहायचे बाकीच राहतात. मला मात्र क्षमा मागायची आहे. कारणे पुष्कळ आहेत.

गुजराथेत जन्म झाल्यामुळे, कॉलेजपर्यंतचे शिक्षण गुजराथ मध्ये होऊन, व्यवसायाचे शिक्षणाकरिता व व्यवसायासाठी विहार-बंगालमध्ये राहणे प्राप्त झाले, त्यामुळे महाराष्ट्राशी व मराठीशी संबंध तुटल्यासारखा झाला. असे असून मुद्दा मी मराठीत पुस्तक लिहायचे वाडस करावे, हे खरेंच क्षमा मागण्यासारखे आहे. माझ्या ह्या लिखाणामुळे मराठी माउलीचा न कळत अनादार झाला असेल, तरी मराठी माउलीनी व तीच्या अनेक सुपुत्रांनी खत्रीरणे मला क्षमाच करावी

माझा प्रवास ४ नव्हेंबर १९५६ ला संपला व पुस्तक लिहीण्याचे काम एक वर्षाने “आरंभे सुरा” ह्या न्यायाने सुरु करून नंतर अगदी हलतडुलत घालू ठेवले. त्यामुळे स्मृति-विभ्रमानी कांहीं स्थळांची किंवा प्रसंगाची वर्णने करण्यात चूक झाली असेल. जाणकारांनी चूक माझ्या लक्षात आणून दिल्यास पुस्तकाचे मुद्रण करण्याचा पुन्हा प्रसंग आल्यास मी चूका सुधारून घेण्याचा नक्की प्रयत्न करीन. त्याचप्रमाणे मी माझी मते पण निरानिराळ्या विषयांवर दिली आहेत. वेळेस कित्येकांना ती पटणार न'हित पण सुजांनी समंजसपणाने सावरून घ्यावे अशी विनंती.

मी माझा प्रवास माझ्या व्यवसायाचे ज्ञान वाढविण्याच्या दृष्टिने केला होता. त्यामुळे कोळशाच्या खाणींची वर्णने, खाणींत वापरली जाणारी यंत्र सामुग्री व ती उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांची वर्णने करणे अगदी अपरिहार्य झाले. त्यामुळे प्रवासवर्णन ह्या दृष्टिनेच वाचणाऱ्या साहित्य रसिकांचा वेळेस थोडासा विरस होईल. पण त्यातल्या त्यात ह्या व्यवसायाकडे काहीं महाराष्ट्रीय युवकांचे लक्ष वेधले गेले तर मात्र मराठी साहित्याला लागलेले हे कोळशाचे डाग धुतले गेल्यासारखे वाटतील.

माझ्या प्रवासा दरम्यान माझ्या बऱ्याच चांगल्या व्यक्तींशी ओळखी झाल्या (सबध प्रवासात मला चांगलीच लोक भेटली, कोणच्याहि खल पुरुषाशी-इमीग्रेशन ऑफीसर ते कस्टमच्या अधिकाऱ्यांना धरून-माझा केव्हांही संबंध आला नाही) त्यांचा नाव निर्देश करणे पुष्कळ ठिकाणी अगदी आवश्यक होते. तसे करतांना त्यांची कोणाचीही समती घेणे शक्य झाले नाही, तरी चूक झाली असल्यास जीतक्या मायाळुपणानी ही सर्व लोक माझ्या प्रवासा दरम्यान माझ्याशी वागलीत तितक्याच मोटेपणानी त्यांच्या संमति शिवाय त्यांच्या नावाचा निर्देश केल्याबद्दल मला क्षमा करतील ही नम्र विनंती

डा. ग. गुप्ते.

अमेरिकेस प्रयाण

आमची बोट दुसरे दिवशीं दुपारीं २ च्या सुमारास फ्रान्समधील लहाब्रच्या बंदराला पोहचली. ह्या बोटाला परत दुसऱ्या दोन बोटिंनीं दोरांनीं खेंचून धक्याला आणून लावली. आम्ही ४ च्या सुमारास बोटिवरून खाली उतरलों. आम्हांला उतरवून घेण्यासाठीं बोटिवर आलेल्या कंपनीच्या फ्रेंच नोकराला Pursuer नें पाठवून आमच्या ट्रांझीट वीसाचा बंदोबस्त केला. Pursuer हा उतारुंचें पैसे देण्याघेण्याचें काम व उतारुंना जमिनीवर उतरवून घेण्यासाठीं लागणारीं निरनिराळी सर्टिफिकिटें देण्याचे काम करीत असतो. बंदरावर उतल्यावर २४ तासानें जमिनीला पाय लागल्यामुळें कांहीं निराळाच आनंद वाटत होता. नंतर मी गांव पहावयास निघालों. गांव हे विशेष मोठें नसून गेल्या युद्धांत अगदीं बेचिराख झालें असल्यामुळें जिकडे तिकडे ६-६, ८-८ मजली इमारती बांधण्याचें काम चालूं होतें. सामान उचलण्याकरितां मोठमोठ्या क्रेन्स होत्या, व घरे बांधण्याची कामें अत्यंत जोरांत चालली होती. इतक्या प्रमाणांत घरे बांधण्याची कामें मी कुठेंहि पाहिलीं नाहींत. तेथें मी एका मोठ्या स्टोअर्समध्ये गेलो व लहाब्रची कांहीं चित्रे घरीं पाठवण्यासाठीं विकत घेतली. परकीय भाषेमुळें भाषा बोलण्याचा चांगलाच त्रास पडायचा. परंतु दुकानावरील पाठ्यावरून माणूस लवकर भाषा शिकूं शकतो असें मला वाटलें. गांवांतील कांहीं जुना भाग पाहून मी नंतर माझ्या बोटिवर यायला निघालों.

दुसऱ्या दिवशीं आमची बोट दुपारीं २ ला निघणार होती त्यामुळें १२ नंतर लोकांनीं जाऊं नये असें आम्हांला सांगण्यांत आलें. मी पुन्हां गांवांत फिरण्यास निघालो. माझ्याबरोबरचे दुसरे अमेरिकन उतारू फ्रान्समध्ये स्वस्त व उत्तम सुगंधी द्रव्यें (सेंट्स) मिळत असल्यामुळें तें खरीदण्यासाठीं गेली. आमची बोट दुपारीं २ च्या ऐवजीं ४ ला निघाली. बंदरावर उभे असलेल्या कांहीं फ्रेंच स्त्री-पुरुषांना आम्हीं बोटिवर उभे राहून “ डावू रीव्हायर् ला व्हीरा फ्रान्स ! ” असे हात हलवून ओरडून सांगितलें. व तें सुद्धां अगदीं मनापासून तेच वाक्य बोलून पुढें “ गुड-बाय ” म्हणाले.

आमची बोट ह्यानंतर ७ दिवसांनीं सरळ न्यूयॉर्कला जाणार होती. म्हणजे आतां ७ दिवस हे आम्हांला फक्त समुद्रावरच काढायचें होते. आम्ही थोडेच उतारू असल्यामुळें उतारुंची जहाजावरील अधिकाऱ्यांची चांगलीच घसवट व्हायची. जहाजावरील कप्तानाशीं व Chief-Engineer शीं माझा चांगलाच परिचय झाला होता. हे अमेरिकन कंपनीचें जहाज असल्यामुळें जहाजावरचे ऑफीसर्स सर्व अमेरिकन होते. अमेरिकन लोकांत असलेला वागणुकीचा साधेपणा त्यांच्यांत होता. जहाजावरील

रेडिओ ऑफिसर हा अमेरिकेंतल्या वकिली धंद्यांतला असून त्याला जहावरील नोकरी आवडत असल्यामुळे तो मधून मधून जहाजावरच रेडिओ ऑफीसरची नोकरी पत्करायचा कारण तो Radio-Engineer चें कामहि शिकला होता. आपल्याकडील कायदेपंडितांना रेडिओ कसा चालतो हें तर माहित नसणारच परंतु ते पाटी लावून बेकार राहतील परंतु असली नोकरी कधींच करणार नाहीत. जहाजावर स्वयंपाक करणारा 'बटलर' जर्मन आई-वडिलांचा असून पुष्कळ वर्षांपासून न्यूयॉर्क मध्ये स्थायिक झाला होता. तो फारच विनोदी होता. माझ्यासाठी त्यानें एक वेळां भात व कॉंबडीचें कालवण असे हिंदी पद्धतीचें जेवण तयार केलें हांतें. जहाजाचे कप्तान मला हिंदुस्थानाबद्दल निरनिराळे प्रश्न विचारयचे व दुसऱ्या सर्व अमेरिकन लोकांसारखी त्यांना सुद्धां भिती वाटायची कीं हिंदुस्थान लवकरच कम्युनिझमचा स्वीकार करेल. पंडित नेहरूसुद्धां अंतःकरणेन Communist आहेत विशेष म्हणजे त्यांनीं मला विचारलें कीं, पंडित नेहरूंच्या पाठीमागे किती लोक आहेत ? त्यावर मी म्हणालों, त्यांच्या पाठी-मागे सर्व देश आहे. तेव्हां ते सर्व आश्चर्यचकित झाले. कारण त्यांची समजूत होती कीं, पंडित नेहरू जबरदस्तीनें झालेले हिंदुस्थानचे नेते असतील. व हिंदुस्थानांत Freedom of thought (विचार स्वातंत्र्य) नसेल. मी जेव्हां दुसऱ्या अमेरिकन लोकांना सांगायचा कीं, आमच्या देशांत तुमच्या देशापेक्षां पुष्कळ विचारस्वातंत्र्य आहे. तुमच्या देशांत कम्युनिझम काय आहे तुम्हांस माहिती आहे काय ? कम्युनिझमबद्दल तुमच्या अगदीं चुकीच्या समजूती आहेत. कोणी कम्युनिस्ट आहे असा संशय घेतांच त्या माण-साला तुमच्या देशांत वाव नाही. माझ्या ह्या म्हणण्यानें त्यांना चांगलेंच आश्चर्य वाटलें. मला कॅप्टन पुर्नजन्माच्या सिद्धांताबद्दल विचारीत असे व माझे पुर्नजन्माबद्दल जें काहीं ज्ञान होतें तें सर्व काहीं मी त्यास दिलें. माझ्या बोलण्यानें त्यांना चांगलेंच ज्ञान झालेलें दिसलें. कारण आतां त्यांनासुद्धां मुक्ति मिळवण्याची इच्छा होऊं लागली. त्यांनीं मला विचारलें कीं, तुला काय आवडेल " पुर्नजन्म कीं मुक्ति " त्यावर मी म्हणालों कीं मला पुर्नजन्म आवडेल. माझ्या ह्या उत्तरामुळे त्यांना आश्चर्य वाटलें व ते म्हणाले असे कां ? त्यावर मी सांगितलें कीं, मला हें जग आवडतें व जगावरचा माझा मोह कमी झालेला नाही. ते तोंड आंबट करीत म्हणाले हे म्हणणें चुकीचें आहे व जगावर मोह ठेवणें योग्य नाही सर्वांत उत्तम म्हणजे " मुक्तिच " मला या जडवादी समजल्या जाणाऱ्या अमेरिकनांचें चांगलेंच आश्चर्य वाटलें. मला आणखीहि काहीं अमेरिकन लोक अमेरिकेंत भेटले कीं, जे त्यांच्या जडवाद्याला कंटाळले होते व ते मला निक्षून सांगायचें कीं, आम्हीं केलेली चूक तुम्हीं करूं नका. तुमचें अध्यात्मक जीवन आमच्या जडवादी जीवनापेक्षां पुष्कळ पटीनें वरें आहे.

मला बहुतेक लोक बोटीवर व अमेरिकेंत हिंदुस्थानच्या जातीच्या पद्धतीबद्दल निरनिराळे प्रश्न विचारीत असत व नंतर तुम्हीं आतां जातीयवाद सोडला पाहिजे असें सांगायचे. मी त्यांना जोरानें सांगत होतो कीं, आतां जातीयपद्धत बहुशः निघून गेलेली आहे. व थोडी फार आहे ती केवळ खेडेगांवांतच आहे. मला हा प्रश्न विचारणारी एक मध्यम वयाची अमेरिकन महिला सुद्धां होती. ती इन्शुरन्सचें काम करीत असे. तिच्याशीं मी दोन तास वादविवाद घालून तिला पटवून दिलें कीं, शहरांतून व सुशिक्षित लोकांत जातीयवाद अजिबात गेलेला आहे. ह्या बाईचा उल्लेख पुन्हां न्यूयॉर्कच्या माझ्या वसाहतींत येईलच.

आमच्या उतारूंमध्ये एक आयरिश म्हातारा होता. त्याचें काम म्हणजे आमच्या जहाजांतून जें शर्यतीचें घोडे जात होते त्यांची रखवाली करण्याचें होतें. हा गृहस्थ थोडा-बहुत अध्यात्मिक विचाराचा होता. त्याची हिमालयांतील ऋषीमुनींची भेट व्हावी अशी फार इच्छा होती. मी त्याच्याबरोबर शर्यतीचे घोडे पहाण्यास गेलो होतो.

अटलांटिक समुद्र हा तुफानी (खवळलेला) समजला जातो. त्यांत जहाज मुळींच संधपणें चालत नाहीं परन्तु आमच्या वेळेस आम्हांला फारसा त्रास झाला नाही. आमचें जहाज अगदीं संधपणें चाललें होतें. अधून मधून इकडच्या तिकडच्या जाणाऱ्या बोटी आम्हांला दिसायच्या. **Queen Elizabeth** ही बोट आम्हांला भेटली. आम्हीं सकाळीं उठायचे, नंतर न्याहरी करून जहाजावर असलेलीं कांहीं पुस्तकें व मासिकें वाचत आरामखुर्चीवर पडून रहायचें तसेच थोडेबहुत डेकवर खेळायचें नंतर जेवणाची घंटा वाजली कीं जेवण करून डेकवर आराम करायचा असा आमचा जहाजावरील कार्यक्रम होता. दुपारीं चहा वगैरे घेऊन रात्रीचे जेवण उरकल्यानंतर झोप येईपर्यंत आरामखुर्चीत पडून रहात असूं. एखादेवेळेस गप्पागोष्टी करून झोपी जात होतो. कांहीं वेळां आमची ड्रील व्हायची म्हणजे उतारूं व जहाजावरील अंमलदार तसेंच नाविक ह्यांनीं जहाजास कांहीं अपघात झाला तर समुद्रांत आपला जीव वांचविण्यासाठीं **Safety-Belts** चा कसा उपयोग करायचा ह्याचें प्रात्यक्षिक देण्यांत यायचें. पुष्कळ वेळां जहाजाच्या थोड्या अंतरावर **Porpoise** म्हणून लोक ओरडायचे व बोटें दाखवायचे. पोरपोईज नांवाचा एक मोठा मासा आहे.

आमचें हळू हळू दिवस जात होते. आम्हीं न्यूयॉर्कहून २०० मैल अंतरावर आलो होतो. ह्यावेळेस आम्हांला समुद्र प्रवाहांत लाल रंगाचा एक निराळा प्रवाह दिसला व त्यांत कांहीं बांबू सारखे व जंगली पदार्थसुद्धां तरंगत होते. आम्हीं कॅप्टनला विचारलें असतां

त्यामैं सांगितलें कीं हा प्रवाह मॅक्सिकोच्या आखातांतून येतो. नंतर हळुहळू आम्हांला श्वेतरंगाचें पक्षी मासे पकडण्यासाठीं येतात ते दिसूं लागलें होतें. आम्हांला किनाराहि दिसूं लागला होता. आमचें मन आतां धरणीकडे लागलें होतें. आतां पक्षांची संख्याहि वाढूं लागली असून ते जहाजाच्या रोलकांठीवर येऊन बसूं लागलें. आमच्या ह्या नव्या मित्रा-बद्दल आम्हांला फारच कुतुहल वाटायचें. न्यूयॉर्कहून १०० ते १२५ मैलांवर एक मोठें जहाज उभें केलें असून त्याचें काम न्यूयॉर्ककडे जाणाऱ्या जहाजांवर टेहळणी करायचें होतें. हळुहळू जहाजांचा सुळसुळाड होऊं लागला व आम्हांला खूप जहाजें दिसूं लागलीं. न्यूयॉर्कला आम्हीं गुरुवारीं रात्रीं पोहचूं असें आम्हांला सांगण्यांत आलें. रात्रीं ९-१० च्या सुमारापासूनच आम्हांला दोन्ही बाजूला Light Houses दिसूं लागल्या. तसेंच कांहीं विमानतळाचें Search-light सुद्धां दिसूं लागली. आमचें जहाज रात्रीं २ च्या सुमारास न्यूयॉर्क गांठेल असें जहाजाच्या अधिकाऱ्याचें म्हणणें होतें कीं, न्युयॉर्क कसें दिसते याबद्दल मला फारच उत्कंठा लागली होती. म्हणून मी न्युयॉर्क आल्याबरोबर मला उठवा असें सांगून ठेवलें होते. कांहीं वेळानंतर मी खडबडून उठलों व पाहूं लागलों तर आमचें जहाज चालत नव्हते व शान्तपणें उभें होते. जिकडे तिकडे विजेच्या दिव्यांचा झगझगाट दिसत होता. बरीच जहाजें आमच्या बाजूनें शिष्ट्या फुकत जात होती. आम्हीं ह्या वेळेस न्युयॉर्क बंदरांत होतो. सकाळीं कस्टम अधिकारी येऊन जहाजाची व उतारुंची तपासणी करतील व नंतर जहाजाला कंपनीच्या मुद्दाम बांधलेल्या धक्क्यावर जहाज थांबवण्याची परवानगी मिळेल असें आम्हांला सांगितलें. मी बराच वेळ जहाजांचा तो चाललेला गजबजाट बघून व जवळील रस्त्यावरची मोटारींची वाहतूक पाहिल्यानंतर सकाळीं लौकर उठण्याचें ठरवून मी माझ्या केब्रीनमध्ये झोंपा गेलों. सकाळीं लौकरच उठलो व डेकवर जाऊन उभा राहिलों. एका बाजूला एम्पायर स्टेट बिल्डिंगची उंच इमारत दिसत होती. त्याचप्रमाणें दुसऱ्याहि कांहीं उंच इमारती दिसत होत्या. दुसऱ्या बाजूला हडसन नदीच्या बाजूनें जाणाऱ्या रस्त्यावर मोटारींची सतत वाहतूक चालू असलेली दिसत होती. थोड्याच वेळांत कस्टमची व ॲमिग्रेशन डिपार्ट-मेंटची मोटर लॉंच आमच्या बोटीजवळ आली. त्यांनीं लवकरच उतारुंचें व जहाजवरील माणसांचे कागदपत्र तपासण्यास सुरुवात केली. जे लोक यु. एस. ए. मध्ये कायम वसाहतीसाठी आलें होते त्यांचें कागदपत्र ते जरा बारीकईनें तपासत होतें. ह्या कस्टम अधिकाऱ्यांचें सर्व दृष्टीनें समाधान झाल्यानंतरच बोटीला धक्क्याला लावण्याची परवानगी मिळतें. आमची बोट तपासणी झाल्यानंतर कंपनीच्या धक्क्याला लागली. आम्हीं सर्व लोक उतरण्याच्या गडबडींत होतो. आमचें सामान केब्रीनमध्येच राहूं देण्यास सांगण्यांत आलें. बोटीच्या तळघरांतून (हॉल्ड) एक आडवी शिडी लावून धक्क्यापर्यंत उतरण्याचा

बंदोबस्त केला होता. आम्हीं खालीं आलों व एका बाजूला उभें राहिलों. आमचें सामान थोड्या वेळानें आणलें. नंतर कस्टम अधिकाऱ्यांनीं आमच्या सामानाच्या तपासणीस सुरुवात केली. मला फक्त औपचारिक प्रश्न विचारलें व जाण्याची परवानगी दिली. न्युयॉर्क संबंधीं माझ्या निरनिराळ्या कल्पना होत्या. न्युयॉर्क हे शहर मोठें व तेथील अमेरिकन लोकांची रहाणी म्हणजे अत्यंत खर्चाची आहे हें मला माहित असल्यामुळें मला वाटलें कीं, आपलें कसें होईल म्हणून मी जरा साचकतेनेच उत्तरलों. Y. M. C. A. मध्ये **International Students' Home** मध्ये चांगलें स्वस्त पडतें असें मला इंग्लंडमध्ये लंडनला असतांना कळलें होतें. तेथील पत्ताहि मजजवळ होता. ब्रीटीवरील आयरिश माणसानें मला स्लोन हाऊसच्या Y. M. C. A. मध्ये उतरण्यास सांगितलें होते व ते चांगलेंच स्वस्त पडेल असेंहि सांगितलें होते त्यामुळें मी तेथेंच जाण्याचें ठरविलें.

मी शुक्रवारी न्युयॉर्कला उतरलों व सोमवारी मला वॉशिंग्टनला जायचें होतें. 'स्लोन-हाऊस' ही पंधरा मजली इमारत होती व त्यांत २००० माणसांना रहाण्याची सोय होती. तेथें गेल्याबरोबर मी प्रथम रिसिप्शन रूममध्ये गेलों व खोली मिळण्याविषयी चौकशी केली. नंतर मला खोली मिळाल्यामुळें माझे नांव राजिस्टर केलें. त्याचप्रमाणें तीन दिवसांचें भाडें आगाऊ देऊन नंतर मला खोलीची किल्ली दिली गेली. किल्लीबरोबर एक कार्डहि देण्यांत आलें. त्यांत माझे नांव, खोलीचा नंबर वगैरे लिहिलें होतें. मी माझी सूटकेस घेऊन वर गेलों. १५ व्या मजल्यावरच्या खोलींत माझे सामान ठेवलें. इमारतीच्या मध्यभागीं तोंड धुण्याकरितां निरनिराळीं वॉश-बॅसीन्स होती व आंघोळीची व्यवस्थासुद्धां होती. मी माझे नित्यक्रम आटपून लीफ्टमध्ये बसून खालीं आलो. इथें लीफ्टला लागूनच एक लहानशी पेटी असते त्यांत तुमच्या खोलीची किल्ली टाकायची व ती किल्ली तुम्हीं टाकतां ह्याची दक्षता लीफ्ट चालविणारा मनुष्य घेतो. नंतर मी खालीं आलों व खालीच वायू. एम्. सी. ए. च्या चालणाऱ्या 'कॅफेटरींत' न्याहरीला गेलों. इथें ओळीनें निरनिराळ्या जिनसा कांचेच्या कपाटांत ठेवलेल्या असतात. तुम्हांला लागेल ती वस्तू तुम्ही दाखवायची म्हणजे वाढपे लोक ती वस्तू तुमच्या ट्रेमध्ये ठेवतात. नंतर तुम्हीं एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकाला सरकत सरकत जातात व तुम्हांला लागेल ती वस्तू तुमच्या ट्रेमध्ये जमते. सुरुवातीच्या ठिकाणीं सर्व ट्रे जमतात. तेथें ट्रेच्या चवडी असतात. त्याखालून गरम हवा पसरवून त्यांना कोरड्या पसरवून त्यांना कोरड्या व जंतूविरहीत करण्यांत येतात. तुम्हीं जशी ट्रे उचलून घेतां तशी खालची ट्रे वर येते व दरवेळेस तुम्हांला गरम ट्रे मिळते. दुसऱ्या टोंकाला पैसे घेणारी बाई

असते ती तुमच्या ट्रेमधील जिनसा पाहून पैसे सांगते. तिच्या कॅश मशीनमध्ये त्याप्रमाणे त्या पैशांचा आंकडा नोंदते. तुम्हीं जास्त पैशांची रक्कम दिली तर बाकीचे पैसे मोजून देण्यास त्यांना वेळ लागत नाही, कारण निरनिराळ्या पैशांच्या रक्कमेचे त्यांनी पुडके करून ठेवलेले असते. तिला पैसे देणे झाल्यानंतर जवळच कांटा-सुरी व कागद असतो ते सर्व तुम्हीं तुमच्या ट्रेमध्ये ठेवायचे व बाजूच्या मोठ्या जेवणाच्या खोलीत जेवावयास बसायचे. मी माझे खाण्याचे आटोपून बाहेर पडलों. मी जवळच असलेल्या पोस्ट ऑफीसमध्ये घरी पत्र टाकायचे असल्यामुळे गेलों. ह्या पोस्ट ऑफीसची बिल्डिंग भयंकरच मोठी होती. पत्र लिहिण्याकरितां १० सेंटची हवाई पत्रे घेतलीं. मला पोहोचल्याची तार करायची होती म्हणून तार करायची खिडकी कुठे आहे असे विचारले तेव्हां मला असे सांगण्यांत आले कीं तार करण्याचे काम पोस्ट ऑफीस करित नसून निरनिराळ्या प्रायव्हेट कंपनीज ते करतात. व आपण आपल्याला लागेल त्या कंपनीत जाऊन तार करू शकतो. नंतर जवळच असलेल्या वेस्टर्न कंपनीत मी तार करण्यास गेलों. तेथे तारेचे काम करणाऱ्या माणसांना मला हिंदुस्थानांत तार करायची आहे व ती शक्यतो कमी खर्चात पाठविण्यास मी त्यांना सांगितले. नंतर त्यांनी मागितले तितके पैसे देऊन पैशाबद्दल पावती मागितली परंतु त्यांनी सांगितले कीं पावतीची जरूरी नाही, तुमची तार बरोबर मिळेल. मीसुद्धां त्यांच्यावर विश्वास ठेवून बाहेर आलों. नंतर माझी तार घरी व्यवस्थित पोहोचल्याचेहि मला कळले.

त्यानंतर मला कांहीं न्युयॉर्क कंपनीच्या ऑफिसमध्ये जायचे होते म्हणून तेथे जाण्यास निघालों. सर्वांत प्रथम जॉय मॅन्यूफॅक्चरींग कंपनीच्या एम्पायर स्टेट बिल्डिंग मध्ये जाण्याचे ठरविले कारण ही बिल्डिंग माझ्या निवासस्थानापासून जवळच होती. हे जगातील सर्वांत उंच बिल्डिंग असून १०२ मजल्याचे आहे. ह्याच्यावर टेलिव्हिजनचे एरिअल वगैरे लावलेले आहेत. मला ६७ व्या मजल्यावर जायचे होते. त्यामुळे कोणत्या लिफ्टने जावे ह्याचे निरीक्षण केले निरनिराळ्या मजल्याकरितां निरनिराळ्या लिफ्ट्स होत्या. उदा० पहिल्या मजल्यापासून १५ व्या मजल्यापर्यंत एक लिफ्ट असे. ठराविक लिफ्ट ठरवून दिलेल्या मजल्यापर्यंतच जातात. तुम्ही कोणत्या मजल्यावर आहांत हे विजेच्या लहान लहान दिव्यांच्या सहाय्याने कळते. व त्याप्रमाणे आपल्याला जायचे असेल तेथे जातां येते. त्याचप्रमाणे अमुक एक ऑफिस कुठे आहे हे आपल्याला शोधवे लागत नाही कारण ज्या मजल्यावर ते ऑफिस असेल त्याच्या पाठीमागे मजल्याचा नंबर असून पुढे त्या ऑफिसचा नंबर लावलेला असतो. उदा० ६७२० हा नंबर ६७ मजल्यावर असलेल्या २० नंबरच्या ऑफिसचा होय. व हीच

तन्हा हॉटेलमध्ये असते. कोणाला हॉटेलमधील अमुक खोलीचा पत्ता पाहिजे असल्यास हॉटेलमधील मजल्याच्या नंबरापुढे खोलीचा नंबर लिहिलेला असतो.

मी जॉय कंपनीचा तपास करीत असतांना ते ऑफिस बदलल्याचें कळलें व त्यांच्या नव्या ऑफिसचा पत्ता काढण्यासाठीं कचेरीत जाऊन पत्ता घेऊन मला ज्यांना भेटायचें होतें त्यांच्याकडे गेलो परंतु ते दौन्यावर गेल्यामुळें मी त्यांच्या वरीष्ठ ऑफिसरला भेटलों. व मला अमेरिकेंत काय काय बघायचें आहे हें त्यांना सांगितल्यावर ते माझा कार्यक्रम लोंकरच आंखून देतील असें त्यांनीं मला सांगितलें. त्यांच्या ऑफिसमध्ये मी बसलों असतांना मला एक दोन गोष्टी विशेष वाटल्या. त्या ह्या कीं एक चिनी बूट-पॉलिश करणारा माणूस अगदीं ऑफिसमध्ये येऊन विचारत होता कीं, बूट-पॉलिश करायचें आहे कां ? आपल्या देशांत असे ऑफिसमध्ये बूट-पॉलिश करायला जाण्यास धजला नसता. त्याच-प्रमाणें निग्रो मेसेंजर बॉय म्हणजे आपल्याकडचा चपराशी अगदी स्तूलावर बसून कोका कोलाची वाटली घशाखाली सोडत बसला होता व तेथें एक टाईप करणारी बाई त्याला विनंती करत होती कीं, हें पत्र अमुक अमुक ठिकाणीं नेऊन दे. परंतु त्यानेंही मी कोका कोला पिल्यानंतर तुझे काम करतो असें उत्तर दिलें. त्यावेळेस त्याच्याकडील शिस्त मला वेगळीच वाटली, त्याचा उल्लेख मी पुढें करणारच आहे. येथील वहातुकीचा पोलीस किंवा दुसरोही पोलीस अगदीं आरामशीर तंगड्या पसरून कपड्याबद्दल विशेष काळजी न घेतां उभे राहिलेले दिसतात. त्यांच्यापाठीमागे असलेल्या रिव्हॉल्वरवरून मात्र ते पोलीस आहेत हे कळायचें. मला इंग्लंड व येथील पोलीस यांच्यांत चांगलाच फरक जाणवला. मी ह्याबद्दल ओळखीच्या माणसाला विचारलें असतां ते म्हणाले कीं, इंग्लंड-मधील लोक बाह्य देखाव्याला आकर्षिले जातात. पण आम्हांला जे सुखावह वाटत असेल तेंच आम्ही करतो. नंतर मला आणखी एका कंपनीच्या कचेरीत जायचें होतें व संध्या-काळ होऊन गेलीं होती त्यामुळें न्युयॉर्कचा कांहीं भाग पाहाण्याचें ठरवून मी ब्रॉडवेला जायचें ठरविलें.

ब्रॉडवे हा न्युयॉर्कचें मोठमोठें सिनेमा व थिएटरांकरितां प्रख्यात आहे. मी बसमध्ये बसलों असतांनाच माझ्या शेजारच्या उतारुंला रेडिओ-सिटी-म्युझिक-हॉल येथें बस आली म्हणजे मला सांगा असें सांगून ठेवलें. तेथें आल्यानंतर तिकिट्यांची चौकशी केली परंतु खालच्या दर्जाची तिकिटें संपून वरच्या वर्गाची तिकिटें घेण्यासाठीं बराच क्यू लागलेला दिसला व रविवारीं तिकिट्याचा दर कमी असल्यामुळें मी रविवारीच जाण्याचें ठरविलें नंतर मी जवळच असलेले रॉकफेलर-सेंटर पाहाण्याचा विचार केला. आंतील मुख्य हॉलमध्ये गेलों व १ डॉलरचें तिकिट काढलें.

आम्हांला एका विशिष्ट हॉलमध्ये मोठ्या खोलीत थोडा वेळ थांबण्यास सांगितलें तेथें सुद्धां माझ्याचसारखीं ' रॉक फेलर ' सेंटर बघणांरी माणसें जमली होती. थोड्याच वेळानें आम्हांला रॉके-फेलर सेन्टर दाखविण्याकरितां एक वाटाडी मुलगी आली. तिनें गुड-इव्हीनिंग, एव्हरीवडी करून आतां मी तुम्हांला रॉके फेलर सेन्टर दाखवावयास घेऊन जाते असें म्हणाली. नंतर तिनें स्वतःचे नांव सांगून आम्हांला प्रश्न विचारावयाचे असल्यास विचारा असें सांगून सर्वांना तिच्या पाठीमागे येण्यास सांगितलें. आमचा अंदाजे २५-३० स्त्रीपुरुषांचा घोळका होता. व त्यांत कांहीं अमेरिकन सोडून बहुतेक लोक बाहेरून आलेल्या देशांतील होते.

रॉके-फेलर हें अमेरिकेंतील हे अत्यंत घनाढ्य गृहस्थ होऊन गेले. तेथील त्यांचा फोटो दाखवून आमच्या वाटाड्या मुलीने रॉके फेलरची माहिती सांगून ती म्हणाली, ५० वर्षांपूर्वी ही जागा अगदीं उजाड असून कोलंबिया युनिव्हर्सिटीला थोडक्या किंमतीत मिळाली. नंतर ती रॉक फेलरनें विकत घेऊन ही बिल्डींग बांधली. अशा ७-८ बिल्डींग असून त्या ६०/७० मजली आहेत. त्यांत आर.सी.ए.चे बिल्डींग सर्वांत उंच आहे. ह्या इमारतींना वेगवेगळीं नांवे असून तेथें अनेक कंपनीच्या कचेऱ्या आहेत. एका इमारतींत ब्रिटिश कंपनी असून कांहीं ब्रिटिश सरकारच्या ऑफिसेस सुद्धां आहेत. समोरील इमारतींत फ्रेंच कंपनी व फ्रेंच सरकारची कांहीं ऑफिसेस आहेत. ह्याच इमारतींत त्या त्या देशांचीं वैशिष्ट्ये ठेवलेली आहेत. ब्रिटिश व फ्रेंच इमारतींमधील रस्त्याला लोकांनीं गंमतीनें ' इंग्लीश चॅनल ' असें नांव ठेवलें आहे. ग्रीक इमारतींत तेथील देवाचे पुतळे केलेले असून मुद्दाम ग्रीक पत्थर मागवून त्याची इमारत बनविली आहे. तसेंच छतांवरून अनेक चित्रे काढली आहेत. वेळ (टाईम) ह्याचे चित्र काढलें असून एका बाजूला भूतकाळ, मध्यभागीं वर्तमानकाळ व दुसऱ्या बाजूला भविष्यकाळ असें चित्र एका मोठ्या चित्रकाराकडून काढलें आहे. भूतकाळाकडून तें चित्र पाहतांना टाईम त्याकडे निराळ्या दृष्टीने बघत असतो. त्याचप्रमाणें मधे उभे असलेल्या वर्तमानकाळाकडेहि निराळ्या दृष्टीने पहात असतो. व भविष्याकडेहि निराळ्या दृष्टीने पहात असतो. आम्हांला निरानिराळ्या इमारती दाखवून खालीं असलेल्या रॉ. फेलर सेन्टरचे वैशिष्ट्य अशा एका ओपन एर रेस्टॉरन्टकडे आणलें. तेथेंच एका मोठ्या चौकांत पुढच्या भागांत एक मोठा ग्रीक देवाचा पुतळा होता व त्याच्यासमोर लोक खुर्ची, टेबलें टाकून खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचा आस्वाद घेत होते. मधेंच सुंदर सुंदर फुलांची झाडे होती उन्हाळ्यांत ह्या चौकांत कृत्रिम तऱ्हेनें बर्फ गोठवून लोक स्केटींग करतात. नंतर आम्हांला रेडियो सिटी म्युझिक हॉलची इमारत दाखविली. तसेंच जगांतील सर्व मोठ्या सिनेमागृहांतून

त्यांत बसलेलीं ५००० माणसें जेव्हां बाहेर पडतात तेव्हां एकदम घोळका न होतां सुट सुटे चालतां यावे ह्याकरितां मधूनच केलेली त्रिकोनी खांबाची युक्ति समजावून दिली. ह्या त्रिकोनी खांबाजवळ घोळका आल्याबरोबर सुटा होतांना दिसतो. त्याच्याजवळ एक मोठा थोरला हॉल होता. ह्या हॉलच्या खिडक्या व दारांना लावलेले पडदे मौल्यवान कापडाचे असून ३-३ टनाचे होते. ते पडदे धुण्यास पाठविणें सुलभ नसल्यानें लॉंड्रीची माणसेंच ते जागच्याजागीं धुण्यासाठीं घेतात. तेथें छतावर खरोखरच सोन्याचा पत्रा मढ-वला होता. व त्यामुळें भिंतीचे व खालच्या जमिनीचे प्रतिबिंब छतावर पडून भित्त बरीच उंच वाटायची व तिच्या खऱ्या उंचीची कल्पनां घेत नाहीं. आम्हांला त्या वाटाड्या बाईनें तिची उंची किती असेल ह्याचा प्रत्येकाला अंदाज विचारला तेव्हां कोणी ३००-४०० फूट तर कोणी १००-१५० फूट असेल असें म्हणूं लागले. परंतु मी थोडा अंदाज लावून ६० फूट उंची आहे असें सांगितलें, त्यानंतर आमच्या वाटाड्या बाईनें जाहीर केलें कीं, हिंदुस्थानच्या गृहस्थाचा अंदाज खरा आहे. हें ऐकून मला जरा हायसें वाटलें. नंतर आम्हांला ३० किंवा ४० मजल्यावर असलेला भाग म्हणजे टंरेस गार्डन दाखविला. ह्याच्या छतावर छत समान असून छत उतरतें आहे असें 'दाखविण्यासाठीं' कांहीं विशिष्ट रेषा ओढून दृष्टीभ्रम केलेला आहे. इथून दिसणाऱ्या निरनिराळ्या इमारती सुद्धां आम्हांला दाखविल्या. नंतर आम्हीं ७० व्या मजल्यावर लिफ्टनें वर गेलों. तेथें गच्चीवर केलेल्या ऑब्रसरवेटरीच्या सहाय्यानें सबंध न्यूयॉर्क शहर दिसत होतें. समोरच कांहीं अंतरावर एम्पायर-स्टेट-बिल्डिंग सुद्धां दिसत होतें. तेथें फारच मोठे विजेचे दिवे लावले होते. गच्चीवर दोन डोळे लावून बघणाऱ्या दुर्विणी निरनिराळ्या ठिकाणीं ठेवल्या होत्या. व त्यांत १० सेंटचे नाणें टाकलेंत (विशिष्ट जागीं) तरच तुम्हांला लांबचा देखावा अगदीं जवळ दिसतो. गच्चीच्या चारी बाजूला लोकांच्या सुरक्षिततेसाठीं मजबूत तारेचें कुंपण केलें होतें. एका बाजूला हडसन नदी तर दुसऱ्या बाजूला ईस्ट नदी, त्यांत चाल-गारीं गलबतें, समोरच असलेलें मोठें उपवन (पार्क), आजुबाजूच्या मोठमोठ्या उंच इमारती व रस्त्यावरून जाणाऱ्या मोटारींची सतत वहातुक, तसेच विजेचे निरनिराळें असंख्य दिवे असा देखावा फारच नयनरम्य होता. गच्चीवर एका उंच प्लॅटफॉर्मवर लहानसा बाग केला होता. तेथें खुर्च्या, बाकें वगैरे होती. लोक तेथें न्यूयॉर्कचे हें दृष्य पहात असतात.

थोड्या वेळानें मी सुद्धां एका खुर्चीवर बसलो. व तेथें माझ्याजवळ बसलेल्या एका गृहस्थाशीं मी गोष्टी करण्यास सुरुवात केली. हे गृहस्थ त्यांच्या कॅमेऱ्यानें एकसारखे फोटो घेत होते मी त्यांना विचारलें कीं, तुमच्या कॅमेरावरून फोटो चांगले निघतील

कां ? त्यावर ते मला म्हणाले कीं, माझा कॅमेरा जर्मन कॅमेरा असून त्यांचे नांव लाइका आहे व ह्या कॅमेराने मला न्यूयॉर्कची रात्रीची चित्रे घ्यायची आहेत. नंतर आम्हीं निरनिराळ्या विषयांवर बोल्डं लागलों. मी हिंदुस्थानी आहे हे कळल्यावर माझ्याशी हिंदुस्थानबद्दल गोष्टी करण्यास सुरुवात केली. त्यांनीं महात्मा गांधीबद्दल बरेच वाचले होते. नसेच त्यांना आपल्या राजकीय नेत्यांबद्दल व जवाहरलाल नेहरूंबद्दल फार आदर होता. त्यांनीं आपल्या सरकारबद्दल चुकीचे आरोप केले व अमेरिकेंतील लोकशाही कमी चालते ते सुद्धा सांगितले. त्याचप्रमाणे त्यांच्या सेनेटमध्ये निरनिराळ्या गटांचे हित व ते निराळे गट कसे संभाळतात व त्यामुळे बहुजन समाजाचे कसे नुकसान होते तेहि समजावून सांगितले. उदा. शेतकरी वर्गाचे हित सांभाळण्याकरितां त्यांच्याकडून लाखां डॉलर्सचे लोणी, अंडी किंवा धान्य सरकार विकत घेऊन त्यांचा भाव कमी पडू देत नाहींत. व हा सांठा सरकारजवळ नासला तरी चालेल परंतु शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊं नये म्हणून तो सांठा बाजारांत येऊं देणार नाहींत. मी त्यांना सांगितलें कीं, तुमच्याकडील लाखां पौण्डांचे तूप आमच्या देशांत जात असून ते चांगलें नसल्याची तक्रार मी हिंदुस्थानांत ऐकली. नंतर पुढें ते म्हणाले कीं, निरनिराळ्या विशिष्ट गटांचे हित पहाण्यासाठीं त्यांची पगारदार माणसे लॉबीमध्ये असतात. त्यांना लॉबीस्ट म्हणतात. ह्यांचे काम ह्या गटाच्या हिताविरुद्ध जर एखादा कायदा (बिल) आला तर सेनेटच्या निरनिराळ्या सभासदांना भेटून त्यांना आपल्या गटाविरुद्ध कायदा पास होऊं नये म्हणून ते लागेल तो प्रचार करतात किंवा सेनेटच्या माणसांना लांचलुचपत देऊनसुद्धां त्यांना आपल्या बाजूनें करतात. तसे केल्याचीहि उदाहरणे आहेत. समजा तेलाच्या खाणीच्या मालकांविरुद्ध कांहीं कायदा पास होत असेल तर तो कायदा होऊं नये म्हणून लॉबीस्ट सर्व प्रकारचे उपाय योजतात. ह्या निरनिराळ्या गटांच्या लोकांजवळ एवढा पैसा असतो कीं, ह्या कामाकरितां वाटेल तितका पैसा खर्च करतात. अर्थात ज्याच्याजवळ पैसा जास्त असेल त्याचा जोर जास्त असतो व म्हणूनच अमेरिकेंत **Doller is all important** असे म्हणतात. सेनेटच्या सर्व सभासदांवर लॉबीस्ट वजन आणू शकतात. जनहिताची कार्ये ह्या मेनेटकडूनच होतात. त्यांनीं मला आणखी सांगितलें कीं, जशी रशियाची ' होयबा ' करणारी राष्ट्रे आहेत तशा आमच्या युनायटेड स्टेटसचीपण आहेत. दक्षिण आफ्रिकेंतील राष्ट्रे नांवालाच स्वतंत्र असून ती आमची होयबा करणारीं राष्ट्रे आहेत. आमच्या विरुद्ध (यू.एन्.ओ.) संयुक्त राष्ट्रसंघांत त्यांना जाण्याची हिंमत नाहीं. कारण आम्हीं त्यांच्याकडून त्यांच्या देशांत होणारा पुष्कळ माल विकत घेतो व त्या देशांची आर्थिक उन्नति आमच्या भांडवलदारांच्या हातांत आहे. ह्यांना आम्हीं बनाना स्टेटस म्हणतो. कारण ह्या देशांतून बरीच केली वगैरे होतात. व मुख्यतः ती आम्हींच विकत घेतो.

न्यूमेक्सिको व कॅलिफोर्नियाचा कांहीं भाग आम्हीं मेक्सिकोकडून जबरदस्तीनें बळकाविलेला आहे. व ते लोक अजून आमच्या विरुद्ध आहेत. ते ह्या दिवसाची आठवण रहावी म्हणून एक शोक-दिन सुद्धां साजरा करतात. ते पुढे म्हणाले कीं, खनिजाबद्दल आमचे सरकार स्वतःची मालकी स्थापन करूं शकत नाहीं. त्यामुळे खनिजावर खाजगी मालकी असल्यामुळे चांगलेच नुकसान होते. परंतु आमच्या देशावर निसर्गानें चार हात टेवल्यानें ही उणीव झांकून गेली आहे. युनायटेड स्टेट्सांच्या कांहीं राज्यांचे हक्क कांहीं विशिष्ट जागीं होतें व आयसेनहॉवरनें निवडणुकीपूर्वी हे सर्व हक्क फेडरल गव्हर्नमेंटकडे घेऊं अशी घोषणा केली होती. परंतु त्यांनीं त्यांचे वचन अजूनपर्यंत पाळलें नाहीं कारण तसें केल्यास ही राज्ये त्यांच्या विरुद्ध होतील. ह्या राज्यांना त्यांच्या मर्जीप्रमाणे आपापल्या माणसांना खनिजाचे पट्टे देतां येणार नाहींत.

ह्या गृहस्थाबद्दल आणखी चौकशी करतां हें न्युयॉर्कच्या एका खाजगी वैज्ञानिक संशोधन संस्थेंत वैज्ञानिकाचे काम करीत होते. व त्यांनीं स्वतःच्या नांवावर कांहीं पेटन्ट्स मिळविलीं होती. ह्याचे नांव मायरन् प्लीझर असून ते शिकत असतांना त्यांच्याबरोबर हिंदुस्थानचे एक तिवारी नांवाचे गृहस्थ हाते जे हल्लीं बनारस विद्यापीठांत प्रोफेसर आहेत. ह्या तिवारीकडून त्यांनीं हिंदुस्थानच्या रितीरिवाजाबद्दल पुष्कळ माहिती गोळा केली होती. त्यांच्या प्रामाणिक व बुद्धीवादी बोलण्याबद्दल मला त्यांच्याबद्दल आदर उत्पन्न झाला होता व खरोखरच त्यांच्यासारखा खरें बोलणारा माणूस मला परत अमेरिकेंत भेटला नाहीं.

थोड्या वेळानंतर आम्हीं फिरायला जाण्याचें ठरवून खालीं उतरलों व पायीं चालूं लागलों. मला मुव्ही कॅमेरा घ्यायचा आहे असें त्यांना कळल्यावर त्यांनीं मला रस्त्यावरील निरानिराळीं कॅमेराची दुकानें दाखविली. तसेंच न्युयॉर्कमध्ये पुष्कळ दुकानांत डिसकाऊंट मिळत नाहींत असें सांगितलें जातें. परंतु सेल्समनला जरा बाजूला घेऊन कमीत कमी काय किंमतीला द्याल असे विचारून “ तुम्हीं मला डिसकाऊंट दिले आहे हें मी सांगणार नाहीं ” असें सांगितलें कीं, ते आपोआप डिसकाऊंट द्यायला तयार होतात. तसेच त्या गृहस्थांनीं मला त्यांचा पत्ता देऊन सांगितलें कीं, ह्या पत्त्यावर मला टेलिफोन करा म्हणजे आपण दोघे कॅमेरा घेण्यास जाऊं. नंतर हळुं हळुं चालत आम्हीं न्युयॉर्कच्या ब्रॉडवे वर आलों. तेथें सुद्धां त्यांनीं मला न्युयॉर्कची बरीच माहिती सांगितली. ब्रॉडवेजवळ दुकानांत असलेल्या जिनसा चांगल्याच महाग असतात. तसेंच परदेशी किंवा अनाळखी

गिन्हाईकाचा ते फारच फायदा घेतात. किंमतीच्या वस्तु जास्त आकारतात म्हणून त्या बाजाराला (सर्फर्स मार्केट) म्हणजे ' मुखाचा बाजार ' म्हणतात.

ह्या गृहस्थांना पुस्तकांचा चांगलाच नाद असल्यामुळे पुस्तकांच्या पुष्कळ दुकानांतून जायचें व काहींना काहीं पुस्तकें विकत घेत असायचे. आमचें पुष्कळ फिरणें झाल्यानंतर त्यांनीं मला सांगितलें कीं, आतां मी घरीं जातो व तूं आतां इथूनच जवळील सब वे म्हणजे जमिनीखालून चालणाऱ्या रेल्वेच्या स्टेशनवर जाऊन त्यापलिकडे असलेल्या तुमच्या निवासस्थानीं जा. ते मला सबवे पर्यंत पोहचवावयास आलें मी त्यांना तिकिट कुठें काढायचें असा प्रश्न विचारल्यावर ते मला म्हणाले कीं, तूं अद्याप सबवेने आलास नाहीस काय ? ह्या ठिकाणीं तिकिटें नसून फक्त १५ सेंटचे अॅल्युमिनियमचें टोकन मिळते व ते तेथील गोल फिरणाऱ्या फाटकामध्यें टर्न स्टार्चल मध्यभागीं विशिष्ट छिद्र केलेल्या जागेंत टाकलें म्हणजे हे फाटक फिरतें व उतारुंना प्लॅटफॉर्मवर आंत जातां येते. ह्या गोल टोकनसवरें फक्त एक लहान काँस छेदलेला असतो व त्यावर तारीख किंवा स्टेशनचें नांव वगैरे काहीं नसते त्यामुळे आपण एका वेळीं लागतील तेवढी टोकनस् घेऊं शकतो व दुसऱ्या नाण्यांवरोबर पाकिटांत ठेवून जेव्हां लागेल त्यावेळेस उपयोगांत आणूं शकतो. टोकनस् विकण्यासाठीं एक माणूस बसलेला असतो. तसेंच तुम्हीं एकदां प्लॅटफॉर्मवर आंत गेलांत कीं न्युयॉर्कच्या ६०-७० मैल लांब असलेल्या रेल्वेवर कोणत्याहि स्टेशनवर उतरूं शकतां व जोपर्यंत स्टेशनबाहेर जाणार नाहीत तोपर्यंत गाडींतल्यागाडींत किंवा गाड्या बदलून वाटेल तितका वेळ फेऱ्या मारूं शकतां. नंतर मी माझ्या मित्राला तुम्हांला उद्यां फोन करतो असें सांगून ३२ नंबरच्या स्ट्रीट स्टेशनावरून ८३४ नंबरच्या राष्ट्रीय स्टेशनवर आलों. येथील स्टेशनवर नांवें नसून बहुतेक नंबर दिलेले असतात. नंतर मी माझ्या निवासस्थानीं आलों. माझ्याबरोबर असलेले कार्ड देऊन मी माझ्या खोलीची विहरी घेतली. त्यावेळेस रात्रीचे २ वाजले हांते. इतकी रात्र झाली आहे अशी अंधुक ही कल्पना घेत नव्हती. कारण न्युयॉर्क झोपीं जात नाहीं असें म्हणतात. तेथें ब्रॉडवे-सारख्या ठिकाणीं अनेक झगझगणाऱ्या दिव्यांच्या प्रकाशांत लोक सकाळ इतकेंच उत्साही दिसतात. तसेंच अमेरिकेंतील सर्व हॉटेल्स जवळ जवळ सर्व दिवसरात्र उघडीच असतात. म्हणजे तेथें कोणतीही माणूस रात्रपाळी करतो. इंग्लंडमध्ये मात्र ११ च्या पुढें हॉटेल्स बंद होतात. रात्री ११ चे नंतर तुम्हांला आंत यायचे असल्यास बाहेरील दरवाजाची तुम्हांला किल्ली देतात व ते उघडून तुम्हीं आंत येऊं शकतां. रात्रपाळीला एक पहारेकरी ठेवलेला असून तो तुम्हांला आंत येऊं देतो.

कुसर दिवशीं सकाळीं मी रेडिओ-सिटी-म्युझिक हॉलचा सकाळचा खेळ पहाण्यास जायचें ठरविलें. त्याप्रमाणें मी तेथें गेलों. तेथें सकाळपासून सतत खेळ चालू असतो. माणसें केव्हांहि येतात व आपण पाहिलेलें चित्र चालू असेल तर निघून जातात. तेथें बसण्यासाठीं सुंदर मखमली खुर्च्या, जामिनविर सुंदर गालिचे वगैरे पडदे फारच मोठे असतात. आवाजहि अगदीं स्पष्ट येतो व पहिलें गौण चित्र दाखविल्यानंतर मुख्य चित्र दाखवितात. मुख्य चित्रानंतर स्टेज-शो हा फार सुंदर असून तो पाहिल्याशिवाय माणसानें अमेरिका सोडून जाऊं नये. ह्या शोमध्ये कांहीं सुंदर नृत्यकलाकारांचें कौशल्य दाखवितातच पण रंगमंच इतका उत्कृष्ट सजवितात कीं, तो फारच प्रेक्षणीय होतो. मी ज्या दिवशीं हा खेळ पहाण्यास गेलों त्या दिवशीं एक मनुष्य चांगलीच लहान सुटकेस घेऊन आला आणि व्यासपीठावरून श्रोत्यांना उद्देशून बोलूं लागला व बोलत असतांना निरनिराळ्या दिशांतून कांहीं निराळे विचित्र आवाज एकू येऊं लागले. नंतर त्यांनीं साशंक होऊन २ फूट लांब १॥ फूट रुंद व ६ इंच उंच सूटकेस उघडून सर्वांना आश्चर्यचकित करून तीतून एक लहान माणसाला बाहेर काढलें. व त्या माणसाशीं बोलूं लागला. त्याला नाव गांव वगैरे विचारलें. तो लहान माणूस सुद्धा श्रोत्यांना हसूं येईल अशी उत्तरे देऊं लागला. उदा० त्यांनीं विचारलें कीं, युनायटेड स्टेट्ची राजधानी कोणती आहे ? त्यावर लहान माणसानें उत्तर दिलें कीं, सबंध युरोप ! अशा तऱ्हेनें मार्मिक उत्तर देतांना त्याचे हावभाव व तोंडहि मजेशीर करीत होता. मला वाटतें कीं, हा खरोखरीचा मनुष्य नसून तें एखादें मोठें खेळणें असून त्याच्याशीं गोष्टी करणारा मनुष्य वेंट्रीलोक्रीस्ट असावा व तोच खेळण्याच्या वतीनें दुसरा आवाज काढून जबाब देत होता. शेवटीं त्यांनीं त्या लहान मनुष्याला परत पेटांत टाकलें. पेटांत ठेवल्याबरोबर तो माणूस पेटांतून लाथा झाडूं लागला परंतु थोड्या वेळांतच त्यांनीं ती पेटां आंत नेली. तेथें नायगण्याचें दृश्य इतकें हुबेहुब वठवलें होतें कीं, आपण नायगरा धबधब्यापाशींच आहांत असें वाटलें. त्या दिवशीं कॅनडाचा राष्ट्रदिवस असल्यामुळें सर्वांत शेवटीं कॅनडाचा मोठा नकाशा दाखवून कॅनडाच्या प्रसिद्ध घोड्यावर बसणारे लष्करी शिपाई (मौटीज) दाखवून, विजेच्या दिव्याच्या सहाय्याने अगदीं आपण दिवाळींत करतो तसे हुबेहुब दारुकाम करून दाखविलें.

सिनेमा संपल्यावर मला कॅमेरा घ्यायची इच्छा झाल्यामुळें मी माझे मित्र श्री. मायरोन प्रेझरना कॅमेरा घेण्याचा विचार सांगितला तेव्हां त्यांनीं मला ३२ नं. च्या व्हेलोबी स्टोअर्सपाशीं ४ वाजतां येण्यास सांगून ते मला तेथें भेटतील असें आश्वासन दिलें. नंतर ते निघून गेले. ठरल्याप्रमाणें ते मला तेथें भेटले. नंतर आम्हीं दुकानांत

गेलों. तेथें त्यांनां सेल्समनला बाजूला नेऊन मुव्हीक कॅमेऱ्याबद्दल चौकशी केली तेव्हां ते मला म्हणाले कीं, ३० डॉलरचा कॅमेरा २५ डॉलरपर्यंत मिळूं शकेल परंतु एखादा थोडा वापरलेला कॅमेरा दुसऱ्या दुकानांत तसा कॅमेरा १९ डॉलर्सला मिळाल्यामुळें तो मी घेतला व बरोबर ६० फूटांची फिल्महि घेतली.

नंतर माझ्या मित्रानें मला न्युयॉर्क पाहण्यामागे हडसन नदी व ईस्ट नदीवर जाणाऱ्या बोटीची ट्रीप करण्याचें सुचविलें व त्याप्रमाणें जेथून बोट निघत होती तेथें आम्हीं आलों. बोटीचे २॥ डॉलर्सचे तिकिट असून अंदाजे ६० मैलांचा हा प्रवास असून ३ तासांत तो संपतां. बोटीवर एक माणूस भाषण करीत असून जेथून बोट जात होती त्या भागाची माहिती देत होता. आमची बोट बॅटरी पार्कहून निघाली व थोड्या वेळानें न्युयॉर्क बंदराच्या खूणेच्या जागीं म्हणजे **Statue of Liberty** ह्या बाजूनें निघाली व ह्या नद्यांवर अनेक पूल असून त्यांच्याखालून बोट जात होती. नदीवर दुसऱ्या बोटीची-सुद्धां चांगलीच वहातुक होती. पुष्कळ ठिकाणीं कित्येक लहान मोटर बोटी घेऊन लोक जलविहार करीत असतात. आम्हीं न्युयॉर्कच्या ज्या ज्या भागांतून जात होतो त्या भागाची माहिती, वर्णन व इतिहास आमच्या बरोबरचा (गाईड) वाटाड्या समजावून देत होता. न्युयॉर्कच्या गगन-चुंबी इमारतींजवळून आमची बोट चालली होती. शेवटीं आम्हीं ईस्ट नदीवरून जेथें सुरुवात केली होती तेथें येऊन पोहोंचलों. वार्टेंत आम्हांला एम्पायर स्टेट बिल्डींग, रॉक फेल्ड सेंटर, बुल-वर्थ बिल्डिंग, यु. एन्. ओ. ची इमारत लागली.

आम्ही परत आल्यानंतर माझ्या मित्रानें मला लॉग आयलँडला जायला सांगितलें. कारण नंतर मला न्युयॉर्कचा हा भाग पहाण्यास वेळ मिळाला नसता. त्यामुळें मीहि लगेच निघालों. जातां जातां ब्रॉडवेवरची रात्रींच्या वेळीं पुष्कळ दिव्यांच्या झगझगाटांतील आकर्षक रीतीनें हालणाऱ्या, चालणाऱ्या जाहिरातींची चित्रें मी माझ्या मुव्हीक कॅमेरानें घेतली. नंतर मी लॉग आयलँडला जाण्यास निघालों. अंदाजे ४० मैलांचा प्रवास करून तेथें आलों स्टेशनवरून बाहेर आल्यावर प्रथम थोड्या अंतरावर असलेलीं अनेक करम-णूकीची दुकानें पहाण्यास निघालों. लॉग आयलँडला येण्यासाठीं सत्र-वे नें निघालों होतो. परंतु हीच गाडी जमिनीवर कित्येक मैल लोखंडाच्या पुलावरच्या रस्त्यावरून चालते. अशा जमिनीच्या पुलावर चालणाऱ्या गाडीला एल्हेटेटेड रेल्वे म्हणतात. रस्ता खाली असतो, त्याच्यावर पूल व पुलावर गाडी चालते. पुलाच्या पायथ्याशीं दुकानें वगैरे सर्व कांहीं असते. स्टेशननें जमिनीवरून उंच पुलावरती असतात. हें दृश्य दिसायला फार

विचित्र व मजेशीर दिसतें. ह्याची थोडी कल्पना आणण्यासाठीं वाचकांनीं असा विचार करावा कीं, दादरपासून थेट चर्चगेटपर्यंत मुंबईच्या मुख्य रस्त्यावर जामिनीवरून ३०--४० फूट उंचीचा पूल केलेला असेल व त्यावर विजेची गाडी धांवत असेल तर हें दृष्य कसे वाटेल.

लॉग आयलंडला पुष्कळच निरनिराळी करमणूकीची व खाण्यापिण्याची दुकानें होती. तसेंच विचित्र गुणांचे प्रदर्शन करणाऱ्या माणसांची दुकानें असून ते एकमेकांजवळून निरनिराळ्या रितीनें पैसे उकळावयाचे. इथें सुद्धां मॅचेस्टरसारखे बॉवच्या धर्तीवर रोलीक्रोस्टर होते. गोल चक्र फिरण्यासाठीं सुद्धां अनेक चकत्या होत्या. कांहीं पाळणें खालीं डोकें वर पाय अशा स्थितींत थोड्या वेळाकरतां बंद करायचे व नंतर पुन्हां जोरजोरानें फिरवायचे. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे पॅराशूटचा खेळ होता. ह्यांत दोन माणसांना एका पॅराशूटसारख्या छत्रींत बसवून जामिनीपासून अंदाजे १००--१२५ फूट उंच घेऊन जाऊन नंतर त्यांना सोडून द्यायचे नंतर ही छत्री जोरानें खालती यायची व आल्यानंतर बंद व्हायची. बरीच रात्र झाली असल्यामुळें मी परत माझ्या निवासस्थानीं येण्याकरितां निघालों व अंदाजे २ च्या सुमारास आज पण परत फिरलों होतो.

दुसरे दिवशीं मी यू. एन्. ओ. ची विल्डिंग बगैरे पाहण्याचें ठरविलें म्हणून तेथें गेलों. यु. एन्. ओ. च्या इमारतीचें स्थापत्य अगदीं निराळें असून निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या वास्तुशास्त्रांनीं केलेल्या समितीनें सुचविलेल्याप्रमाणें केलेले आहे. हे दाखविण्याकरितां निरनिराळ्या माहिती सांगणाऱ्या मुलींची नेमणूक केलेली आहे. ह्या निरनिराळ्या देशांतील असतात. फिरवून दाखविण्याकरितां १ डॉलरची फी घेतात मात्र विद्यार्थ्यांना अर्धी फी असते. ह्या स्त्री वाटाड्या यु. एन्. ओ. च्या निरनिराळ्या दिवाणखान्यांतून घेऊन जातात व सिक्युरिटी कौन्सिल, जनरल असेंब्ली हॉल वगैरे सर्व दाखवून ह्यांचे युनांतील महत्त्व थोडक्यांत समजावून सांगतात. अधिवेशन चालत नसल्यामुळें प्रेक्षक सभासदांच्या खुर्चींतच बसतात. ह्या खुर्च्यांना एकेक इअर फोन लावलेला असतो. ज्यांचें भाषण चालू असते ते प्रत्येकाला हवे असलेल्या भाषेतून ऐकूं येतें. उदा० वक्ता रशियन असेल तर जसजसा तो बोलत असेल तसतसे निष्णात भाषान्तरकार त्याचे महत्त्वाच्या भाषणांतून भाषांतर करतात व आपल्याला हवे असलेल्या भाषेचें बटण दावळें कीं चालू असलेलें भाषण त्या भाषेतून ऐकूं येते. यु. एन्. ओ. च्या ऑफिसमधें निरनिराळ्या राष्ट्रांचे लोक काम करीत असतात. व त्यांत आपल्या हिंदुस्थानाचे सुद्धां आहेत. येथील पोलीस फोर्स वगैरे यु. एन्. ओ. चा स्वतःचा असून युनायटेड स्टेट्स्चा कोणताहि कायदा चालत

नाहीं. यु. एन्. ओ. चें स्वतंत्र पोस्ट-ऑफिस असून तिकिटें वगैरे सर्व कांहीं निराळें आहे. ही इमारत पाहिल्यानंतर जवळच असलेले टाईम वर्तमान पत्राचे त्यांनीं केलेले म्युझियम पहाण्यास गेलों. इथें एक मोठा पृथ्वीचा गोल फिरत असून निरनिराळ्या ठिकाणीं किती वाजले आहेत हें दाखविण्यासाठीं घड्याळें लावली आहेत. प्रत्येक घड्याळ कोणत्या स्थळाची वेळ दाखवितें हें खाली दिलेलें आहे. त्याचप्रमाणें पृथ्वीबद्दल निरनिराळी माहिती देणारे अनेक तक्ते व नकाशे आहेत.

हें सर्व संपवून मी नॅशनल हिस्ट्री म्युझियम पहाण्यास गेलो. जवळच हेडन प्लॅनेटोरियम आहे तें प्रथम पाहिलें. तेथें पृथ्वीचें व अनेक ग्रहांचें सुंदरपैकीं नमुने केलेले आहेत व खगोल शास्त्राची माहिती देण्याकरितां त्यांचा चांगलाच उपयोग करतात त्याचप्रमाणें इथें आकाशांतून पडलेल्या उल्का सुद्धां आहेत. तसेंच पृथ्वीवरचे वातावरण दाखविण्याची चित्रें त्याचप्रमाणें चंद्र, मंगळ व इतर ग्रह ह्यांची सुद्धां सुंदर चित्रें काढली आहेत. वरच्या मजल्यावर आकाशांत निरनिराळ्या ग्रहांची स्थिती दाखवण्याकरितां आंतील मोठ्या व्यासाच्या कळसावर पुष्कळ चित्र दाखविण्याच्या प्रोजेक्टरनें आकाशांतील तारे दाखवणारी चित्रें दाखवितात. ही फारच मनोरम्य व माहितीपूर्ण असून दाखविणारा माणूसहि विनोदी भाषेंत बोलत असतो. निरनिराळ्या भागांत तारकांची काय स्थिती असेल तें समजावून सांगत असतो. २००० वर्षांपूर्वीं मंगळ कुठें होता, शनी कुठें होता तसेंच २००० वर्षांनंतर ते कुठें असतील ते समजावून सांगतात. हे प्लॅनेटोरियम पाहिल्यानंतर मी जवळच्या नॅचरल हिस्ट्री म्युझियममधें गेलों. मला जास्त वेळ नसल्यामुळे ४ थ्या मजल्यावरून खनिजांच्या विभागांत गेलो कारण हा माझा विषय असून मला ह्यांत जास्ती रस होता. इथें अनेक देशांतून खनिजांचे सुंदर नमुने गोळा केले आहेत व गच्चीतील कांहीं चित्रें पाहाता असतांना तेथेंच मला एक हिंदी बाई असल्याचें दिसलें. कांहीं सिंधल, ब्रह्मदेश व दुसऱ्या आशियांतील सुद्धां बायका तेथें आल्या होत्या. मी त्या बहिणी बाईला विचारलें कीं, आपण हिंदुस्थानांतूनच आलांत कां? व कोणत्या भागांतून आलांत? त्यावर त्या बाईनें X X X असें नांव सांगून पुण्याहून त्या आल्याचें सांगितलें. तसेंच त्या कॅन्सरवर संशोधन करणारे प्रख्यात स्लोन कॅटरिंग इंस्टिट्यूटमधें विशिष्ट अभ्यास करीत असून त्यांना टाटा कॅन्सर रीचर्स इंस्टिट्यूटमधून ह्या अभ्यासासाठीं पाठविलें होते. नंतर आम्हीं बऱ्याच इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करून मी त्यांचा निरोप घेऊन माझ्या निवासस्थानीं आलों. येथें न्यूयॉर्कसंबंधीं कांहीं गोष्टी नमूद करणे इष्ट व दते. न्यूयॉर्क शहरांत पूर्व पश्चिमेकडे जाणाऱ्या रस्त्यांना स्ट्रीट म्हणतात व उत्तर दक्षिणेकडे जाणाऱ्या रस्त्यांना अॅव्हेन्यू म्हणतात. म्हणजे संबंध न्यूयॉर्क स्ट्रीटस् व अॅव्हेन्यूस

ह्यांच्या निरनिराळ्या चौकटीत विभागलें आहे त्याचप्रमाणें अँव्हेन्युसना नंबर दिल्लें आहेंत स्ट्रीट व अँव्हेन्युस ह्यांना नंबर दिल्यामुळें कोणतेंहि ठिकाण चटकन् सांपडतें. तसेंच तें ठिकाण आपल्यापासून किती दूर ह्याचाहि अंदाज कळतो. तसेंच बसने अथवा चालत जाण्याचा निर्णय घेतां येतो. समजा, आपण ४ थ्या अँव्हेन्युच्या ३४ नं. च्या स्ट्रीटवर असलों व आपल्याला ६ व्या अँव्हेन्युच्या ३६ नंबरच्या स्ट्रीटला जयचें असेल तर आपल्याला २ अँव्हेन्यु ओलांडून परत २ स्ट्रीटस पुढे चालायचें आहे म्हणजे इमारतींचे ४ चौक चालायचें आहेत. हें लक्षांत आल्यानंतर आपण पायी चालूं शकतो. याचा माणसाला अंदाज येतो व कोणत्या बाजूने जावयाचे ते सुद्धां आपल्याला अँव्हेन्युचे नंबर कसे वाढतात किंवा कमी होतात त्यावरून कळतें. तसेंच कोणाचाहि पत्ता शोधून काढण्यास सोपे जातें व कोणाला विचारण्याची जरूरी वाटत नाहीं. हीच पद्धत अमेरिकेच्या बहुतेक शहरांमधून आहे. आपल्याकडेसुद्धां ही पद्धत अनुकरण करण्यासारखी आहे असें मला फार वाटतें कारण आपल्याकडील गोखले रोड, रानडे रोड आणि तघलक रोड ह्यांनीं फार घोटाळा होतो. आपण अगदीं गोखले रोडजवळ असावें परंतु गोखले रोड विचारण्याची पांळी येते. न्यूयॉर्कमधेंसुद्धां कांहीं ठिवाणीं रस्त्यांची नांवे आहेत परंतु फारच थोडी आहेत.

येथील बसचें भाडें १५ सेंट आहे. ह्या भाड्यांत मजुरीचा खर्च झेंपत नाहीं तो त्यांना फार महाग पडत असल्यामुळें तेथें बस कंडक्टर ठेवणें शक्य होत नाहीं. बस थांबल्याबरोबर ड्रायव्हर पायाखालचें पॅडल दाबून बसचें दार उघडतो. न्यूयॉर्कच्या कोणत्याहि भागाकरतां सरसकट १५ सेंटचेच भाडें असल्यामुळें तिकिट मागायचा प्रश्नच येत नाहीं. १० सेंटचें एक चांदीचें नाणें, जें आपल्या पावली एवढें असते व त्याला डाइम् म्हणतात, व दुसरे ५ सेंटचें निकलचें असतें त्याला निकल म्हणतात. ही दोन्ही नाणीं ड्रायव्हरजवळ असलेल्या कांचेच्या बरणीसारख्या भांड्यांत टाकतात. ही नाणीं निरनिराळ्या मार्गांनीं आंत जातात व त्यावेळेस निरनिराळी घंटी वाजते. त्यामुळें ड्रायव्हर उतारुंनीं नाणी बरोबर टाकलीं कीं नाहीं तें कळतें. तसेच बसमध्ये किती जण बसले आहेत तें छापलें जातें. तुमच्याजवळ पैसे टाकण्याकरितां जर सुटी नाणीं नसतील तर तुम्हीं डॉलरची नोट ड्रायव्हरला दिली तर त्याच्याजवळ दुसरें यंत्र असते त्यानें तो तुम्हांला चटकन् मोड देतो. ह्या बसेस् विशिष्ट रस्त्यावरून जातात. आपल्याला कोणत्या तरी स्ट्रीटवर उतरून अँव्हेन्युवर जायचे असेल तर ट्रान्सफर म्हणून तिकिट मागायचे व तें तिकिट घेऊन बस बदलून जातां येते. पुन्हां तिकिट काढावें लागत नाहीं. ह्याचा अर्थ

असा कीं, न्युयॉर्कच्या कोणत्याहि भागांत जायचें असेल तरी १५ सेंटचेच भाडें असतें. टॅन्सफर तिकिटांवर कोणत्या वेळेस दिलें आहे व कोणत्या वेळेपर्यंत चालू शकेल तें छापलेलें असतें.

न्युयॉर्कचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे इथें परिचारिक असलेले रेस्टॉरंट याशिवाय ज्याला ऑटोमेशन म्हणतात तशी रेस्टॉरंट सुद्धा आहेत. हे बहुतेक हॉर्न अँड हार्डस कंपनीची आहेत. ह्या रेस्टॉरंटमधून सर्व खाण्यापिण्याचे पदार्थ निरनिराळ्या खिडक्यांतून ठेवलेले आहेत. व त्यांची किंमत त्यावर लिहिलेली असते. पैसे खिडकीच्या विशिष्ट भांकांत टाकले म्हणजे खिडकीचें दार उघडतें व तुम्ही आंतील पदार्थ काढून जवळच्या टेबलावर बसून खाऊं शकतां. खाणें झाल्यानंतर मात्र तुमच्या बऱ्या नेण्यास १-२ परिचारक असतात. तसेंच चहा, कॉफी वगैरे सारखे पदार्थ खाली ठेवलेल्या कपांत, तुम्हीं विशिष्ट छिद्रांत नाणें टाकलें कीं, मोजका द्रव पदार्थ पडतो. अशीच व्यवस्था सगळ्या स्टेशनावरून व दुसऱ्या मुख्य जागांच्या ठिकाणीं कोकाकोलासारख्या पेयाकरितां सुद्धा केलेली आहे.

न्युयॉर्कबद्दल आणखी कांहीं गोष्टींचा उल्लेख करण्यासारखा आहे. येथील लोक अगदीं साधे व सरळ आहेत. औपचारिकपणा बाळगत नाहींत. तुम्हांला बसेसमधून किंवा रस्त्यावरून फक्त गंजीफ्रॉक, पॅन्ट व पायांत सँडल घातलेली कितीतरी माणसें आढळतील. त्यामानानें अजून आपल्या हिंदुस्थानांत लोकांनीं इंग्रज लोकांचा औपचारिकपणा सोंडला नाहीं. कितीहि गरमी असली तरी कोट घालण्याचें बाळकडू आपल्याला इंग्रज लोकांनीं दिले होतें तें अजून सुटत नाहीं. आतां अलिकडे आपल्या हवेली मानवेल असे बुशकोट घालण्यास सुरुवात झाली आहे. त्याचा मानसुद्धां अमेरिकन लोकांनाच आहे कारण त्यांची सुरुवातसुद्धां तेथेंच झाली.

येथें गाड्या ठेवण्यास रस्त्यावर जागा नसल्यामुळें गाड्यांचें पार्किंग करण्याकरतां ७-८ मजली इमारती असतात व गाड्या ह्या इमारतीवर लिफ्टनें किंवा चक्रव्यूह (Spirial) सारख्या रस्त्यानें घेऊन जातात. तासापाठीमागें २५ सेंट इतके भाडे घेतात. अशा जागेंत (Car Park) जर ३ मिनिटांत तुम्हांला गाडी काढून मिळाली नाहीं तर ते तुमच्याकडून भाडें न घेण्याची हमी देतात. कित्येक ठिकाणीं रस्त्यावर आंखलेल्या जागीं तुम्हांला गाडी ठेवण्याची जागा असते व तेथें पार्किंग मीटर लावलेलें असून तुम्ही ह्या जागीं गाडी ठेवल्यावर मीटरमध्ये ठरलेले भाडे टाकायचें कीं मिटर चालू होते व तासाचा

आंकडा दाखवीत हळूं हळूं कांटा तास संपल्याबरोबर शुन्याच्या काट्यावर येतो. तुम्ही तुमची गाडी त्या अवधीत त्या जागेतून काढून घेतली पाहिजे तेथील काटा तुमची गाडी कायदेभंग असं दाखवतो. जर तुम्ही गाडी काढून घेतली नाही व रस्त्यावरती ह्या गोष्टींची नोंद ठेवणाऱ्या पोलिसनें तुमच्या गाडीचा नंबर घेतला तर तुमच्यावरती केस चालेल, व दंड होईल. तसेंच तुम्हांला जर गाडी आणखी ठेवायची असेल तर तास संपण्यापूर्वीच मीटरमध्ये आणखी एक नाणें टाकायचे म्हणजे मीटर परत चालूं होते व मग गाडी ठेवण्यासाठी आणखी वेळ मिळतो. गाडी कमी वेळ ठेवायची झाली तर त्याप्रमाणांत नाणीं कमी प्रमाणांत टाकायची.

न्यूयॉर्कची प्रजा चांगलीच संमिश्रित आहे कारण अमेरिकेंत निरनिराळ्या देशांतून लोक आले त्यामुळें सफेद (पांढऱ्या) माणसांबरोबरच इटली, मॅक्सिको व हिंदुस्थान येथील माणसेंहि दिसतील. केव्हां केव्हां कांहीं लोकांना पाहून आपल्याला चांगलाच भ्रम होतो कीं, हे हिंदुस्थानांतील तर नाहीत ना? येथील पांढरी माणसें व काळे निग्रो लोक विशेष मतभेद मानीत नाहीत असें दिसलें कारण मी कित्येक गोऱ्या माणसांजवळ निग्रोंची मुलें पाहिली. त्याचप्रमाणें येथील खाण्यापिण्याच्या दुकानांतून हिंदुस्थानच्या दुकानांसारखी टापटीप असते परंतु इंग्लंडच्या दुकानासारखी स्वच्छतेबद्दल इतका कडकपणा नाही. वेटर्स लोंक काम नसेल त्या वेळेस गिन्हाईकांशी गप्पा मारतांना व जवळ बसतांना दिसतील. येथें आपल्यासारखा गिन्हाईक व नोकर ह्यांच्यामध्ये फरक मानला जात नाही. टीप देण्याची प्रथा येथेहि चांगल्याच प्रमाणांत आहे. रेस्टॉरंटमध्ये किंवा टॅक्सीवाले बक्षिसी देण्याची आशा करतात. मात्र थोड्या कामाबद्दलही टीप दिलीच पाहिजे असें नाही. नंतर मी माझा न्यूयॉर्कमधील दौरा आटोपता घेतला. कारण मला वॉशिंग्टनला जायचें होतें.

न्युयॉर्क ते वॉशिंग्टन

दुसरें दिवशीं वॉशिंग्टनला जाण्यासाठीं ग्रे हाऊन्ड बस स्टेशनवर आलों. अमेरिकेंत एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकाला जायचें असल्यास तुम्हीं बसनें जाऊं शकतां. बस व रेल्वे यांच्या भाड्यांत चांगलाच फरक असल्यामुळें बसनें जाणें पुष्कळच स्वस्त पडतें. बस स्टेशन आपल्याकडील स्टेशनसारखें असून मध्यें मोठा वेंटींग हॉल असतो. तेथें बाकें असून उतारू तेथें बसूं शकतात. उतारूंच्या खाण्यापिण्यासाठीं रेस्टॉरंट सुद्धां असतात. हातपाय धुणें वगैरे सर्व विधी करण्यास सर्व सोई केलेल्या आहेत. बस स्टेशनवर विचार-पूस करण्यासाठीं बाई असते. तिकिट काढण्यासाठीं तिकिट घरें असतात. मी माझें डी-सी चें तिकिट काढून बाकावर बसची वाट पहात बसलो. अमेरिकेंत एकाच गांवाची नांवें अनेक ठिकाणीं देतात. त्यामुळें ज्या राज्यांत ते ठिकाण मोडत असेल त्याचेहि नांव गांवच्या नांवाबरोबर सांगावें लागतें. व असें सांगण्याची तेथें पद्धत आहे. वॉशिंग्टन येथें तीन ठिकाणीं आहेत. अमेरिकेची राजधानी वॉशिंग्टन, दुसरें पेनिसिल्वियांत असलेलें व आणखी एका राज्यांत असलेले त्यामुळें केंद्र सरकारची राजधानी असलेल्या वॉशिंग्टनचा उल्लेख करायचा झाल्यास वॉशिंग्टन डी.सी. म्हणायचें कारण हें कोलंबिया डिस्ट्रिक्ट मधें आहे. बस कोणत्या कोणत्या धक्यावर उभी रहाणार हे लाऊड स्पिकरवर सांगण्यांत येते. बस आल्याबरोबर उतारूंना कळविण्यांत येते. उतारूंच्यासमोर कांचेचे दरवाजे असतात. बाहेरच्या भागांत थांबलेली बस उतारूंना दिसते व नंतर सर्वजण कांचेच्या दरवाज्यांतून बाहेर पडतात. तेथील बस ड्रायव्हर उतारूंजवळील सूटकेस घेतो व त्याबद्दल तुम्हांला एक तिकिट देतो. तिकिटाचा अर्धा भाग सूटकेसला बांधतो. बसमध्ये सामान ठेवण्याची जागा फार मोठी असते. मोठमोठ्या सूट केसीस सुद्धां आंत मावतात. येथील लोकांना जास्त सामान नेण्याची संवय नसते.

सर्व बस कंपन्यांमध्ये ग्रे हाऊन्डची कंपनीला प्राधान्य आहे. ह्यांच्या बसेसनां (Scene-Cruiser) असें म्हणतात. ह्या बसेस ३०-४० माणसांना सहज घेऊं शकतात. मधील भाग ड्रायव्हरच्या भागापेक्षां उंच केला असल्यामुळें ड्रायव्हरच्या समोरचा भाग प्रवासी लोकांना दिसतो. आंतील बसायच्या गाद्या चांगल्या असून मऊ मऊ असतात. तसेंच त्या विमानातील खुर्चांप्रमाणें पुढें मागे सरकवतां येतात व सरळ ताठ किंवा

आरामशीर बसतां येते. खिडक्यांची कांच जांभळट रंगावरती असून बाहेरच्या प्रकाशा-
पासून प्रवाश्यांना घ्रास होत नाही.

थोड्याच वेळांत माझी बस सुरू झाली. बसमधील ड्रायव्हरचे कपडे अगदीं विमा-
नाचा पायलटसारखे होते. बस सुरू करण्यापूर्वी त्याने त्याच्यासमोर एक पाटी लावून
लिहिले होते कीं “ तुमच्या ड्रायव्हरचे नांव X X X असे आहे. तसेच ते फार चांगल्या
स्वभावाचे व विनयी असून बस चालू असतांना मात्र त्याच्याशीं बोलूं नये.” असे
लिहिण्याची काय पद्धत आहे हे मात्र मला कळले नाही. परंतु एवढे मात्र खरे कीं तेथे
सर्व कामे ड्रायव्हरलाच करावी लागत असल्यामुळे ते थोडे चिडकेच दिसायचे तेव्हां
त्यांच्या मनावर थोडेसे दडपण यावे म्हणून पाटी लावण्याची युक्ति योजिलीं असावी.
कारण त्यामुळे तरी ते प्रवाश्यांशीं न चिडतां वागावेत. अमेरिकेत एखाद्या माणसाने
दुसऱ्या माणसाकडून युक्तिनें कसे काम करून घ्यावे याचा सशास्त्र अभ्यास
केलेला असून ह्या बाबींत इतर राष्ट्रांपेक्षां अमेरिकेचे लोक पुष्कळच पुढे
आहेत.

बस ड्रायव्हरनें बस सुरू करण्यापूर्वी आपण वॉशिंग्टनला निघालों असें मायक्रोफोन-
चरून सांगितले. तसेच बस अमुक अमुक ठिकाणीं थांबेल व प्रवाशांनीं त्यांचे खाणेपिणे
करून घ्यावे व आपली बस सुमारे २ वाजतां वॉशिंग्टनला पोहचेल. बस सुरू करण्यापूर्वी
ड्रायव्हरनें त्याच्याजवळील बटन दाबून बसचे दरवाजे बंद कले नंतर एअर-कण्डिशनिंग
मशीन सुरू झाले. आतां मात्र आंतमध्ये थंडावा वाटून आम्हांला सुखावह वाटू लागले.
आम्हीं न्युयॉर्कच्या निरनिराळ्या उद्योगधंदेवाल्या दाट वस्तीतून चाललों होतो. हळू हळू
न्युयॉर्क सुटले. अमेरिकेत मोठमोठ्या शहरांना जोडणारे मुख्य रस्ते असतात व ह्यांना टर्न
पीस असें म्हणतात. ह्या रस्त्यावर जाण्याकरितां दर मैलावर टॅक्स द्यावा लागतो. हा कर
गोळा करण्याकरितां ठराविक ठिकाणीं दरवाजे उभारलेले असतात. ह्या टर्न पीसवरून
बाजूच्या गांवाचे ओलांडणारे रस्ते पूलावरून काढलेले आहेत. त्यामुळे घ्रास होत नाही.
रस्ता बहुतेक सरळ असतो व चांगलाच रुंद असल्यामुळे एकावेळेस तीन गाड्यासुद्धां
जाऊं शकतात. समोरून येणाऱ्या गाड्यांना निराळा रस्ता असतो. दोन रस्त्यांमध्ये एक पट्टी
सोडलेली असते. पायीं चालणाऱ्यांना ह्या रस्त्यावरून जाण्याची परवानगी नसते. वाहनांना
गतिवेगाची कांहीं मर्यादा नसल्यामुळे ती भरमसाट दौडवूं शकतात. परंतु रस्त्यावर
दुरुस्तीचे काम चालू असेल त्यावेळेस ६० मैल वेगाने गाड्या न्याव्यात म्हणून “ गाडी
सीमा ताशीं ६० मैल ” अशी पाटी लावतात. तेथील बसेस सुद्धां पुष्कळ वेगाने जातांना

जातांना दिसतात. आमच्या न्युयॉर्क ते वॉशिंग्टनच्या रस्त्याच्या दरम्यान कित्येक ठिकाणी रेल्वेची लाईन समांतर जात होती परंतु पुष्कळ वेळां आमची बस आगगाडीला पाठीमागे टाकून पुढे जात होती.

आम्ही न्युयॉर्क सोडून १०-१५ मैल पुढे आलों होतो तेवढ्यांत रस्त्यावर आम्हांला नुकत्याच एका गाडीला अॅक्सिडेंट झालेला दिसला. गाडीच्या पाठीमागच्या बाजूस टक्कर लागल्यामुळे गाडीचा तो भाग चांगलाच चेपलेला दिसत होता. आंतील पुरुष-बायकांच्या ओरडण्यावरून त्यांना लागल्याचें दिसत होतें. आमच्या बस ड्रायव्हरने बस लगेच बाजूला करून त्यांच्या मदतीसाठीं प्राथमिक मदतीचें (फर्स्ट एड) सामान काढून तो त्या गाडीकडे धांवत गेला. लगेच पोलिसांची विशिष्ट आवाज करणारी गाडी आली व तीमधें प्रवाश्यांना प्राथमिक उपचारासाठीं सर्व बंदोबस्त होता. पोलिसच्या कांहीं माणसांनीं गाडीचें दार उघडून आंत अडकून बसलेल्या माणसांना जेमतेम बाहेर काढलें. सर्वांना थोडेबहुत लागलेले होतें. थोडा रक्तपात झालेलाहि दिसत होता परंतु सुदैवानें कौणी दगावलें नव्हते.

न्युयॉर्क ते वॉशिंग्टनचें अंतर ३०० मैलांचे असेल व आमच्या प्रवासांत अधून-मधून येणारीं गांवे सोडल्यास बहुतेक मोठा भाग दाट जंगलाचा दिसला. असाच जंगलाचा भाग मला वॉशिंग्टनहून पिटर्सबर्गला जातांना दिसला. अमेरिकेच्या पुष्कळ राज्यांतून जंगलाचे भाग आहेत व कांहीं ठिकाणीं वस्ती करण्यासहि वाव आहे. तसेच अमेरिका अजून पुष्कळ डेव्हलॉप होण्यासारखी असून तेथें माणसांची जरूरी आहे. त्यामुळे ते दरवर्षीं ठरविलेल्या संख्येप्रमाणें माणसें येऊं देतात. इंग्लंडमधून दरवर्षीं ९० हजार माणसें येऊन देण्याचें ठरविलें आहे. व हिंदुस्थानांतून दरवर्षीं फक्त १०० माणसांचा आंकडा (कोटा) मर्यादित केलेला आहे. वास्तविक इंग्लंडमध्ये युद्धामुळे माणसांची चांगलीच टंचाई वाटते व त्यांच्या स्वतःच्या देशांत ते दुसऱ्यांना येऊं देतात कारण त्यांचे उद्योग धंदे चालविण्यास माणसांची जरूरी असते व म्हणूनच तेथें स्त्रिया व मुलें यांनाहि काम मिळते. अशा इंग्लंडमधून ९० हजार लोकांना येण्याची परवानगी देतात. परंतु आपल्या देशांतून मनुष्यवस्ती जास्त असून उद्योगधंदे कमी असल्यामुळे लोक बेकार असतात तरी सुद्धां १०० लोकांनाच परवानगी द्यावी हें किती अन्यायाचें आहे. इंग्लंडमधील जी माणसें अमेरिकेंत जातात ती सुद्धां परत इंग्लंडलाच येतात. परंतु उलटपक्षीं हिंदुस्थानांतून अमेरिकेस वसाहत करण्याची इच्छा असलेल्या लोकांना कित्येक वर्षांपूर्वीं नांवें नोंदवून टेवावी लागतात व १०-१५ वर्षांनंतर त्यांना जाण्याची संधी मिळते.

वॉशिंग्टन

आम्हीं सकाळीं ९ वाजतां न्युयॉर्क सोडलें होतें व आम्हीं वॉशिंग्टनला पोहचलों तेव्हां तीन वाजले होते. वाटेंत अपघाताच्या ठिकाणीं व चहापाण्याकरितां सुमारे १॥ तास खोळंबा झाला होता म्हणजे अंदाजे ४॥ तासांत ३०० मैलांचें अंतर बसनें कापलें होते. मला हिंदुस्थानच्या आपल्या प्रतिनिधीच्या कचेरींत (इंडियन अँबेसी) तांतडीनें जायचें असल्यामुळें मी कुठल्याहि हॉटेलमध्ये न जातां तेथें जाण्याचें ठरविलें व माझी सूटकेस मी अँटोमॉटिक लॉकरमध्ये ठेवण्याचें ठरविलें. हें अँटोमॉटिक लॉकर रेल्वे, बस स्टेशनांवरून व कांहीं सार्वजनिक जागेंतून ठेवलेलें असतात. हें अमेरिकेंतलि एक कंपनी चालवते. ही लॉकर्स म्हणजे आपल्या कपाटासारखी निरनिराळ्या खणांची ड्रावर्स असून तुमच्या सामानाप्रमाणें लहानमोठें खण असतात, तसेंच २४ तासांचें भाडें ठरविलेलें असतें. सामानाप्रमाणें भाडें आकारण्यांत येते. जोपर्यंत खणांत सामान नसतें तोपर्यंत ते खण उघडें असतात. तुम्हीं सामान ठेवल्यावर तेथेंच खणांची किल्ली असते. ती लावून खण बंद करावा नंतर किल्ली जवळच्याच विशिष्ट छिद्रांतून भाडें टाकलें कीं, मग तुम्हांला किल्ली मिळतें व ती घेऊन तुम्हीं बाहेर जाऊं शकतां. ह्याचा उपयोग रेल्वे व बसमध्ये जातांनाच करीत नसून बाजारांत जातांना किंवा एकादे वेळेस मार्केटींग करून बरोबरचें सामान तेथें ठेऊन मग इतर कामें करण्यास जातात व सवडी-नुसार खणांत ठेवलेलें सामान घेऊन मग घरीं जातात.

मी माझें सामान अँटोमॉटिक लॉकरमध्ये ठेऊन बाहेर पडलों. नंतर मॅसेच्युसेटस अँव्हेन्युवर असलेल्या हिंदी सरकारच्या प्रातीनिधीच्या कचेरीची चौकशी केली. मग टॅक्सीनें जाणेंच सोईचें असल्यामुळें टॅक्सी करून तेथें गेलों. येथील टॅक्सीना मीटर नसून टॅक्सीवाले म्हणतलि तें भाडें द्यावें लागतें. वॉशिंग्टनचें निरनिराळें भाग केलेले असून त्या भागाकरितां विशिष्ट भाडी ठरविलेली आहेत. तसेंच टॅक्सी-ड्रायव्हर कोणाला फसवीत नसून प्रामाणिकपणें ठरलेलेंच भाडें घेत असावे असें वाटते. बहुतेक डायव्हर्स नियोज आढळले. टॅक्सी निरनिराळ्या कंपनीच्या असून त्यांच्या छतांवर कंपनीचें नांव असतें. उदा० बेल डायमंड वगैरे अशी नांवे होती.

मी कचेरींत गेल्यानंतर स्वागत करणाऱ्या बाईला मला श्री. सुंदरम् ह्यांना भेटायचें आहे असे सांगितलें तेव्हां त्या बाईनें ते बाहेर गेल्याचें सांगून मला थांबण्यास सांगितलें. मी त्यांना विचारलें कीं, तुमच्या ऑफिसमध्ये कॅफेटरीआ आहे कां ? व मला कांहीं खाण्यास मिळेल कां ? त्यावर त्या बाईनें तें बंद झाल्याचें सांगितलें. परन्तु जवळील ड्रग स्टोअरमध्ये जा म्हणून सांगितलें. हें स्टोअर म्हणजे औषधाचें दुकान होते. मला खाण्यासाठीं तिनें ह्या स्टोअरचें नांव सांगितलें ह्याबद्दल मला आश्चर्य वाटलें. परन्तु मी तसें न दाखवतां तिनें सांगितलेल्या दुकानांत गेलों. येथें फक्त औषधेच विकत नसून खाण्याकरितां चांगलेंच रेस्टॉरंट होते व दुसऱ्या अनेक वस्तुहि तेथें मिळत होत्या नंतर मला असें कळलें कीं येथें औषधांच्या विक्रीपेक्षां खाण्यापिण्याचीच विक्री जास्त होते. बहुतेक सर्व घरगुती वस्तुं तेथें विकण्यांस ठेवत होते.

मी थोडेसें खाऊन परत कचेरींत आलेल्या बाईनें मी आल्याची वार्ता श्री. सुंदरम् ह्यांना टेलिफोनवरून दिली होतीच. परन्तु मला एका माणसाबरोबर त्यांच्या ऑफिसमध्ये पाठवण्यास सांगितलें असल्यामुळें मला तेथें पाठवलें मला श्री. सुंदरम् ह्यांनीं आपल्या खोलींत बोलावले. श्री. सुंदरम् हे शैक्षणिक विभागाचें प्रमुख असून त्यांचें काम म्हणजे अमेरिकेंत येऊं इच्छिणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय लावणें व तेथें आल्यानंतर त्यांच्या गरजांकडे लक्ष देण्याचें होते. मीसुद्धां कोळशाच्या खाणी पहाण्याकरितां हिंदी कचेरीला लिहिलें होतें व श्री. सुंदरम् ह्यांनीं माझ्याकरितां निरनिराळ्या अमेरिकन कंपनीशीं व त्या सरकारच्या व्युरो ऑफ माईन्सशीं पत्रव्यवहार केला होता. मी हिंदुस्थानांत असतांना अमेरिकेंत आल्यानंतर बंदोबस्त होईल असे त्यांनीं मला सांगितलें होतें. तसेंच श्री. सुंदरम् ह्यांना मी अमेरिकेस केव्हां पोहचतां हें कळविलें होतें श्री. सुंदरमनें माझ्या येण्याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करून मला न येण्याचें पत्र लिहिल्याबद्दल सांगितलें तेव्हां मी चांगलाच गोंधळलो व त्याचें पत्र मला न मिळाल्याचें सांगितलें व मला न येण्याबद्दल पत्र कां लिहिलें याचा खुलासा विचारला तेव्हां त्यांनीं अमेरिकेंतील खळबळीबद्दल तुम्हांस कांहीं माहिती नाही कां ? असें मला विचारलें. माझी आगबोट अटलांटिक समुद्रावरून जात असतांना सुवेझ कालव्याची कंपनी, प्रेसिडेंट नासेरनें सरकारच्या हातांत घेतली होती. त्यामुळें येथें चांगलीच खळबळ उडाली होती, हें मी ऐकलें होतें त्यामुळें मी त्यांना सुवेझच्या कालव्याविषयीं कां ? असें विचारलें परंतु ते म्हणाले सुवेझच्या कालव्याचें नाही परंतु येथें एक महिन्यापूर्वीपासून मंत्रध देशभर असलेले लोखंडाच्या कारखान्यांचे कामगार संगडर गेले होतें व त्यामुळें उद्योगधंद्याला चांगलीच थंडाई आली होती. बहुतेक मोठ्या कोळशाच्या खाणी सुद्धां

बंद होत्या. थोड्याच दिवसांपूर्वी हा संप मिटला असून कांहीं काम सुरू केले होते. व म्हणून कोळशाच्या खाणीवर भेट देण्यास येणाऱ्या लोकांची गोष्ट कंपनीच्या मालकांना रुचण्यासारखी नव्हती. हे ऐकल्यावर मला कुठपर्यंत खाणी पहातां येतील अशी भीति मी त्यांच्याजवळ व्यक्त केली व त्यांनींही त्याबद्दल साशंकता दाखविली. मी ह्या संपाबद्दल इंग्लंडमध्येच ऐकले होते. व तो मिटल्याचेहि मला कळले होते परंतु त्यामुळे मला खाणी पहातांना त्रास होईल याची कल्पना आली नव्हती. नंतर मी त्यांना सांगितले की, त्यांचे पत्र मला न मिळाल्याने मी इकडे आलो आहे. व इतक्या लांब आल्यानंतर मला कांहीं तरी पहाण्यासाठी व्यवस्था करावी. त्यावर त्यांनीं बघूया म्हटले । दुसऱ्या दिवशीं मला ब्युरो-ऑफ-माईन्सचे परदेशी विभागाचे प्रमुख अधिकारी लुई टर्नबुल ह्यांना भेटण्यास जाण्यास सांगितले व नंतर लगेच त्यांनीं त्यांना फोन करून माझी भेटण्याची वेळ नक्की करून दिली. मला दुसऱ्या दिवशीं ११ वाजतां त्यांनीं बोलाविले होते. श्री. सुंदरमूर्ती मी कोठें उतरलों वगैरेची चौकशी केली परंतु मी कोठेंच उतरलों नाहीं असे सांगितल्यावर त्यांनीं मला “कैरो” हॉटेल स्वस्त व चांगले असल्याचे सुचविले.

नंतर मी माझी सुटकेस लॉकरमधून काढून घेतली व टॅक्सीने “करो” हॉटेलवर आलो. तेथें माझ्यासाठी खोली ठेवण्याची व्यवस्था हिंदी कचेरीतून आधींच झाली होती. त्या खोलीवर मी माझे सामान ‘एलिव्हेटर’ मधें ठेवून गेलों. आपण ज्याला लीफ्ट म्हणतो त्याला अमेरिकेंत ‘एलिव्हेटर’ म्हणतात. माझी खोली चांगलीच प्रशस्त होती. खोलीचे रोजचे भाडे २ डॉलर असून तेथें बरेच फर्निचर होते. जमिनीवर गालिचा वगैरे होता अमेरिकेंतील हॉटेल्स मधें फक्त खोलीचे भाडे घेतात त्यांत इंग्लंडप्रमाणें न्याहरीचा समावेश केलेला नसतो. तुम्हीं तुमचें जेवण कोठल्याहि रेस्टोरंटमध्ये घेऊं शकतां. प्रत्येक हॉटेलमध्ये टेलिफोन असतो आणि स्वतःच्या खोलींत असलेल्या फोनवरून कुठेंहि टेलिफोन करता येतो. ह्या हॉटेलची इमारत ११ मजली असून वॉशिंग्टन मधील सर्व इमारतींत ती सर्वांत उंच आहे, असा हॉटेल मालकाचा दावा होता. मी खालीं आलों आणि वॉशिंग्टनमध्ये कोणकोणती करमणुकीचीं साधने आहेत किंवा स्थळे आहेत ह्याची त्यांच्याजवळ चौकशी केली. तेव्हां त्यांनीं मला सर्व करमणुकीच्या साधनांची वगैरे एका कागदावर यादीच दिली त्या कागदावरून असे कळले की वॉशिंग्टन दाखविण्यासाठी निरनिराळ्या मार्गावरून प्रवासी लोकांसाठी बसेसमधून स्थळे दाखविण्याची व्यवस्था होती. आपण त्यांना कळविल्यास आपल्या हॉटेलमध्ये ती बस आपल्याला घेण्यास येत असे आणि एकंदर प्रवास संपल्यावर परत आणून सोडीत असे.

मी वॉशिंग्टन पहाण्याकरतां थोडा बाहेर पडलों. आणि थोड्यावेळानें जवळच्या रेस्टॉरंटमध्ये जेवण्यास गेलों. येथें सुद्धां हिंदुस्थानांत रेस्टॉरंटमध्ये पैसे टाकले म्हणजे आपल्याला वाटेल ती रेकॉर्ड वाजवून घेण्याची व्यवस्था आहे त्याप्रमाणें व्यवस्था आहे. फक्त फरक एवढाच कीं आपल्याकडे पैसे टाकण्यास मशिनजवळ जावें लागतें, परंतु येथें मात्र टेबलाजवळच पैसे टाकण्याची आणि बटण दाबून रेकॉर्ड लावण्याची व्यवस्था आहे. एखादें बटण दाबले म्हणजे तेथेंच बसून आपणाला ती रेकॉर्ड ऐकूं येऊं शकते. जेवण झाल्यानंतर आपल्या टेबलावर विलाचा कागद आणून ठेवतात, परंतु तो कागद मात्र उलटा ठेवतात. एखादे वेळेस विलामधील आंकडा पाहून आपल्या मनामध्ये धस् होऊं नये म्हणून ही युक्ति असेल आणि मग जे कांहीं वील झालें असले तें तुम्हीं पैसे घेणाऱ्या माणसाजवळ वील दाखवून भरायचें. खरोखरच येथील खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचें भाव इतके भरमसाट असतात कीं, नवीन येणाऱ्या माणसाला धक्काच बसायचा ! येथील डॉलरची किंमत आपल्या ५ रुपयांबरोबर आहे. येथें चहाच्या एका कपाला १० सेंट म्हणजे ८ आणे तर उकडलेल्या एका अंड्याला २० सेंट म्हणजे १ रुपया लागतो.

रात्र पडल्यामुळें मी विशेष कुठें न जातां जवळचाच भाग पहाण्याचें ठरविलें. नंतर मी फिरायला निघालों. वॉशिंग्टनचें एकमेकांना कापणारे रस्ते बहुधा मोठा पूल करून एकमेकांच्या वरखालीं जात असतात, व त्यामुळें मोटारींची अगदीं फारच जलद गतीनें वाहतून असते. वॉशिंग्टन हें अमेरिकेचे राजधानीचें शहर असल्यामुळें येथें काळ्यागोन्याचा भेदभाव नाही. व हें दाखविण्यासाठीं कित्येक निग्रोंची घरे गोन्या लोकांच्या घरांना जोडून असतात. येथें फार उंच इमारती मात्र नाहीत. बहुतेक ३ ते ४ मजल्यांच्या इमारतीच आहेत. वॉशिंग्टनला येत असतांना मला कित्येक ठिकाणीं गाड्यांच्या विक्रीच्या जागा दिसल्या. ह्या गाड्या वापरलेल्या असतात. ह्यांना युज्ड कार पार्कस् म्हणतात. अशा जागीं रोज १५० ते २५० गाड्यांचा थवा अगदीं उघड्या जागेंत दिसतो. येथें विजेच्या दिव्यांचे तोरण केलेले असतें व विक्री करणारा माणूस एका लहानशे कार्बनमध्ये बसलेला दिसतो. गिन्हार्डक आले म्हणजे तो गाडी दाखवून त्यांत फिरवून आणतो. ह्या गाड्या नव्या सारख्या चकचकीत असून आपल्याकडे जी गाडी ८ ते १० हजाराला जाते ती येथे २००-२५० डॉलर्सना मिळतें. तसेंच अगदीं नव्या कोन्या गाड्या ५०० ते ६०० डॉलर्सना मिळतात. मी फिरतां फिरतां एका पार्कमध्ये गेलों व तेथें गाडीची चौकशी केली. रीडर्स डियजेस्टच्या एका अंकात एका डच माणसानें त्याच्या बायकोसह फक्त १०० डॉलर्समध्ये ३ महिने राहून संबंध अमेरिका पाहून घेतली होती.

जातांना त्याच्याजवळ कांहीं डॉलर्सहि उरले होते. अमेरिकेंत जातांना त्यांनीं गाडी बरोबर गेली होती. व त्यामुळें त्यांना सबंध अमेरिका पाहणें शक्य झालें. माझेंहि मनांत त्याचप्रमाणें गाडी घेऊन कमी खर्चांत अमेरिका पहावी असें आलें. कारण त्यामुळें मला सुटकेस उचलण्याचें श्रमहि पडलें नसतें. परन्तु हे जरी खरें असलें तरी जुनी गाडी घ्यायची आणि कुठें वाटेंत बंद पडली तर पंचाईत. शिवाय अमेरिकेंत जलद गतीनें जाणाऱ्या वाहतुकींत गाडी चालवणें हें धोक्याचें वाटतें. आणि हिंदुस्थानांत परत गाडी नेतांना परवान्याला बरेच पैसे लागतात. त्यामुळें मी गाडी घेण्याचा निर्णय बदलला. शिवाय मजजवळ डॉलर्सहि कमी होते.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी ब्युरो ऑफ माइन्सच्या ऑफिसमध्ये गेलों. हें ऑफिस डिपार्टमेंट ऑफ द इन्टरिअरच्या इमारतींत होते. येथें आणखी दुसरीहि ऑफिस होती. ही इमारत सहा मजल्यांची होती. ब्युरो ऑफ माइन्सच्या ऑफिसमध्ये निरनिराळ्या खोल्यांत डिपार्टमेंट ऑफ फॉरिन अँक्टीविटीजचें ऑफिस होते. व जगांमधील सर्व देशांच्या खनिजांबद्दल व थूस्तर (ज्यूअॅलॉजी) बद्दल इत्थंभूत माहिती होती. कारण निरनिराळ्या राष्ट्रांकडून त्यांच्या राष्ट्रांच्या खनिज संपत्तीबद्दल माहिती देण्याकरितां आर्थिक व तज्ञ पुरविण्याची मदत अमेरिकेनें टी. सी. ए.च्या कार्यक्रमाखालीं मागासलेल्या राष्ट्रांना मदत देण्याचें कबूल केलेलें आहे. मला श्री. लुई-टर्न-बुलना भेटायचें होतें. त्यांनीं मला थोड्याच वेळांत त्यांच्या खोलींत बोलावले. नंतर हाताखालच्या आणखी ३-४ अधिकाऱ्यांना बोलावून मला काय काय पहायचें आहे याबद्दल वाटाघाट केली. नंतर माझ्या कार्यक्रमांत त्यांच्या पिटर्सबर्ग येथील ब्युरो ऑफ माइन्सच्या ऑफिसमधून मला शक्य ती मदत मिळेल असें आश्वासन दिलें. मी स्वतःच इकडे तिकडे न फिरतां एकाच ठिकाणाहून खाणी पहाण्याचा विचार प्रगट केला होता कारण इंग्लंडमध्ये मला अनुभव होता कीं गांवोगांव फिरण्यामध्ये प्रवासाचा व एकाच जागीं रहातां येत नसल्यामुळें मज्जीप्रमाणें स्वस्त हॉटेल पाहून काढूं शकत नाहीं व त्यामुळें जास्त खर्च व्हायचा. श्री. लुई-टर्न-बुलनी त्यांच्या ऑफिसमार्फत मला खोली देण्याचें सुचविलें व माझी इच्छा असल्यास ती खोली मिळवून देण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. तसेंच मला त्यांनीं हॉटेलमध्ये रहाणे महाग पडेल हेहि सांगितल्यामुळें मी खोली देण्याच्या त्यांच्या सूचनेस ताबडतोब हो म्हटलें. मी वॉशिंग्टनला आणखी एक दिवस रहाणार होतो. म्हणून त्यांनीं त्याच्या संस्थेमध्ये काय काय संशोधनाचे काम चालत आहे त्याची माहिती करून घेण्याकरितां माझी इच्छा असल्यास एक दिवस घालवायची सूचना केली. मी सुद्धां त्यास कबूल झालों. नंतर मी त्यांचा निरोप घेतला.

संध्याकाळीं वॉशिंग्टनचा प्रख्यात भाग पहाण्यांत घालविला. तेथें कॅपिटॉल म्हणजे अमेरिकेच्या राजधानीचा विधानसभेची इमारत बघण्यास आलो. परंतु संध्याकाळचे ५ वाजल्यामुळें ती बंद झाली व त्यामुळें मला बाहेरूनच पहाणे भाग पडलें. तेथून जवळच असलेल्या कांहीं इमारती पाहिल्यानंतर मी प्रेसिडेंटचे निवासस्थान (व्हाईट हाऊस) पहाण्याकरितां आलो. परंतु इतक्या मोठ्या राष्ट्राच्या राष्ट्रपतींचे घर फारच लहान आहे असें म्हणावें लागेल. आपल्या देशांत राजेरजवाड्यांचे महाल किंवा राष्ट्रपतींचे रहाण्याचे निवासस्थान किंवा गव्हर्नरच्या रहाण्याच्या निवासस्थानाच्या तुलनेत व्हाईट हाऊस फारच छोटें वाटलें. त्याचप्रमाणें आपल्या देशांत त्यांच्या घराभोंवतीं जितका रक्षकांचा कडक पहारा असतो तेवढा आढळला नाहीं. रक्षकासाठीं एक लहान लाकडाची कॅबीन असून तेथें हा रक्षक खुशाल खुर्चीवर बसून रहातांना दिसला. दिवसाच्या ठराविक वेळेतच व्हाईट हाऊस पहाण्याची परवानगी असते.

ह्याच दिवसांत प्रेसिडेंटच्या निवडणुकीची चांगली धामधूम होती. निरनिराळ्या उमेदवारांच्या निवडणुकीच्या प्रचारासाठीं कार्य चालू होते. रिपब्लिकन पक्षाचे उमेदवार 'आयसेन हॉवर' ह्यांच्याकरितां निरनिराळे प्रचार चालू होते. मी रस्त्यावरून जात असतांना एका सुशोभित गाडींत नटनट्यांनीं 'आयसेन हॉवरला मते द्या' अशा पात्र्या घेतल्या असून त्यांची मिरवणूक काढली होती. त्याचप्रमाणें 'आय् लाईक आईक' म्हणजे मला आईक आवडतो अशी बटणें घालून लोक फिरत होते. आईक हें लाडानें दिलें नांव आहे. दुसऱ्या दिवशीं मी ब्युरो ऑफ माईन्सच्या ऑफिसमध्ये गेलो. नंतर ब्युरांतील जे अधिकारी मला तेथील माहिती देणार होते त्यांच्याशीं थोड्याशा गप्पा मारल्या. त्यांनीं मला विचारलें कीं, तुम्ही हिंदुस्थानांतून कोणत्या भागांतून आलांत? त्यावर मी त्यांना म्हटलें कीं, मी मुंबईमधून आलों आहे व मराठी बोलणारा आहे. नंतर ते मला म्हणाले कीं, आमच्या ब्युरांत दासगुप्ता नांवाचा माणूस येऊन गेला तो मराठी होता का? तेव्हां मी त्यांना म्हटलें कीं बहुधा आमची नांवे 'ए' मधें अंतस्थ होतात. उदा० गानडे, आपटे, गोखले वगैरे तसेच बँगाली नांवाचे शेवटीं 'आ' येतो. उदा० कलकत्ता हे एकून त्यांना फार आनंद झाला कारण त्याला वाटत होते कीं हिंदुस्थानच्या ज्ञानाबद्दलची आपल्याला गुरुकिल्लीच मिळाली आहे. नंतर तो ज्या ज्या विभागाच्या प्रमुख अधिकाऱ्याकडे येऊन जात होता त्यांच्याशीं माझी ओळख करून देत असतांना मागत असे कीं, तुम्हाला माहित आहे का? कीं हिंदुस्थानांतील माणसांच्या नांवावरून हा माणूस कोणत्या भागांतून येतो हे ओळखतां येते. कारण त्यांच्या नांवापाठींमार्गे 'ए' आलें तर तो बॉम्बेनून आला असें समजायचें व 'आ' असलेलीं नांवे कलकत्ता येथील

आहेत असे समजायचे. ह्यांच्या देशांत किती सोपे आहे. नाहींतर आपल्याकडील माणूस टेकसासचा आहे का अरकनसासचा आहे हे कळण्यास मार्ग नाहीं. हे त्यांचे संभाषण ऐकल्यानंतर मला स्वतःलाच कळेना कीं ह्याला हिंदुस्थानच्या झालेल्या अपूर्ण ज्ञानाचा उलगडा करून ह्याला निराश करावें कीं त्या अज्ञानांतून राहून आनंदांत राहूं द्यावें, शेवटीं मी त्याचा उलगडा न करतांच तसे त्याला अज्ञानांत राहूं दिलें व त्यांचा निरोप घेतला.

नंतर त्याच दिवशीं ब्युरो ऑफ माईन्सची निरनिराळ्या विषयावर संशोधन करणाऱ्या विभागांच्या प्रमुख अधिकाऱ्यांची भेट घेतली व त्यांच्याशीं विचारविनिमय केला. संशोधनांत विशेष कांहीं नसून खाणींतल्या छताला (रूफ) मजबूत टिकवून ठेवण्याकरितां लोखंडाचे ६-६ आणि ८-८ फूट लांब छतामध्ये गज टाकून बाहेरील छताचे वजन आंतील छतावर पडल्यासारखें होते. झामुळें अमेरिकेंतील खाणींचें छत सुरक्षित झाले आहे असें त्यांचें म्हणणें होते. बाकीच्या विषयांवर विशेष करून कोळसा व पत्थर ह्याला निरनिराळें करण्याच्या संशोधनांत, त्याचप्रमाणें कोळशांतून आंतील वायु द्रव्यें बाहेर काढून त्याच्यातून कोक करण्याच्या विषयांत इंग्लंड व कॉॅंटेनेंटमध्ये चांगलें संशोधन झाले आहे असें त्यांचे म्हणणें होते.

संध्याकाळीं मी पुन्हां हिंदुस्थानच्या कचेरींत गेलों. कारण मला आदल्या दिवशीं ह्या कचेरींतली अधिकारी श्री. शहाणे भेटले होते. त्यांनीं त्यांच्या घरीं जेवायला बोलावले होते व त्यांनीं मला ह्या कचेरींत बोलाविले होते. मी यथें आल्यानंतर थोड्याच वेळांत श्री. शहाणे आले. नंतर त्यांच्या निवासस्थानीं जाण्याकरितां त्यांच्या गाडींतून निघालों. वाटेंतच सौ. शहाणे यांना घेऊन आम्हीं संध्याकाळीं घरीं पोहचलों. घरीं आल्याचरोबर श्री. शहाणे यांनीं मला माझा कोट, टाय वगैरे काढण्यास सांगून आराम करण्यास सांगितले. हे एक अमेरिकेंतील जीवनाचे वैशिष्ट्य आहे. तुम्हीं कोणाहिकडे गेलांत तरी प्रथम तुम्हांला तुमचे कपडे काढून आराम करण्यास सांगितले. हे एक अमेरिकेंतील सर्व घर दाखाविलें. अमेरिकेंतील सर्व घरे तीन मजली असून जमिनीच्या खालीं खणलेल्या भागाला बेसमेंट म्हणतात. ह्याच्यामध्ये घरांतील अडगळचे सामान, वॉशिंग मशिन, घर आपसुक गरम करण्याचे हिटर वगैरे असते. बहुतेकांच्या घरीं ह्या वस्तू असतात. वॉशिंग्टन मशिनमध्ये तुम्हीं कपडे टाकून किती मिनिटें कपडे ठेवायचे आहेत त्यांवर आंकड ठेवला कीं, तितक्या मिनिटांनीं कपडे धुवून निघतात व मशिन आपोआप बंद होते. तसेच पिळण्याच्या यंत्रांत ते पिळून निघतात.

पाहिल्या मजल्यावर बसायची खोली व जेवणाची खोली वगैरे असतात तर वरच्या मजल्यावर झोंपायच्या खोल्या असतात. श्री. शहाणे यांनी माझ्याबरोबर आणखी कांहीं महाराष्ट्रीयन लोकांना बोलाविले होते. त्यांतील एकदोन मंडळी येऊ शकली नाहींत. इंटर नॅशनल मोनेटरी फंडाच्या ऑफिसमध्ये काम करणारे श्री. पंडित व तेथें वैद्यकीय शास्त्राचा विशेष अभ्यास करणारे एक डॉक्टर व त्यांच्या पत्नी आल्या होत्या. नंतर आम्हीं बऱ्याच गप्पागोष्टी केल्या. सगळे महाराष्ट्रीयन असल्यामुळे आमच्या गप्पा चांगल्याच रंगल्या. श्री. शहाणे यांचें घर वॉशिंग्टनपासून बरेंच दूर होते. आजुबाजूला विशेष घेर नसून किड्यांचा किर् किर् असा आवाज ऐकू यत होता. ह्या सर्व वातावरणानें आपण अमेरिकेंत नसून एका खेड्यांत आल्यासारखें वाटलें. श्री. पंडितांची, झरिआचे प्रमुख मजूर नेते महेश देसाई ह्यांच्याशी ओळख होती. श्री. पंडितांनीं एक वाक्य सांगितलें तें मला फारच आवडलें ते म्हणाले कीं तुम्हीं झरिआच्या खाणी क्षेत्राला इतकें पुढें आणा कीं झरिआला हिंदुस्थानचे ऱ्हर (जर्मनीतला अत्यंत उद्योग क्षेत्राचा भाग) अशी उपमा न देतां जर्मनीच्या लोकांनीं त्यांच्या ऱ्हरला हे जर्मनीचे झरिया अशी उपमा दिली पाहिजे. ही कल्पना मला फारच पसंत पडली. आमचे जेवण (बफेट) पद्धतीनें झालें, म्हणजे टेबलावर सर्व पदार्थ ठेवून प्रत्येकानें आपल्या बशींत हवा तो पदार्थ काढून व्यायचा. नंतर मला महाराष्ट्रीयन डॉक्टरांनीं आपल्या गाडीतून हॉटेलवर सोडलें.

दुसऱ्या दिवशीं मला पिटर्स बर्गला जायचें होतें व त्याप्रमाणें वॉशिंग्टनच्या ब्युरो ऑफ माईन्सच्या लोकांना कळविण्यास सांगितलें होतें. परन्तु मला येथील प्रख्यात इमारत स्मिथसोनीअन इन्स्टिट्यूट पहायची असल्यामुळे मी ते पहाण्याचें ठरवून दुपारीं जाण्याचें निश्चित केलें. नंतर मी प्रेसिडंटच्या घरावरून निघालों व तेथून जवळ असलेल्या इमारती पाहिल्या. अमेरिकेंतील नोटा छापण्याचें ऑफिस, जॅफरसन मेमोरिअल, वॉशिंग्टन मोनोमेन्ट वगैरे पाहिले. स्मिथसोनीअन इन्स्टिट्यूट हे अमेरिकेचे फार प्रख्यात संग्रहालय असून निरनिराळ्या विषयांचा केलेला संग्रह चार पांच इमारतींत ठेवलेला आहे. तेथें जगांतील फार सुंदर चित्रांचा संग्रह, निरनिराळ्या वाघांचा संग्रह व विज्ञानाच्या विषयावर फारच मोठा संग्रह असून हे संग्रहालय ज्ञान वाढविण्याकरितां फारच उपयोगाचें आहे. हें सर्व पाहून दुपारची बस गांठायची असल्यामुळे मी माझ्या हॉटेलवर आलों. नंतर सामान घेऊन खालीं आलों व लगेच टॅक्सी मागविली. इथें एक सांगणें जरूरीचें आहे कीं, इंग्लंडमध्ये बहुधा १२ च्या पुढें हॉटेल सोडल्यास तुम्हांला दुसऱ्या दिवशीचाहि आकार द्यावा लागतो. तसेंच अमेरिकेंत दुपारीं २ वाजतां हॉटेल सोडण्याची वेळ समजतात. ह्याला चेक-अप-टाईम म्हणतात. समजा तुम्हांला दुपारनंतर हॉटेल सोडायचें असेल; तर

हॉटेलमध्ये स्वागत करणाऱ्या माणसाजवळ तुमचे सामान खोलीतून काढून ठेवण्यास द्यावे व सवडीप्रमाणे नेले तरी चालते म्हणजे खोलीचा दुसरे दिवसाचा चार्ज लागू होत नाही.

वॉशिंग्टनला असतांना एका संध्याकाळीं मी इंटर नॅशनल क्लबला गलों होतां. तेथें निरनिराळ्या देशाच्या लोकांना एकत्र येण्याची संधि मिळते. ह्यामुळें निरनिराळ्या देशांतील समजुती एकमेकांना कळतात. येथें बऱ्याच प्रमाणांत लोक येतात. प्रत्येक देशांतील माणूस आपल्या नांवाचे व कोणत्या देशाचा आहे तें चिन्ह कोटाला लावतात. कांहीं कांहीं लोकांना सेक्रेटरी बोलावतात व निरनिराळे प्रश्न विचारतात. मी गलों तेव्हां एका हिंदी विद्यार्थ्याला हिंदुस्थानबद्दल प्रश्न विचारीत होते.

मी टॅक्सीतून बस स्टॅंडवर येऊन ३॥ च्या सुमारास पिटर्सबर्गची बस गांठली. वाटेंत जातांना मोठमोठीं जंगलें लागली. अधून मधून लहानमोठीं गांवें लागायची. इथें कित्येक ठिकाणीं पेट्रोल पंपांत पैसे टाकून आपोआप पेट्रोल भरणारे पंप व तसेंच ठराविक पैसे भरून गाडीची साफसुफी करण्याच्या जागा आढळल्या. आमची बस पिटर्सबर्ग बस-स्टॅंडवर रात्रीं ९ वाजतां पोहचली. हें शहर बरेच मोठें असून आम्हांला शहरांतील दिवे बऱ्याच अंतरवरून लागलेले दिसले. परंतु त्यापूर्वीं आम्हांला एक मोठा डोंगर खोदून आंतून एक (खोल) बोगदा केला होता त्यातून जावें लागलें. ह्यामधून एका वेळेस दोनच गाड्या जाऊं शकतात. बोगद्याच्या आंत जवळ जवळ बरेच ट्यूब-लाईट्स लावलेले होते. तेथें अगदीं दिवसाचा उजेड वाटत होता.

मी बसमधून बाहेर आलों व टॅक्सीवाल्यास व्हाय्. एम्. सी. ए. मध्ये धेऊन जाण्यास सांगितले. टॅक्सीवालानें मला विचारलें कीं, तुम्हाला कोणत्या व्हाय्. एम्. सी. ए. त जायचें आहे? त्यावर मी सांगितलें कीं, गोऱ्या लोकांच्या. कारण काळ्या व गोऱ्या अशा दोन्हीं लोकांच्या व्हाय्. एम्. सी. ए. आहेत. मला निग्रो ड्रायव्हर म्हणाला कीं तुम्हांला गोऱ्या लोकांच्या वाय्. एम्. सी. ए. त घेण नाहींत. तुम्हीं काळ्या लोकांच्या वाय्. एम्. सी. ए. त गेलेले बरें. त्यामुळें मला काय करावें तें सुचेना. ह्या अपमानाला कसे काय तोंड द्यावें ह्या विचारांत होतो रात्रीची वेळ असल्यानें ह्या वेळीं जास्त भानगडींत न पडतां टॅक्सीवालाला काळ्या लोकांच्या वाय्. एम्. सी. ए. त नेण्यास सांगितलें. माझ्या मनांत असें विचार आलें कीं आपणच जर इंग्रज लोक, आपण काळे लोक म्हणून आपल्याशी चागली वर्तणूक करीत नसल्याची

फिर्याद करीत होतो व अमेरिकेंत चान्द्र असलेल्या काळ्यागोऱ्यांच्या वादाबद्दल आपण येवढी सहानुभूती दाखवतो तर काळ्या लोकांच्या वाय्. एम्. सी. ए. ला जाण्यांत आपण कां कमीपणा मानावा ! उलट आपण ह्याच लोकांची प्रीती संपादन केली पाहिजे. एशिया व आफ्रिका येथील लोकांनीं एकत्र येऊन पाश्चिमात्य देशांच्या श्वेतवर्णी लोकांनीं जो पृथ्वीवर इतका मोठा भाग कब्जांत घेऊन पृथ्वीतून निघणाऱ्या इतक्या द्रव्यांची मालकी घेतली आहे व काळ्या लोकांना इतक्या वाईट रितीनें वागवितात तेव्हां त्यांना शह दिला पाहिजे.

आमची टॅक्सी पिटर्सवर्गच्या निरनिराळ्या रस्त्यावरून चालली होती. मला जरा भितीच वाटत होती कीं हा टॅक्सीवाला पैसे लुबाडण्याकरितां आडमार्गाने तर नेत नाही ना ! म्हणून मी त्याच्याशीं गप्पागोष्टी सुरू केल्या. मी जेव्हां हिंदुस्थानच्या आहे असें त्याला कळलें तेव्हां मला म्हणाला कीं तुमचा महात्मा गांधी किती देव माणूस आहे. आम्ही त्याची ह्या देशांतसुद्धां पूजा करतो. त्यानंतर मी त्याला ते दिवंगत होऊन ८ वर्षे झाल्याचें सांगितलें तेव्हां त्याला हे माहीत नव्हते म्हणून आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यानें मला ते कशाने मरण पावले असा प्रश्न केला. मी त्याला आमच्याच एका माणसाने त्यांचा मृत्यू केला असें सांगितलें तेव्हां त्याला कांहीं उलगढाच होईना नंतर मी त्याला सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली. बरेच अंतर गेल्यावर आमची टॅक्सी वाय. एम्. सी. ए. त आली. तथें मा खोलीबद्दल चौकशी केली; येथें रहाणारे सर्व लोक निग्रोच होते. माझ्या मनांत जरी सर्व वर्गांच्या व सर्व जातीच्या लोकांसाठीं समान हक्क असावेत व सवाना चांगल्या रितीनें वागवानें असें उदात्त विचार घोळत असले तरी मला येथ आल्यानंतर कसेसेंच वाटलें. नंतर मला माझ्या खोलीची किल्ली देण्यांत आली. मला खोली दाखविण्याकरितां व्यवस्थापक आला. एकंदर स्वच्छता, टापटीप कमीच होती. दिवस कधी उजाडतो व मी येथून केव्हां जातो असें मला झालें, माझ्या खोलीचें शेजारचे गृहस्थ मला बरे वाटले. त्यांच्याबद्दल विचारपूस करितां ते एक अमेरिकन युनिव्हर्सिटीचें पी. एच. डी. असून एका कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाचे काम करीत होते. एखादे वर्षानंतर ते परत हिंदुस्थानांत येणार होते. मी त्यांना विचारलें कीं, येथें काळ्यागोऱ्यांमध्ये चांगलाच भेदभाव मानतात काय ? व काळ्यागोऱ्यांच्या निरनिराळ्या व्हाय्. एस्. सी. ए. आहेत. ह्याबद्दल आपण खुलासा कराल काय ? त्यावर ते मला म्हणाले कीं, तसे कांहीं नसून लोकांच्या निरनिराळ्या समजुती झाल्या आहेत. बाकी गोऱ्या लोकांच्या व्हाय्. एम्. सी. ए. त जाण्यास तसा विरोध नाही.

सकाळीं मी न्याहरी करून फॉसब्रेस-स्ट्रीटवर असलेल्या ब्युरो ऑफ माईन्सच्या ऑफिसमध्ये गेलों. तेथें डायरेक्टरांची चौकशी केली व त्यांच्या ऑफिसमध्ये गेलो. त्यांनी माझी विचारपूस करून सांगितलें किं, तुमच्यासाठी वॉशिंग्टनच्या ब्युरो ऑफ माईन्सनी खोलीची व्यवस्था करून ठेवण्यास सांगितलें असल्यामुळें तुम्हीं तुमची खोली पहा व पसंत असल्यास सांगा. नंतर मी तेथून खोली पहाण्यास गेलों. खोली जवळच असल्यामुळें मी पायीच चालत निघालों. खोलीवर आल्यावर त्यांनी खोलीच्या मालकीण बाईला बोलावले व माझी ओळख करून दिली. या बाईचे नांव मिसेस ग्लॅडेस वूथ होतें. ह्या बाई चांगल्याच वयस्क होत्या. वरच्या मजल्यावरतीं खोली दाखविण्यांत आली. ह्या खोलींत पलंग, सोफा, लिहिण्यासाठीं टेबल खुर्ची वगैरे सर्व कांहीं फर्निचर होतें. जमिनीवर गालीच्या अंथरलेला होता. खोलीचें भाडें ८ डॉल्स होतें. तें एका आठवड्याचें होतें. इतर हॉटेलच्या मानानें मला स्वस्त वाटलें. मी खोलीहि रहाण्यास पसंत केली. नंतर मी परत ब्युरो ऑफिसांत आलो व तेथें माझी कांहीं अधिकाऱ्यांची ओळख करून देण्यांत आली. थोड्यावेळानें मी पुन्हां माझ्या निवासस्थानी म्हणजे वाय्. एम्. सी. ए. त आलों.

सर्व सामान खोलींत ठेवून संध्याकाळीं पिटर्सबर्ग शहर पहाण्याच्या हेतूनें निघालो. फोर्ब्स-स्ट्रीट हा पिटर्सबर्गचा मुख्य बाजाराचा भाग असून इथें बरीच मोठमोठी दुकानें आहेत. मी जात असतांना मला अटलांटिक व पॅसिफिकच्या डीपार्टमेंटल स्टोअर्सची पाटी पहाण्यांत आली. ह्या स्टोअर्सबद्दल मी श्री. मायसन प्लेझरकडून बरेच ऐकलें होतें. इथें चांगल्याच स्वस्त दरानें वस्तू मिळतात. ह्याच्या शाखा सवंध अमेरिकेभर पसरलेल्या असून ह्याला थोडक्यांत ए. पा. स्टोअर्स म्हणतात. अशा निरनिराळ्या कंपनीच्या सवंध देशभर शाखा असलेल्या स्टोअर्सना सुपर मार्केट व जाएंट मार्केट म्हणतात सवंध देशभर शाखा असल्यामुळें फारच मोठ्या प्रमाणावर लोक माल विकत घेत असल्यामुळें ह्यांना स्वस्त दरानें मिळतो व म्हणून ते स्वस्तहि देऊं शकतात.

मला श्री. मायसन प्लेझर यांनीं असें सांगितलें कीं, कित्येक लोक विशेषतः विद्यार्थी वर्ग स्वतःच्या खोलींत घरमालकीणीकडून स्टोव्ह (गॅसचा किंवा विजेचा) घेऊन स्वतःचें जेवण स्वतःच तयार करतात. त्यामुळें माझ्याहि मनांत तसें करण्याचें आलें. कारण इथें येण्यापूर्वी बऱ्याच लोकांनीं भिती घातली होती कीं, अमेरिका हें भयंकर खर्चाचे ठिकाण असून दररोज माणशां साधारण ५० ते १०० रुपये इतका खर्च येतो. म्हणून हा प्रयोग

करण्याचें मी ठरविलें. त्यामुळें आपल्याला किती कमी खर्चांत रहावयास मिळेल ते अजमावताहि येईल असें मनाला वाटलें.

येथील स्टोअर्समध्ये जिनसा अगदीं पद्धतशीर रीतीनें माडलेल्या असतात. प्रत्येक वस्तूसमोर त्याची किंमत लिहिलेली असते. मी तेथील लोणी, बिस्कीटें, चीज वगैरे विकत घेतले. तेथें कॉर्नफ्लेक्स एका मिनिटांत शिजगारे तांदळाचें पॅकेट, टीनडफिश वगैरे अनेक जिनसा मिळत होत्या. येथें हिंदुस्थानांत मिळतात तशा भाज्या पाहून मला फार आनंद झाला. वांगी, फुलकोबी, कांदे, बटाटे, लसूण, मुळा, गाजर, फरसबी, वगैरे सर्व कांहीं भाज्या होत्या. मला अगदीं त्या भाज्या घेऊन आपल्या पद्धतीनें करून खाव्याशा वाटल्या. परन्तु स्वतःला स्वैपाकाचा गंध नसल्यामुळें मी अगदीं निराश झालों. दुसऱ्या बाजूला निरनिराळ्या प्रकारचें मासे व कोंबडीचे कापलेले तुकडे (फ्रीझिंग केस) मधें पहायला मिळालें. ही फ्रीझिंग केस म्हणजे कांचेच्या पेटीसारखी पेटी असून त्यांत अगदी थंड वायुनें उष्णता मान कमी करून आंतील पदार्थ चांगले सुरक्षित रहावे याची व्यवस्था केली होती. दुसरे असेच शिजविलेले पदार्थ घरी जाऊन उकडून किंवा तळून एका मिनिटांत काढतां यावे असेहि पदार्थ होते. मी फक्त थोडी फळें घेऊन बाहेर पडलों. येथून तुम्हांला निरनिराळ्या दरवाजांतून जावें लागतें तुम्ही घेतलेल्या सामानाचें ऐसे घेण्याकरिता बहुतेक बायका बसलेल्या असतात. तुमच्या गाडींतील माल भराभर बाहेर काढून त्याची जी कांहीं किंमत छापली असेल ती त्यांच्या कॅश मशीनवर टाइप रायटर सारखी छापत जातात व सगळ्या वस्तूंच्या किंमती छापल्या किं बरेजेचें बटण दाबलें किं तुम्ही घेतलेल्या वस्तूंची एकदम रकम आपोआप छापली जाते. तुम्ही पैसे दिल्यानंतर तुमचे पैसे परत घ्यायचे असल्यास ते सुद्धां एक बटण दाबले किं, तुम्हीं घेतलेल्या वस्तूंची किंमत एकदम आपोआप छापली जाते. तुम्हीं पैसे दिल्यानंतर तुमचे पैसे परत घ्यायचे असल्यास ते सुद्धां एक बटण दाबलें कीं कळतें. तुमच्या सर्व जिनसा एका कागदाच्या पिशवींत घालून तिचें तोंड बंद करून तुम्हांला नेतां येईल असें पॅकेट तयार करून देतात. तुम्हांला मजबूत पिशवी हवी असल्यास ३ सेंट देऊन एक पिशवी भिळूं शकतें. ह्या मार्केटमध्ये शिरल्यावर तथें गाद्या नसलेल्या लहान मुलाच्या प्रमाणें चार चाकें असलेल्याः गाड्या असतात. त्यांतील एक गाडी घेऊन तुम्हीं स्टोअरमध्ये खरेदीला जायचें व त्यांत सर्व सामान घेऊन जातांना ती गाडी परत होती तेथें ठेवायची अशी पद्धत आहे. मी सामान घेऊन बाहेर पडलों. मला ह्या वेळेस फार आनंद झाला होता कारण मला कमी खर्चांत रहातां

येहल ही एक गोष्ट होती व अमेरिकेंत तेथील लोकांप्रमाणें विन्हाड केलें असल्यासारखें वाटून अमेरिकेवद्दल जी हुरहुर वाटायची ती निघून गेली होती. माझें मन स्वस्थ असून मला एकप्रकारची गंमत वाटत होती. सामान घेऊन मी घरी आलो व सर्व सामान खोलीमध्ये ठेवून घरमालकिणीबरोबर गप्पागोष्टी करण्यास खालीं आलों. ह्या घरमालकिणीचें वय ७० वर्षांचें असून त्या तेथील हॉस्पिटलमध्ये नर्सचें काम करीत होत्या व त्यांना रोज १८ डॉलर पगार मिळत होता. ह्या बाईला दोन मोठीं मुलेंसुद्धां होतीं. मी त्या बाईला म्हणालो कीं, तुम्हीं आतां म्हातारपणीं कशाला काम करतां ? हे माझें शब्द ऐकतांच ती रागानें मला म्हणाली कीं, मी काय म्हातारी आहे ? नंतर मला माझी चूक कळून आली कीं, अमेरिकेंत कोणत्याहि बाईस म्हातारी म्हटल्यानें राग येतो व असें कधीं म्हणायचें नसतें. नंतर मी तिची क्षमा मागितली व मला स्वयंपाकासाठीं भांडी मिळतील का म्हणून विचारलें तसेंच त्यांचा गॅसचा स्टोव्ह मिळेल का विचारलें ? त्यावर तिनें ते आनंदानें देण्याचें कबूल केलें व दुधाचाहि बंदोबस्त केला. दुधासाठीं कार्डबोर्डचे डबे असून आंत मेणासारखा पदार्थ लावलेला असल्यामुळें कागद ओला होत नाहीं. त्या बाईनें मला त्यांचा रेफ्रिजरेटर वापरण्याचीहि परवानगी दिली.

दुसऱ्या दिवशीची न्याहरी मी घरीच केली. दूध, भरपूर पावरोटी, लोणी, बिस्कीटें केळी वगैरे खाऊन आपण रेस्टॉरंटपेक्षां स्वस्त दरांत खातो ह्या विचारानें समाधान वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं शनिवार असल्यामुळें ब्युरोचें ऑफीस बंद होतें. मला कांहीं काम नसल्यामुळें सर्वांना घरीं पत्र लिहिण्यास घेतलें. त्याचप्रमाणें ज्यांच्या खाणी मला पहावयाच्या होत्या अशा अमेरिकन कंपन्यांनाहि पत्रें लिहिली. नंतर मी पोस्टाच्या तिकिटाच्या चौकशीसाठीं बाहेर पडलो तेव्हां असें कळलें कीं, शनिवारीं दुपारीं पोस्ट ऑफीस बंद असते तेथें जवळच माझ्या शेजारी एक बाई उभी होती. तिनें मला किती तिकिटें हवी आहेत असें विचारून मला हवी तेवढी तिकिटें दिली तसेंच मला कुठल्या देशांतून आलांत म्हणून प्रश्न केला. मी हिंदुस्थानांतून आलो आहे हें सांगितल्यावर येथील हिंदी लोकांची ओळख झाली आहे का असा प्रश्न केला. मी नाहीं म्हटल्यावर ती मला मी तुमची ओळख करून देतें असें सांगून तिच्या बहिणीच्या घरीं नेलें. तथें मुकजीं नांवाची बाई रहात होती व ती माझी दुसऱ्या हिंदी लोकांशी ओळख करून देईल असें तिचें म्हणणे होतें. नंतर त्या बाईच्या बहिणीच्या घरीं आल्यानंतर तिथें त्या मुकजींची व माझी ओळख करून दिली. ह्या बाईचा नवरा म्हणजे श्री. मुकजीं मेटालर्जिस्ट असून पिटर्सबर्ग येथील लोखंडाच्या कारखान्यांत काम करीत होते. मिसेस मुकजींनी मला तेथें

रहात असलेल्या हिंदी लोकांची माहिती सांगितली. तसेंच एक दोघांची गांठ टेलिफोनवर घडून आणली. त्यापैकी एक आगरवाल हे युनायटेड स्टेट्स स्टील कार्पोरेशनमध्ये एका लॅबोरेटरीत काम करीत होते. त्यांनी अमेरिकन बाईशी लग्न करून ते अमेरिकेतच स्थाईक झाले होते. त्यांनी मला त्यांच्या घरी येण्याचे आमंत्रण दिले. ज्या बाईने मला इथे आणले तिची बहिण कार्नेगी लॉजिकल इंस्टीट्यूट मधील एका ऑफिसमध्ये काम करीत होती. थोड्या वेळाने ती बाई स्वतःच्या हॉटेलवर जाण्यासाठी निघाली व मीही तिचे बरोबर निघालो. जातांना वाटेतच पीटर्सबर्ग युनिव्हर्सिटीतील एक प्रोफेसर भेटले. त्या बाईने लगेच त्यांच्याशी ओळख करून दिली व मला पीटर्सबर्ग मधील मायनांग इंजिनिअरींगचा भाग कसा पहावयास मिळेल असे विचारले त्या गृहस्थाने मला त्या विभागाचे प्रमुख शिक्षक डिन फ्रिट्जर यांना भेटायला सांगितले. त्यावर मी त्यांना त्यांच्याशी ओळख करून घ्याल का म्हणून प्रश्न केला परंतु ते म्हणाले कि, त्यांत ओळख करून काय घ्यायची तुम्हीं त्यांच्या खोलीवर केव्हांही जाऊन तुम्हांला तो विभाग पहायचा आहे असे सांगा. खरोखर अमेरिकेत आपण, जसा ब्रिटिश राजवटीत ओळख, परिचय व अंमलदारशाहीचा बाऊ केलेला आहे तसा मुळीच नाही त्या बाईनेही हॉटेलवर नेल्यानंतर मला पीटर्सबर्गची माहिती देणारी पुस्तके दिली. नंतर त्या बाईचा मी निरोप घेऊन निघालो. ह्या हॉटेलच्या प्रवेशद्वाराने माझे जरा लक्ष वेधले. ही दारे कांचेची असून त्याला जरा हात लावतांच आपसूक उघडून थोडा वेळ ती तशीच राहून मग पुन्हा आपसूक बंद होत होती. मी हॉटेलमधून बाहेर पडतांच मला एक हिंदी विद्यार्थी भेटला- मी लगेच त्यांच्याबद्दल चौकशी केली. तो पीटर्सबर्ग येथे युनिव्हर्सिटीत केमिकल इंजिनिअरींगचा अभ्यास करीत असून त्याने मला त्यांच्या हॉटेलवर येण्याचे आमंत्रण दिले. त्याचे हॉटेल जवळच होते. प्रत्येक खोलीत दोन दोन विद्यार्थी होते. प्रत्येकाला अभ्यासाकरिता निरानिराळ्या खुर्च्या टेबले व झोपण्यासाठी पलंग. तसेंच आगगाडीतील बर्थ प्रमाणे भिंतीला लागून वरती दुसरा पलंग होता. अमेरिकेच्या मानाने हे हॉटेल विशेष आवडले नाही. आपल्या हिंदुस्थानातील काहीं हॉस्टेलस् सुद्धा चांगली आहेत असे माझे म्हणणे आहे. तेथील विद्यार्थ्यांनी मला १५ ऑगस्टचा हिंदुस्थानचा स्वातंत्र्यदिन जवळच आला आहे तो पुढील रविवारी साजरा करण्याचे ठरविले असून त्या निमित्ताने हिंदी पद्धतीचा जेवणाचा कार्यक्रम होता तेव्हा त्याचे आमंत्रण मला दिले. त्या वेळेस पुष्कळच हिंदी लोक भेटतील असे त्यांनी मला सांगितले पीटर्सबर्गमधील हिंदी असोसिएशनचे सेक्रेटरी जवळच रहात असून ते पीटर्सबर्ग युनिव्हर्सिटीचे विद्यार्थीही होते त्यांच्या खोलीवर मला ते विद्यार्थी घेऊन आले परंतु हे गृहस्थ खोलीवर नसल्यामुळे मला भेटले नाहीत. मी त्यांचा निरोप घेऊन पीटर्सबर्ग बाजार पहाण्यासाठी निघालो.

20893
(१०१) ५५५

१५/१/१९७७

दुसरे दिवशीं रविवार होता. रविवारी ६० सेंट देऊन पिट्सबर्ग शहर पहाण्याचें तिकीट मिळून (सेंट म्हणजे डॉलरचा १०० वा भाग) तुम्हीं सकाळीं ६ वाजल्यापासून ते रात्रीं १२ वाजेपर्यंत केव्हांहि कोणत्याहि (ट्राममध्ये) स्ट्रिटकारमध्ये बसू शकतां. व तुम्हांला पिट्सबर्ग पहातां येते. मी पिट्सबर्ग शहराच्या माहितीचे पुस्तक त्या ब्राईजवळून घेतल्यामुळे त्या त्या जागा पहावयास निघालों.

प्रथम पिट्सबर्गच्या मुख्य बाजाराच्या विस्तारांतच आलो. अमेरिकन शहरांतील मुख्य व्यापार व बाजार पेठेला डाऊन टाऊन म्हणतात. व वस्तीच्या भागाला अप् टाऊन म्हणतात. त्याचप्रमाणें बाजारपेठेंतून डाऊन् टाऊन व अप् टाऊन मुख्य रस्त्याला, उजव्या व डावीकडच्या विस्ताराला क्रॉस्टाऊन म्हणतात. जसे मुंबईचा मुख्य बाजारभाग म्हणजे फोर्टमधील भागाला डाऊन् टाऊन म्हणायचें. अमेरिकेंत डाऊन टाऊन विभागांत बऱ्याच उंच इमारती आहेत. त्या ४०-४५ मजल्यांच्या आहेत. पिट्सबर्ग व शहराच्या दोन्ही बाजूने दोन नद्या मनंगहिला व ओहायो ह्या वाहातात व त्यांचा संगम होतो. ह्या भागांत हा संबंध विस्तार आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी हें सर्व उजाड असून आतां तेथें भन्व्य इमारती बांधल्या गेल्या आहेत. ह्या त्रिकोणी जागेला गोल्डन ट्रॅंगल म्हणतात. संगम झालेली नदी ह्या विस्ताराच्या जवळून वहाते व तिचें पात्र मोठें असून त्याला ओलांडण्याकरितां बरेंच पूल बांधलेले आहेत. समोरच्या बाजूला उंच टेकड्या असून त्यावर जुने पिट्सबर्ग शहर वसलें आहे. ह्या टेकडीवर चढण्याकरितां (इनक्लीन्ड रेल्वे) चढण असणाऱ्या कित्येक निमुळत्या रेल्वे केलेल्या आहेत. १० सेंटचें तिकीट घेतलें कीं, डोंगराच्या पायथ्यापासून, डोंगरावर त्यांच्या डब्यांत बसलों की, चढतां येतें. पिट्सबर्गच्या ह्या रेल्वे म्हणजे अमेरिकेंतील एक वैशिष्ट्य आहे. दुसरीकडे कुठें अशा पहावयास मिळत नाहीत. असे पिट्सबर्गच्या गाईडमध्ये लिहिलेले आहे. डोंगराच्या शिखरावर विजेचे एक मोठें क्रेन बसविलेले असतें व त्याला चांगलाच लोखंडाचा दोर गुंडाळला असून ह्या डब्यांत जास्तीत जास्त २० माणसें बसू शकतात. निमुळत्या रस्त्यावर डबा जात असल्यामुळे आतील बँटकी सामान रहावें म्हणून ते गाडीच्या डब्याशी विशेष करून बसविलेले असतें. डब्यांत ठराविक माणसें बसल्यानंतर डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेला मनुष्य टेलिफोन करून क्रेन चालविणाऱ्या माणसाला कळवतो. व नंतर क्रेन दोराच्या सहाय्यानें डबा वर खेंचला जातो. तेथें उतारुंना उतरण्याची सोय असते. व तेथून समोर पिट्सबर्गचें दृश्य फारच सुंदर दिसतें. येथील मी कॅमेरानें पुष्कळच चित्रें घेतली. ह्या डोंगराच्या खालून सुद्धां कित्येक बोगदे खणले आहेत. डोंगराच्या पलिकडे असलेल्या

वस्तींत गाड्या व ट्रामनें बोगद्यांतून जातां येते मी परत ट्राममध्ये बसून नदीवरचा पूल ओलांडून डाऊन टाऊनला आलों. नंतर थोडा वेळ हा भाग पहाण्यांत घालविला. येथील मोठ्या इमारतींत एक 'अल्कोवा' ची ४० मजली इमारत आहे. 'अल्कोवा' हें अल्युमिनियम कॉरपोरेशन ऑफ अमेरिकेच्या आद्याक्षरांतून तयार केलेलें नांव आहे. अल्युमिनियमचा इमारती बांधण्यास सुद्धां उपयोग होऊं शकतो. ह्या इमारतींत हे दाखवण्याकरितां विटांचे काम नसून सर्व इमारतीच्या भिती अल्युमिनियमच्या पत्र्यानें केलेल्या आहेत. ह्या पत्र्यांना आधार म्हणून लोखंडाच्या गर्डर घासून चौकटी तयार करून त्यावर हे पत्रे चढविलेले आहेत. त्यांत सुंदर कांचेच्या खिडक्या वगैरे लाविलेल्या आहेत.

येथून मी पिटर्सबर्गचे पाणी संग्रहालय व त्याला लागूनच असलेल्या मोठ्या बागेत गेलो. बागेत उंट वगैरे प्राणी होते. त्यावर हौशीकरितां मुलांना फिरवत होते. लोकांच्या मनोरंजनासाठीं इथें सुद्धां अनेक प्रकार होते. तसेंच अनेक प्राण्यांचा संग्रह होता. ह्या बागेच्या मधूनच जाणाऱ्या रस्त्यावर मोटारींची रहदारी अव्याहत चालली होती. रस्ता ओलांडायचा असल्यास जवळच उभारलेल्या खांबावरचे बटण दाबलें म्हणजे लाल दिवा लागून गाड्यांना थांबवितां येते व रस्ता ओलांडण्याचें काम सोपें होतें.

दुसऱ्या दिवशीं मी ब्युरो ऑफ माइन्सचे ऑफिसामधें गेलों व तेथील डायरेक्टरला भेटलो. मला डायरेक्टरांना भेटण्याकरितां आपल्याकडे जशी स्लीप पाठवितात तसे येंथें कांहीं पाठविण्याचा प्रकार दिसला नाहीं. मी सरळ आंत गेलो. माझ्या रहाण्याची व्यवस्था लागली आहे कीं नाहीं ह्याचा तपास करून इथून अंदाजे ८० मैल दूर असलेल्या 'जॉय' कंपनीच्या फ्रॅंकलिन गांवांत असलेल्या कारखान्यांत पहाण्यासाठीं गेलों. आम्हीं ब्युरो ऑफ माइन्सच्या गाडीनें निघालो. ब्युरो ऑफ माइन्सच्या जवळ जवळ १०० गाड्या असतील. ह्या सर्वांसाठीं ब्युरोच्या कचेरीच्या खालीं एक मोठें तळघर असून त्यांत ह्या सर्व गाड्या ठेवल्या होत्या. ज्या अधिकाऱ्याला ब्युरोच्या कामाकरितां बाहेर जायला लागायचें त्याला गाडी नेण्यासाठीं वरच्या अधिकाऱ्याची परवानगी लागत असे. गाडी काढण्यापूर्वी व गाडी ठेवतांना 'मायलेजमिटर' चा आकडा नोंदवून ठेवण्यास लागत असे. तसेंच कोणत्या कामाकरितां गाडी घेऊन गेलांत त्याचेंहि टिपण करावें लागे. हे सर्व अधिकारी आपापल्या गाडींतून येत असत. ह्यांच्या गाड्या दुसरीकडे ठेवत असत. येथें आपल्या-प्रमाणें स्वतः गाडी ठेवून कंपनी कडून भत्ता घेण्याची पद्धत नाहीं. गाडी 'अधिकाऱ्याला

सुद्धा' स्वतः चालवावी लागते. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे ड्रायव्हर टेबल्याची पद्धत आहे त्याप्रमाणे येथे नसून फक्त श्रीमंत माणसेच ड्रायव्हर ठरू शकतात, गाडीच्या पाठी मागची सीट नसलेल्या गाड्या सरकार विकत घेते. कारण एकतर त्या थोड्या स्वस्त मिळतात व मागची सीट नसल्याने दुसऱ्या अधिकाऱ्यांना गाडी घरच्या मंडळींसाठी वापरतां येत नाहीं. मला गाडीतून घेऊन जाणारे गृहस्थ चांगलेच तरुण असून इलेक्ट्रीकल इंजनीयर होते. त्यांचे काम खाणींत वापरल्या जाणाऱ्या मशीनरीची सुरक्षितता पहाण्याचे होते. आम्ही जात असतांना रस्त्यावर बरीच निग्रो व गोऱ्या लोकांची मुळे वर्तमान पत्र विकत असतांना दिसली तेव्हां मी त्या गृहस्थांना विचारलें किं ह्या मुलांची परिस्थिती खरेच कांही गरीबीची असते त्यावर ते म्हणाले त्यांत आश्चर्य कांहीं नाहीं. कारण मी सुद्धां माझी परिस्थिती गरीबीची असल्यामुळे वर्तमान पत्रे विकून शिक्षण पुरे केले. त्यामुळे मला मात्र चांगलेच आश्चर्य वाटले.

आम्हीं सकाळीं १० च्या सुमारास फ्रँकलिनच्या 'जॉय' कंपनीच्या कारखान्यांत पोहोचलों. तेथे आम्हांला कारखाना दाखवण्याची व्यवस्था करण्यांत आली होती. 'जॉय' कंपनी ही जगांतील सर्वांत मोठी मायनिंग मशीनरी करणारी कंपनी आहे व तिचे अमेरिकेंत निरनिराळ्या ठिकाणी अनेक कारखाने आहेत परंतु त्यांत फ्रँकलिनचा कारखाना फारच मोठा आहे. ह्या कारखान्यांत, खाणींत वापरली जाणारी मोठमोठी मशीनरी तयार होते. त्यांत सतत कोळसा कापणारे मशीन, कोळसा भरणारे मशीन, कोळशाला खाणींत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी घेऊन जाणाऱ्या गाड्या वगैरे अनेक निरनिराळी यंत्रसामुग्री तयार होते. कारखाना पहाण्यापूर्वी आलेल्या पाहुण्यांना 'जॉय कंपनीचे पाहुणे' असा बिल्ला देण्यांत येतो व तो बिल्ला कारखाना पाहून आल्यानंतर परत करायचा असतो. हीच पद्धत अमेरिकेंतील कारखान्यांत दिसते.

जॉय मॅन्युफॅक्चरींग कंपनीच्या ऑफिसांत व दुसऱ्या ऑफिसेसमधे आपण पत्र लिहिण्याकरितां जसे स्टेनोग्राफरला बोलवून पत्र लिहितो अशी पद्धत येथे नसून तुम्हांला जे कांहीं लिहायचे असेल ते तुमच्या टेबलाच्या फोनमध्ये बोलतात व ठराविक बटण दाबले की सेक्रेटरीच्या टेबलावरती असलेल्या डीक्रेटींग मशीनवर हे सर्व रेकॉर्ड होऊन जाते. तुम्ही काय लिहिले आहे ते परत दुसरे बटण दाबले की एकावयास मिळते व तुमची चूक तुम्ही दुरुस्त करूं शकतां. निरनिराळे अधिकारी स्वतःच्या टेबलावरून त्यांना जे कांहीं लिखाण करायचे

ते आपल्या टेबलावरच्या फोनमध्येच बोलून सेक्रेटरीच्या टेबलावरच्या मशीनवर रेकॉर्ड करून घेतात. नंतर सेक्रेटरी फावल्या वेळांत तो मजकूर ऐकून टाईप करतात.

दुसऱ्या दिवशीं ब्युरोची निरनिराळे प्रयोग करण्यासाठीं ब्रुस्टन मुक्कामीं असलेली कोळशाची खाण बघण्याकरितां मला घेऊन जाण्याचा बंदोबस्त ब्युरोनें केला होता. ब्रुस्टन हे पिट्सबर्गहून अंदाजे ३०-४० मैल दूर असेल. ह्या कोळशाच्या खाणींत कोळशाच्या भुक्तीनें होणाऱ्या स्फोटावर निरनिराळे प्रयोग चालू होते. व खाणींत झालेल्या स्फोटाचा किती दाब आहे, काय टेम्परेचर होते वगैरे सर्व गोष्टी आपसुक इलेक्ट्रॉनिक मशीननें वरच्या ऑफिसमध्ये रेकॉर्ड व्हायचे. नंतर मला इथून जवळच असलेल्या प्रयोगशाळेंत घेऊन जाण्यांत आले. इथें कोळशांतून डायरेक्ट पेट्रोल तयार करण्याचे काम चालू होते.

नंतर ओहोमो स्टेटमध्ये असलेल्या “ स्ट्रीप माइन्स ” (म्हणजे कोळशाच्या थरावर असलेले माती पत्थर कापून टाकून, खालचा कोळसा काढून घेण्याच्या पद्धतीला स्ट्रीप मार्दक म्हणतात.) पहाण्याचा कार्यक्रम केला होता. मला ‘ सेंट क्लेरेन्स विले ’ मध्ये असलेल्या ब्युरो ऑफ माइन्सच्या डिस्ट्रिक्ट ऑफिसमध्ये पॉहचविण्याचा बंदोबस्त केला होता. सेंट क्लेरेन्स-विले हे अंदाजे पिट्सबर्गहून ८०-१०० मैल दूर होतें. मला ब्युरोच्या एका इन्स्पेक्टरनें येथें आणलें. तेथें माझी इन्स्पेक्टरनें सर्वांशीं ओळख करून दिली. थोड्या वेळानें तेथील चीफ इन्स्पेक्टरनें आठवण झाल्यासारखें करून, अरे हो तुम्हांला आमच्या ऑफिसमधील काम करणाऱ्या बायकांशीं ओळख करून देण्याचें अगदींच विसरलों होतो असें म्हणून मला आंत या म्हणून नेलें. सर्व बायकांशीं माझी ओळख करून दिली. ह्या सर्व बायका मध्यम वयाच्या होत्या. त्या मला म्हणाल्या कीं, आज तुम्हीं येणार हें पिट्सबर्गच्या ऑफिसमधून आजच आम्हांला कळलें व आम्हीं तुमच्या येण्याची फार वाट पहात होतो. परंतु तुम्हांला पाहून आमची चांगलीच निराशा झाली. हे ऐकल्यावर माझ्या मनांत आलें कीं ह्यांचा म्हणण्याचा हेतू तरी काय आहे म्हणून मी त्यांना खुलासा करण्यास सांगितलें तेव्हां त्या म्हणाल्या कीं आम्हांला वाटलें कीं तुम्हीं दाढीमिशा व सुंदर पगडी घातलेले दिसाल व अशी आमची अपेक्षा असल्यामुळें तुम्हांला पाहून फारच फरक वाटला. मागील वर्षी आमच्या येथें हिंदुस्थानांतलिल एक गृहस्थ घेऊन गेले ते दाढीमिशा व पगडीमुळें केवढे भव्य दिसत होते. त्यांचे नांव आतां आठवत नाही. मी त्यांना ‘ गिरीपाल ’ कां म्हणून विचारले तेव्हां त्या हो हो म्हणाल्या. व ते कुठें आहेत म्हणून त्यांनीं मजजवळ चौकशी केली.

माझ्यासाठी येथील लोकांनी हॉटेलचा बंदोबस्त केला होता. मला दुसरें दिवशीं खाण पहाण्यासाठी तयार रहाण्यास सांगितलें. माझी पिटसबर्ग येथील खोली इथें फक्त तीन चार दिवसच रहाण्याचें असल्यामुळें मी सोडली नव्हती. संध्याकाळीं मी माझ्या हॉटेलसमोर असलेल्या एका फोटोग्राफरच्या दुकानांत गेलों व माझ्याजवळील सिनेफिल्म प्रोसेसींगकरितां देऊन एक फिल्म विकत घेतली. माझी ह्या दुकानाच्या मॅनेजरशीं चांगली ओळख झाली होती. त्यांनीं मला फावल्यावेळांत त्यांच्याकडे बोलवले.

दुसऱ्या दिवशीं मला सांगितलेल्या वेळेस ब्यूरोच्या दोन इन्स्पेक्टरांनीं खाण दाखविण्याकरितां नेले. त्यांनीं मला स्वतःची नांवें सांगितली. त्यांतील एकाचे 'टॉम' व दुसऱ्याचे 'डिक' असें होते. नंतर त्यांनीं मला माझें नांव विचारलें तेव्हां मी त्यांना गुप्ते असेच सांगितलें. परंतु त्यांनीं मला पहिले नांव विचारले त्यावर मी त्यांना असे सांगितलें कीं माझे नांव घेण्याच्या भानगडींत पडूं नका, कारण तुम्हांला हांक मारणें जमणार नाहीं. परंतु त्यांनीं मला नांव सांगण्याचा फारच आग्रह केला म्हणून मी त्यांना नुसते "द्वारका" असें सांगितलें. तरी सुद्धां त्यांना उच्चार करतां येईना. मग ते म्हणाले, ह्याला संक्षिप्त रूप सांगा. एवढें मोठें नांव नको. मग मी त्यांना म्हणालो कीं, मला "देव" अशी हांक भारलीत तरी चालेल. हें नांव मात्र त्यांना पसंत पडले.

आम्हीं "हन्ना" कोल कंपनीची खाण पहाण्यास आलों. येथें लोक जगांतील सर्वांत मोठें असें पावर शॉवेलनें पत्थर व माती कोळशाच्या थरावरून उचलून अलगद फेंकून देत होते. हा पावर शॉवेल १५० फूट म्हणजे १६ मजले उंच असून जगांतील जमिनीवर चालणाऱ्या कोणत्याहि प्रकारच्या यंत्रांत सर्वांत जास्त वजनाचा होता. (१००० टन) व एका वेळेस ६० क्युबिक यार्ड माती व पत्थर ह्यांच्या फावड्यांत १५४ फूट उचलून फेंकून द्यायचा. ह्याची किंमत सुमारें दोन कोटी रुपयांएवढी होती. त्यांच्या सहाय्यानें रोजचा ५ ते ६ हजार टन कोळसा खणला जायचा. कोळशाच्या थराची जाडी अंदाजे ५ फूट होती तर त्यांच्या वरच्या माती पत्थराची जाडी अंदाजे १५० फूट होती. म्हणजे कोळशाच्या थरा पेक्षा माती पत्थराची जाडी किती पट तरी मोठी होती. हिंदुस्थानांत सर्व कामें हातांनींच करायची असल्यामुळें माती व पत्थर याची जाडी जास्तीत जास्त दीडपटच घेऊं शकतो. कारण नंतर माती व पत्थर काढण्याचा फार खर्च येतो. येथील माती व पत्थर खोदून काढण्याची रीत फारच निराळी होती. आम्ही आपल्या येथें फक्त ३ किंवा ४ फूटांचे अंदाजे १ इंच व्यासाचें भोंक करून त्यांत सुरंग लावतो तर येथें १५० फूट लांबीचे ८ इंच

व्यासाचे भोंक करतात. त्यांत डायनामामीटसारख्या स्फोटक द्रव्यांनीं सुरंग लावतात. ह्या कोळशाच्या खाणीच्या जवळच १२० मैल दूर असलेल्या पावर हाऊसला कोळसा पूरा पाडण्याकरितां फक्त लोखंडाच्या नळांतून पाणी व कोळसा ह्यांचे मिश्रण करून ह्याला पंपाच्या सहाय्यानें कोळसा पूरा करण्याची एका योजनेची अंमलबजावणी करण्याचें काम चालूच होतें. येथील कोळसा व पत्थर निरनिराळा करण्याचा कारखाना (कोल वॉशरी) सुद्धां फारच मोठा होता. व रोजच्या वॉशरींत १५ हजार टन कोळसा धुतला जायचा. दुसऱ्या दिवशीं मी येथील आंतील खाण पहायला गेलों. इथें जिकडे तिकडे कोळशाचा उतार विशेष नसल्यामुळे विजेचें लोकोमोटिव्हज् ज्याला अमेरिकेंत 'मोटर' म्हणतात तें दिसत होते. कोळशाच्या थराला खालून पायातून कापून त्याला फक्त आंत भोंक करून सुरंगांत (डायनामामीट) न लावतांना फक्त हवेच्या दावानें पाडून टाकण्यांत यावयाचा. ह्या हवेचा दाब दर चौरस इंचाला ५ ते ७ हजार पौंड असायचा. पडलेला कोळसा एका कोळसा भरणाऱ्या मशीननें भरला जायचा व नंतर दहा दहा टनाच्या कोळशाच्या गाडींत येऊन पडायचा व नंतर तेथून बाहेर जायचा.

इथल्या कोळशाच्या खाणींत मी अधितलें कीं जसा इंग्लंडच्या खाणींमध्ये बाहेरचा मोठा भपका दिसायचा तसा तो इथें नसायचा. इंग्लंडमध्ये रोजचा ५ ते ७ हजार टन कोळसा काढणारी खाण अत्यंत मोठी समजत तर इथे ५-७ हजार टन म्हणजे अत्यंत साधारण समजायचे. एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, अमेरिकेंत नैसर्गिक फारच थोड्या अडचणी आहेत. इंग्लंडमध्ये पुष्कळ खोल कोळसा मिळतो व कोळशाच्या थराची जाडी फारच कमी म्हणजे दीड ते दोन फुटाची असते तर अमेरिकेंत कोळसा कमी खोलीवर मिळतो व तेथील थरांची जाडी ५ फूटापेक्षांहि अधिक असते. परंतु त्यामानानें खाणावरचे ऑफिस वगैरे फारच साधे असतें. बहुतेक कामगारांसाठीं लागणाऱ्या सुखसोयी एकाच इमारतींत केलेल्या असतात. इंग्लंडमध्ये एका माणसापाठीमागें एक ते दीड टन कोळसा निघतो तर येथें १५ ते २० टन कोळसा निघतो. हिंदुस्थानांत मात्र अंदाजे ३-४ माणसापाठीमागें १ टन कोळसा निघतो. अर्थात्च तेवढ्याच उत्पादनाच्या खाणीकरितां इथें फारच थोडीं माणसें लागतात म्हणून त्यांच्या सुखसोयीकरितां फार मोठ्या इमारती करायची जरूर नाहीं.

आम्हांला नंतर खाणीचे सुपरिंटेंडेंट, जवळच्या गांवांतील एका रेस्टॉरंटमध्ये घेऊन गेले. तेथें आमच्या दुपारच्या जेवणाचा बंदोबस्त केला होता. खाण्यानंतर आम्हांला लहान

लहान बाल्या भरून आईस स्कीम टाकलेलें दूध दिलें. हें दूध पिऊनच माणसाचें पोट भरयचे. दुसऱ्या दिवशीं इथून जवळच असलेल्या व्हेनिस—बार्गला ओहायो स्टेटच्या कोळशाच्या खाणींतील कामगारांना अपघात झाला असेल तर प्राथमिक उपचार देण्याच्या चढाओढीचे सामने ठेवले होते. ते पहाण्याकरितां माझा कार्यक्रम पिट्सबर्गच्या ब्युरोनें केला होता. कारण तेथें कोळशाच्या खाणींतील मोठ मोठे अधिकारी येणार होते. त्यांची व माझी ओळख होऊन मला इतर खाणी पहाण्यास अडचण पडूं नये म्हणून त्यांनीं असा माझा कार्यक्रम आंखला होता. मला व्हेनीस—बार्गला घेऊन जाण्याकरितां ब्युरोचे माझे दोन इन्स्पेक्टर मित्र आले होते. नंतर आम्हीं ब्युरोच्या गाडीनें निघालों. वाटेंत आम्ही आणखी एका इन्स्पेक्टरला घेतले. सेंट क्लेरेन्स—व्हिलेपासून ३०-४० मैलांवर व्हेनिसबर्ग होतें. आम्हीं सकाळीं ९ च्या सुमारास तेथें पोहोंचलों. आमच्या गप्पागोष्टी हिंदुस्थानच्या अगदीं साधारण माणसांच्या असतात तस्याच होत्या. अमेरिकेंत सुद्धांचांगला दर्जाच्या धंदेवाईक टेक्निकल माणसांचा अभाव असल्यामुळें साधारण प्रकारच्या माणसांनासुद्धां सरकारी नोकरीवर अधिकाऱ्यांच्या जागेवर घ्यावें लागतें. त्यामुळें सगळेच अधिकारी बुद्धीनें व चातुर्यानें उच्च कक्षेचें असतात असे नाही. त्यामानानें मला वाटतें कीं, हिंदुस्थानच्या वरच्या अधिकाऱ्यांत बौद्धिक वाढ जास्त असते. मोटारींतून प्रवास करीत असतांना बहुतेक लोक कोट घालून गाडी चालवत नाहीं, परंतु कोटाची इस्त्री चांगली रहावी म्हणून हॅंगरला अडकवून गाडीच्या बाजूला कोट ठेवतात व गाडी चालवतात. कोणाला रस्ता वगैरे विचारायचा असेल तर हॅलो “ बड ” किंवा “ बडी ” म्हणून संबोधितात. ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ मित्र ’ असा होतो. हा शब्द जरी अमेरिकेंत प्रचलित असला तरी ह्या शब्दांचा उपयोग साधारणपणें कोळशाच्या खाणीच्या विस्तारांत होतो. व तेथें त्याचा अर्थ कोळशाच्या खाणींत काम करणाऱ्यांचा साथीदार असा होतो.

आम्ही गाडीतून उतरल्याबरोबर माझे साथीदार कोट घालून आम्हांला जेथें जमायचे होते त्या कॉलेजच्या जागेकडे जात होते. परंतु इतक्यांत कोणीतरी ओरडून सांगितलें कीं, आंत कोणीच कोट घातलेले नाहीत. तेव्हां आमंदानें त्यांनी सर्वांनी कोट काढून टाकून देऊन आंत गेले. इथें कमीत कमी १००-१२५ माणसें जमलीं होतीं. त्यांत ३० निमंत्रित माणसें सोडली तर बाकी ब्युरोचे सर्व अधिकारी लोक होते. त्यांचें काळ आजच्या चढाओढीत जज्ज (पंच) म्हणून न्याय देण्याचें व इतर कांहीं कामें असतील ते करण्याचें होते. निमंत्रित पाहुणे मात्र खाणींतील मोठमोठे अधिकारी होते. माझी त्या

सर्वांशीं ओळख करून देण्याचें काम ब्यूरोच्या इन्स्पेक्टरनें केलें. त्याला ते काम दिल्यामुळें तें त्यानें चोखपणानें केलें. तो मला एका बाजूला नेऊन निमंत्रित पाहुण्यांची ओळख करून द्यायचा. मी ह्या लोकांशीं ओळख करून घेऊन त्यांच्या खाणी कशा आहेत वगरे चौकशी वरून खाणी पहाण्याचा कार्यक्रम आंखला. येथें आमच्या जेवणाची व्यवस्था केली होती. जेवण वगैरे झाल्यानंतर जेथें सामने होणार होते तेथें आम्हीं गेलों. येथें जमलेल्या सर्व जज्ज लोकांना एका कंपनीतर्फे स्टेनलेस स्टॉलचे कारविंगनाईफ देण्यांत आले त्यांनीं मला-मुद्दां एक दिली. ही सुरी फार चांगल्या नामांकित कंपनीनें केली असून त्याची किंमत ५ ते ७ डॉलर होती असें सांगण्यांत आले.

चढाओढीत भाग घेण्यासाठीं निरनिराळ्या कंपनीचे लोक आले होते. थोड्या वेळानेंच सामन्याला सुरवात झाली. आपल्याकडे जसें क्रिकेट स्टेडियम व बसण्यासाठीं ज्या तऱ्हेची सोय असते तशी येथें होती. कांहीं प्रेक्षक स्मोरच्या बाजूला उभे राहून सामने पहात होते. मुख्य निरीक्षकांसाठीं एक उंच व्यासपीठ उभारले होते. येथें आणखी कांहीं लोकांशीं माझी ओळख करून दिली. अधूनमधून प्रेक्षकाचें मनोरंजनासाठीं कांहीं जादूचे खेळ नाच वगैरे ठेवले होते. मध्यें एकदां जादूचा प्रयोग सुरू होण्याचें एका गृहस्थानें सांगितले. परंतु तो खेळ होण्यापूर्वी एका गृहस्थाला ५ मिनिटें बोलायचे आहे असें सांगितल्यामुळें मला वाटलें आजच्या सामन्याविषयीं तो गृहस्थ कांहीं बोलणार असेल. परंतु हा एक फेरीवाला असून त्यानें एकदोन भिंगाच्या दुर्विणी विकावयास आणल्या होत्या व सांगत होता कीं, माझ्याजवळ जपानी बायना-क्युल्स आहेत. इतक्या स्वस्त व चांगल्या दुर्विणी कुठेंहि मिळणार नाहींत व किंमत फक्त १ डॉलर असून मी तुमच्यामध्ये फिरेन ज्यांना लागेल त्यांनीं घ्यावा. पसंत नसल्यास पैसे परत करीन. ” अशा साध्या माणसाला व्यासपीठावर येऊन बोलून दिल्याबद्दल मला जरा विशेष नवल वाटलें. कारण असा प्रसंग हिंदुस्थानांत कधीहि घडत नाहीं.. परंतु व्यक्तिस्वातंत्र्य व व्यापारीपणा जिथें इतका पुढें गेला आहे तेथें त्यांना ह्यांचे कांहींच वाटलें नाहीं. तसेंच मी कित्येक लोकांच्या विशाला लाँड्रीवाल्यांची जाहिरात लावलेली पाहिली व ते खुशाल फिरत असत. एवढेंच नव्हे पण त्यांना त्याबद्दल कांहींच वाटत नव्हतें. तसेंच जसे स्वतःच्या देशांतील माल त्याच देशात खपावा असा आग्रह असतो तसें मात्र इथें दिसलें नाहीं. कारण कित्येक दुकानांत “ हा फारच सुंदर जपानी कॅमेरा असून तुम्हांला अमेरिकन कॅमेरा ह्याच्या जोडीचा मिळणार नाहीं.” अशा जाहिराती दिसल्या. कारण ह्यांचे असें असावें की, उगीच देशाबद्दल फाजिल अभिमान

त्यांना बाळगावा लागत नाही. कारण येथील बराचसा माल निर्यात होतो व थोडा फार दुसऱ्या देशाचा आणावा लागला तर त्यांना त्याबद्दल कांहींच वाटत नाही.

सामना संपण्यापूर्वी समोरच असलेल्या व्यासपिठावरून चीफ जज्जने ध्वनिक्षेपांतून सांगितले की, हिंदुस्थानांतून आलेले श्री. गुप्ते यांनी व्यासपीठाकडे यावे. मी त्याप्रमाणे तेथे गेलो. तेथे माझी आणखी कांहीं व्यक्तिशी ओळख करून देण्यांत आली. समारंभ आटपल्यानंतर व्युरोच्या अधिकाऱ्यांबरोबर मी पिटस्वर्गला आलों. मी माझ्या घराची घंटा वाजवली तेव्हां माझ्याबरोबर शिकत असलेले श्री. मेहता यांनी दार उघडले. त्यांना पाहून मला आश्चर्य वाटले. श्री. मेहता जयिाँकोजीकल सर्वे ऑफ इंडियाचे असिस्टंट डायरेक्टर असून ते हल्लीं पॉईंट फोर प्रोग्रामाखालीं अमेरिकेंत आले होते. त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करून परत मी माझ्या खोलींत गेलों.

दुसऱ्या दिवशीं १५ ऑगस्टच्या निमित्तानें येथील हिंदी लोकांनीं संध्याकाळीं जेवणाचा वेत आंखला होता. मी व श्री. मेहता तेथे गेलों. कार्यक्रम जवळच्याच कॉर्नॅंगी-ट्रेकच्या मुख्य हॉलमध्ये ठेवला होता. तेथे कमीत कमी ६०—७० हिंदी लोक तरी जमले असावेत. तसेंच ३९—४० निमंत्रित अमेरिकन पाहुणे आले होते. येथे आल्यानें मला बऱ्याच हिंदी लोकांना भेटण्याची संधि मिळाली. श्री. रूस्तगी बंगाली पद्धतीचा सदरा, धोतर व वहाणा घालून डौलानें फिरत होते. त्यांच्या पत्नी व दुसऱ्या कांहीं हिंदी बायका हिंदी पद्धतीचा पोशाख करून आल्या होत्या. एक दोन अमेरिकन बायका सुद्धां साड्या नेसून आल्या होत्या. जेवण संपूर्णपणें हिंदी पद्धतीचें होतें. शिवाय त्यांत पुलाव, कोंबडीची आमटी आणि पूऱ्या व भाजी होती. जेवण झाल्यानंतर हिंदुस्थानातून जाऊन आलेले श्री. क्रो यांनीं आम्हांला हिंदुस्थानमध्ये त्यांनीं काढलेल्या कांहीं फिल्मस दाखविल्या. त्यानंतर श्री. आनंद नांवाच्या विद्यार्थ्याने हिंदींत गाणीं म्हटली व कार्यक्रम आटोपल्यावर आम्हीं मोकळे झालों.

पिटस्वर्गला मी बऱ्याच कोळशाच्या खाणी पाहिल्या. अमेरिकेंत कोळशाचें उत्पादन बरेंच आहे. पिटस्वर्गच्या आजुबाजूचा भाग कोळशाच्या खाणीचा असून पेन्सिल्वानिया स्टेट, वेस्ट व्हर्जिनिया, ओहायो हीं सर्व राज्यें बहुतेक कोळशाच्या थरावरती वसलेलीं आहेत. इथें इतका विपुल कोळसा आहे कीं, इथें लोक दरवर्षीं ८६० कोटी टन कोळसाकाढतात. म्हणजे हिंदुस्थानपेक्षां १५ पटीनें जास्त काढतात. तरी सुद्धां ह्यांच्या कोळ-

शाची संपत्ती अजून ४०० हजार वर्षेपर्यंत पुरेल असें त्याचें म्हणणें आहे. मला कितीहि लांब जायचें असलें तरी मला घेऊन जाण्यासाठीं गाडी यायची. येथील कोळशाच्या खाणींत फारच यंत्रसामुग्रीचा उपयोग होतो. ह्यामुळें पुष्कळ माणसांच्या श्रमांची जरूरी पडत नाही. येथें एका मिनिटाला ८ टन कोळसा कापणारी मशीने आहेत. त्यांना इतका कोळसा खाणीच्या बाहेर कसा घेऊन जायचा हाच प्रश्न पडला आहे. इथल्या खाणींचें थर बहुधा सपाट असल्यामुळ विजेनें चालणारी लोकोमोटिव्हज खाणींत वापरतात. व बहुतेक मशीनें एका जागेवरून दुसराकडे ह्या लोकोमोटिव्हजच्या सहाय्यानें जात असल्यानें कामें लवकरच होतात. इथल्या मशिनरीमध्ये चांगलाच फरक आहे. खाणींत उतरण्याकरितां अगदीं ऑफिसच्या जवळच उंच मोठ्या इमारती असतात. त्यांत एलिव्हेटर्स असतात. वटन दावून तुम्हीं एलिव्हेटर्सला बोलवूं शकतात. अशी व्यवस्था इंग्लंडच्या कोणत्याहि खाणींत नव्हती.

कोळशाच्या खाणींतून जात असतांना वऱ्याच टिकाणीं पेट्रोलियमच्या खाणींसुद्धां आढळतात. आणखी तीन चार हजार फूट गेले कीं, नेचरल गॅस व पेट्रोलियम मिळतो. इंग्लंड किंवा हिंदुस्थानांत कुठेंहि कोळशाच्या थराखालीं पेट्रोलियम सांपडत नाही. ओडोंविसियन थरांमधून सहसा पेट्रोल मिळत नाही. जगामधील हे एकच उदाहरण आहे कीं, ह्या थरामधून पेट्रोल मिळते. किती नशिबवान् ही माणसें आहेत असेंच आपल्याला वाटेल. कारण ह्याच्या देशांत कोळसा, पेट्रोलियम व लोखंड विपूल आहे. शिवाय इतर धातु म्हणजे तांबे, सोने, शिसें, जस्त, युरेनियम व अनेक प्रकारचीं खनिज द्रव्ये त्यांना मिळतात व त्यामुळें हें लोक सुखवस्तु व चैनीत रहातात त्यांत नवल कसले ! हिंदुस्थाना-पेक्षां तीन पटीनें हा देश मोठा असून, वस्ती त्या मानानें कमी आहे. तेथें उद्योगधंदे ही भरपूर आहेत. शेतीवर काम करणाऱ्या मजुरांची संख्या फारच थोडी त्यामुळें प्रत्येकाच्या वांटणांस पुष्कळ जमीन येते. आपल्याकडे शेतकऱ्याला १ एकर जमीन मिळण्याची सुध्दिकल. परंतु येथें बहुतेक माणसांना प्रत्येकीं २० एकर जमीन असते. जमिनीला चांगल्या खतांचा पुरवठा होतो त्यामुळें भरपूर धान्य उत्पादन होते व शेतकरीहि श्रीमंत आणि चैनीत राहूं शकतो. आपल्याकडील जमिनींना खतपुरवठा नसल्यामुळें त्यांचा कस निघून जातो जमिनीपासून निघणाऱ्या ह्या धनापेक्षां खनिजधन कितीतरी निघते व त्याला जोडणारे अनेक धंदे निघल्यानें त्यांना ऐश्वर्य प्राप्त झाले आहे हें आपल्या लक्षांत येतें. पेट्रोलियम नेचरल गॅस हा इतका विपूल मिळतो कीं, प्रत्येक घरांत गॅस वापरतात व घरानाठीं लागणाऱ्या हरणक वस्तू विजेवरती चालतात. घरकाम करणें हें त्यामुळें फारच सोयीचें झालें आहे. शिवाय सुटसुटीत होत असल्यामुळें घरकामाशिवाय दुसरीं कामें करण्यास वेळ

मिळतो. मला कित्येक वायका त्यांचीं घरे मोठ्या कौतुकांनै दाखवायच्या. त्यांची विजेवर चालणारी वॉशिंग मशीन, कपड्यांना प्रेस करणारीं यंत्रे वगैरे पाहून हिंदुस्थानांनील वायकांना किती कामें करावी लागतात ह्याची आठवण होते.

मि पिट्सबर्गला असतांना माडीन्स सेफ्टी अँडिलेन्सेस कंपनी नांवाच्या कंपनीचा कारखाना पाहिला. ह्याच कारखान्यांत खाणींत लागणाऱ्या सुरक्षिततेसाठीं निरनिराळ्या वस्तु करीत होते. तेंथें डोक्यासाठीं सेफ्टी हॅटस्, पायासाठीं बूटस् व हाताकरितां चामड्यांचें हातमोजे व खाणींत सेफ्टी क्रेम्स वगैरे अनेक वस्तु दिसत होत्या. याशिवाय खाणींत स्फोटक वायुचा स्फोट झाल्यानंतर त्यापासून निघणाऱ्या अत्यंत विषारी कार्बन मोनॉक्साइड ह्या गॅसच्या बचावापासून रक्षण व्हावें म्हणून **Rescue Apparatus** वगैरे तयार करीत होते. त्याचप्रमाणें खाणींत मिळणारे दुसरे वायु जे सल्फ्युरेटेड हॅडोजन ह्या पासून बचाव व त्याची परीक्षा करण्यासाठीं पुष्कळ साधने तयार होत होते. अमेरिकेंत मोटार वाहतुकीकरितां जितके बोगदे आहेत त्या सर्व बोगद्यांनून मोटारींतून निघणाऱ्या कार्बन मोनॉक्साइडचे प्रमाण वाढलें कीं आपोआपच बोगद्यावर टेवलेला पंखा चालू होऊन शुध्द हवा बोगद्यांत खेंचली जाते. ह्याकरितां टेवलेलीं यंत्रे बहुतेक ह्या कंपनीचीच आहेत. मला त्यांच्या विकास खात्याच्या डायरेक्टरांनीं विचारलें कीं, तुमच्या देशांत एवढीं गाईगुरें असून गुरांच्या कातड्यांकरितां तुमचा देश सधन असून आम्हांला टाटा कंपनीकडून सेफ्टी बेल्ट करितां इतकी मांठी ऑर्डर येते कीं त्याबद्दल आम्हांला आश्चर्य वाटते. **Rescue Apparatus** विकण्याकरितां आनंदच आहे. परंतु सेफ्टी बूटस आम्हीं हिंदुस्थानांतून भागवायचें कीं, तुम्हांला विकायचे ! हे त्यांचें म्हणणें मला अगदीं रास्त वाटलें.

मी कांहीं दिवसांकरितां इथून ६० मैल दूर असलेल्या युनियन टाऊनला तेथील खाणी पहाण्याकरितां गेलों होतों. तेथील 'रोबिना' नांवाची खाण मी पाहिली. येथें रोजचें ४० हजार टनाचे उत्पादन होते. ही जगांतील सर्वांत मोठी खाण आहे असें म्हणतात. ह्या खाणींत कमीत कमी १५० विजेचे लोकोमोटिव आहेत व खाणींतलें पंप, पंखे बहुतेक गोष्टी आपोआप म्हणजे अँटोमॅटिक चालणाऱ्या आहेत. मला ही खाण चार दिवस बघायला वरवानगी मिळाली. बहुतेकांना एकच दिवस खाण पहाण्याची परवानगी मिळतें.

मला गुड मॅन कंपनीचें इंजिनियर कांहीं दिवस त्यांची मशीनें कशी चालतात

हैं दाखविणार होते. या गृहस्थांना एक आठ वर्षांचा मुलगा व १२ वर्षांची मुलगी होती. मी त्यांच्याबरोबर एक दिवस जात असतांना त्यांना विचारलें कीं, कालचा दिवस तुम्ही कसा घालविला त्यावर त्यांनीं मला सांगितलें कीं मी टॉमला (म्हणजे त्यांच्या मुलाला) पेपरकरितां मदत केली. मला त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ नीट कळला नाही. म्हणून मी पुन्हां त्यांना विचारले कीं, “ परीक्षेचे पेपर्स सोडविण्यास तुम्ही कशी काय मदत केलीत ? ” यावर ते म्हणाले कीं, मी टॉमला वर्तमानपत्र विकण्याकरितां मदत करीत होतो. हे ऐकून मला फारच आश्चर्य वाटले व मी त्यांना म्हटले कीं तुम्ही चांगले सुखवस्तु असून एवढ्या लहान मुलाला वर्तमानपत्र विकायला कशाला लावता. त्यावर खुलासा केला कीं मी जरी सुखवस्तु असलो तरी माझ्या मुलांनीं परावलंबी राहता कामा नये. त्याला एक सायकल विकत घ्यायची आहे म्हणून त्याचे पैसे त्यानेच उभे केले पाहिजेत. मला खरोखरी त्यांचे कौतुक करावेसे वाटले. आपल्या देशांत मनुष्य थोडा सुखवस्तु असला कीं त्याचे नातेवाईक त्यावर आपली जबाबदारी टाकून परावलंबी राहतील परंतु त्यांना एखादे हलके वाटणारे काम मात्र करणार नाहीत. आपल्याकडे चांगल्या व हलक्या कामच्या किती भ्रापक कल्पना आहेत. आपल्याकडे एखाद्या गृहस्थाचा मुलगा अशी कांहीं वर्तमानपत्रें विकत असेल तर आपण ही गोष्ट दुसऱ्या कोणाला सांगू का ?

मी येथें असतांना एकदा कामांवरून परत आल्यावर हॉटेलच्या मॅनेजरनें कळविलें कीं, तुम्हाला पिट्सबर्गहून फोन आला होता. व त्यांनीं तुम्हांला परत तेथे फोन करण्यास सांगितलें आहे. मला वाटले तेथें फोन करण्यास भाडें (चार्ज) द्यावें लागेल. परंतु अमेरिकेंत तुम्हांला जर बाहेरून फोन आला परंतु तुम्हीं गैरहजर असलांत तर उलटपाशी तुम्ही त्या नंबरवर फोन केलात तर तुम्हांला निराले भाडें द्यावे लागत नाही. मी फोन केल्यावर मला माझ्या घरून आलेल्या कांहीं तारांचा उल्लेख पिट्सबर्गच्या ऑफीसनें केला. येथील कार्यक्रम संपल्यावर मी पिट्सबर्गला परत आलो.

मी एक आठवडा जॉय कंपनीबरोबर घालवण्याचें नक्की केलें व त्याप्रमाणें त्यांच्या इंजिनियर्सबरोबर मी फिरत होतो. आम्ही एके दिवशीं चुन्याच्या दगडाची जमिनीच्या खालची (under ground) खाण पाहिली. ह्या खाणींत निमूळत्या रस्त्यानें मोटारीनें थेट आंतपर्यंत जाता येते. आंतील रस्ते चांगलेच होते व वाहतूकीच्या सुरक्षिततेसाठीं आंत निरनिराले सीगल होते. खाणींत काम करणारे सर्वच मजूर स्वतः स्वतःच्या गाड्या घेऊन

घेत अमत व गाड्या बाजूला ठेवून काम करायचें. पेट्रोल बगेरे घेण्यासाठीं खाणीच्या आंतच पंप बंगैरे होता.

मी येथें पिटसबर्गच्या शहराकरितां सुबर टॅनल्स म्हणजे शहरांचें बाणेरडें पाणी घेऊन जाण्याकरितां बोगदे खणण्याचें काम चालू होतें तें पहाण्याकरितां माझ्यासाठीं व्यवस्था करण्यांत आली होती. ह्या बोगद्याचा व्यास १२ ते १४ फुटाचा होता. एका बोगद्यांत एवढ्या व्यासाचा सबंध पत्थर कोरून काढण्याकरितां एक निराळें यंत्र एका कंपनीनें केलें होतें. हें यंत्र रोजचा १५० ते २०० फूट लांबीचा बोगदा कापूं शकतो असें ह्या कंपनीचें म्हणणें होतें. हिंदुस्थानांत आठवड्याला ५० ते ६० फूट बोगदा कापतां आला तरी आपण पुष्कळ समजतो. माझे पिटसबर्गच्या आजुबाजूच्या खाणी पहाण्याचें काम संपलें होतें. मी इथून अंदाजे १५० ते २०० मैल दूर असलेल्या विल्कीस बेरीला जाण्याचें ठरविलें. व त्याप्रमाणें मी पत्रव्यवहार केला. परंतु मला गुड मॅन मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीनें त्यांचा कारखाना पहाण्यासाठीं पुष्कळ आग्रह केल्यामुळें मी तेथें जाण्याचें ठरविलें व विल्कीस बेरीचा कार्यक्रम रद्द केला.

मला येथें माझ्या पिटसबर्गच्या जीवनावद्दल आणखी कांहीं उल्लेख करावासा वाटतो. मला खोली मिळाल्यानंतर माझा पोटापाण्याचा प्रश्न हातानेंच सोडविण्याचा निश्चय केला. मला घरमालकिणीनें माझ्या खोलींत गॅसची प्लेट लावून दिली होती. मी हिंदुस्थानांत जरी पुष्कळ चहा घेत होतो तरी मी एकदम चहा बंद करण्याचें ठरविलें. प्रथम मी दुध गरम करीत होतो परंतु तें बंद करण्याचें ठरविलें कारण दूध गरम करायचें म्हटलें तर भांडें स्वच्छ करावें लागत होतें. मी माझ्या सकाळच्या नास्त्याकरितां गॅसच्या स्टोव्हवरच काडी उजळून स्टोव्ह पेटवत असे. एक पाण्याचे भांडे एका स्टोव्हवर तर दुसरें दुसऱ्या स्टोव्हवर ठेवून त्यांत अंडी उकडत टाकायची. दुसऱ्या भांड्यांतिल पाणी गरम झाल्यावर दाढी करण्यास सुरुवात करायची व दाढी झाल्यावर अंडी सोडून पावरोटीच्या तुकड्याला लोणी किंवा जॅम लावून बरोबर बिस्किटे, केळीं व दुसरी फळे असायची ती खात होतो. अशा रीतीनें माझा नास्ता व्हायचा. नास्ता झाला कीं, मी व्युरोच्या ऑफिसमध्ये जात असे दुपारचे जेवण बाहेरच व्हायचे व मध्याकाळीं घरीं आल्यावर कांहीं बाजारहाट करून जवळ असलेल्या कार्नेगी लायब्रेरीत वाचत बसत असे. लायब्रेरी बंद व्हायच्या आंत मी घरी परत यायचा. नंतर दोन मिनिटांत तयार होणाऱ्या भाताच्या पुडक्यांतला तांदुळ काढून एका चूलीवरती भात शिजवत असे व दुसऱ्या शेगडीवर तुरीची डाळ व भाजी टाकीत असे. माझे स्वयंपाक

शास्त्रांतील प्रयोगच होते. सबंध आयुष्य एतोबासारखे घालविले असल्यामुळे मला थोडा कंटाळा यायचा व रात्री भूक लागत नसल्यामुळे मी जसे झाले असेल तसे जेवून माझी दुसरी कामे करून झोपी जात असे. ह्याचा एक फायदा असा व्हायचा कीं, दुसरे दिवशीं सकाळीं मला चांगलीच भूक लागायची त्यामुळे सकाळचा नास्ता करण्यासाठीं मला त्रास वाटायचा नाहीं. ह्या सर्व खटपटीमुळे माझे चांगलेच पैसे वांचले.

माथीन्स सेफ्टी अप्लाइन्स कंपनीच्या डायरेक्टर नी महात्मा गांधीबद्दल बरेच वाचले होते. त्यांनीं हिंदुस्थानांबद्दल ही थोडीफार माहिती गोळा केली होती व ते म्हणाले कीं तुमच्या हिंदुस्थानांत येऊन साधुसंतांना भेटायचे आहे. पिटसबर्ग मला माझ्या घरासारखेच वाटत होते. इथे मला बरीच मित्रमंडळी लाभली. मी पिटसबर्ग जड अंतःकरणानें सोडले.

मी शिकागोला जाण्यासाठीं पिटसबर्ग स्टेशनवर आलो व शिकागोचे तिकीट काढले. मी मुद्दाम रेल्वेनें जायचें ठराविले होते कारण अमेरिकेला रेल्वे प्रवास कसा काय असतो हे मला बघायचें होते. माझ्या जवळची सुटकेस चांगलीच जड असल्यामुळे मी पोर्टर मिळतो कीं नाहीं ह्याबद्दलची चौकशी केली. लगेच इथे “ रेड कंपनी यावे ” असे मायकोफोननें चौकशीकचेरीवर बसलेल्या एका बाईने सांगितले. थोड्याच वेळानें एक लालटोपी घातलेला निग्रो हमाल आला व त्या बाईनें माझ्याजवळून २५ सेंट घेऊन एक तिकीट दिले व हमालाला माझी सुटकेस दिली. थोडे अंतर गेल्यावर हमालानें मला विचारलें किं तुमचें सामान फक्त गाडींत चढवून द्यायचें आहे कीं तुमच्यासाठीं बसण्यासाठीं जाग सुद्धां शोधून देऊं. मी विचारलें, “ गाडींत जागा मिळणार नाहीं कां ! ” तेव्हां तो म्हणाला, “ गाडी अगदीं भरून येते व तुम्हांला चटकन जागा मिळणार नाहीं.” मला जरा संशयच आला कीं, हा कांहींतरी हिंदुस्थानी प्रकार दिसतोय. गाडींत चांगलीच जागा होती. पण जास्ती बक्षिसी मिळविण्यासाठीं हमालाची ही युक्ति होती. स्टेशनवर गाडीची वेळ होईपर्यंत लोकांना आंत सोडत नाहींत व वेळ झाली कीं कांचेचें दरवाजे उघडून लोकांना आंत जाऊं देतात. कोणत्या कोणत्या स्टेशनवर गाडी थांबणार ते कांचेच्या दरवाजाजवळ उभा राहिलेला माणूस ओरडून सांगत असतो. स्टेशनच्या आंत येण्याकरितां हि दोन दरवाजे असून बाजूला विजेचे दोन लहान लहान दिवे दुर्बिणीसारख्या दोन आडव्या नळ्यांमधून एकमेकांवर प्रकाश टाकीत होते. ह्या प्रकाशाच्या आंत मनुष्य शिरल्याबरोबर कांचेचें दरवाजे आपसुक उघडून जायचे व दरवाजांतुन आंत गेल्याबरोबर बंद व्हायचें. अशीच व्यवस्था मी अमेरिकेच्या दुसऱ्या कांहीं दुकानांमधून सुद्धां पाहिली. अमेरिकन गाड्यांमध्ये दोन वर्ग असतात. एक ‘कोच’ व दुसरा पुलमन् ह्या वर्गाला ‘पुलमन्’ कंपनीकडून स्वतंत्र डबे जोडले

जातात व ह्या डब्यांचें तिकिट तुम्हांला जशी जागा हवी असेल त्याप्रमाणें पुलमन् कंपनी-कडून मिळते. तुम्हांला फक्त बसण्याकरितांच जागा हवी असल्यास त्याप्रमाणांत दर व तुम्हांला व्यवस्थेशीर दिवाणखान्यासारखा एक डब्रा हवा असल्यास त्याप्रमाणें दर आंखण्यांत येतो. पुलमन् कंपनीचें तुम्हांला जागेचें भाडें व रेल्वे कंपनीचें भाडें ह्या वर्गाला अशी दोन्ही द्यावा लागतात. मला हें वर्ग पहाण्याची इच्छा असल्यानें मी तिकिट इन्स्पेक्टरला माझी इच्छा व्यक्त केली. व त्यानें त्याचे काम संपल्यावर मी तुम्हांला दाखवतो असें आश्वासन दिलें. थोड्या वेळानें त्यानें मला संबध पुलमन् वर्गाचें निरनिराळें भाग दाखविलें. 'कोच' वर्गांत चांगल्यापकीं आरामशीर कुशनच्या गाद्या असतात, व आपल्या फर्स्ट क्लास सारखा असतो. संबध गाडी एअर कंडीशण्ड केलेली असते.

तुमच्या तिकीटाबरोबर आणखी एक कागदाचें कुपन मिळते त तुम्हीं तुमच्या सीटपाठीमागें विशिष्ट केलेल्या जागेंत खोवून दिले की तिकिट तपासणारा तुम्हाला त्रास देत नाही. ते खोवलेलें कुपन बघुन तो निघून जातो. तुम्हांला बसल्या बसल्या झोपतां येतें.

आमची गाडी संध्याकाळीं ५ च्या सुमारास शिकागोला पोहचली. मी जवळच्याच टेलिफोनमधून 'इंटरनशनल स्टुडंटस् होम' ला टेलीफोन करून विचारले की तुमच्या जवळ खोली आहे कां नाही ? त्यांचे होकारार्थ उत्तर आल्यामुळें मी तिकडे टॅक्सीने गेलो. हे 'इंटरनॅशनल स्टुडंटस् होम' निरनिराळ्या विद्यार्थ्यांकरितां बांधलेले असून येथें रहाणे बरेच स्वस्ताचे असते. दुसऱ्या दिवशी मी 'गुड-मॅन मॅन्युफॅक्चरींग' कंपनीच्या ऑफिसमधें त्याब्राजूला जाणाऱ्या एका हिंदी विद्यार्थ्यांच्या गाडींत बसून गेलो व त्यांचा कारखाना पाहिला. त्यांच्या 'एक्सपोर्ट' डायरेक्टरनें तेथील 'इंडस्ट्रीज ऑफ सायन्स' म्युझियमची फारच प्रशंसा केल्यानें मी ते पहाण्यास गेलो. मी जेवढा वेळ होता तेवढ्या वेळांत पहाता आले तेवढे पाहिले. ते म्युझियम खरोखरीच फार सुंदर होते व त्यामधें कोळशाच्या खाणीचे मॉडेल केले होते, व हुबेहुब खऱ्या खाणीवर असलेल्या 'इंजिन' सारखे इंजिन ठेवले होते. तसेच आत जाण्याकरिता 'इलेवेटर' करून खाणीच्या आंत जाण्याची व्यवस्था केली होती. आंत खाणीची कल्पना येण्याकरितां निरनिराळ्या विभागांत खाणींत लागणारी निरनिराळी यंत्रे चालवून दाखवायचे व सरतेशेवटी खाणींत काय अपघात होतात व कशामुळें होतात त्याबद्दल एक मनुष्य भाषण सुद्धां करायचा. ह्याच संग्रहालयांमधें पहिल्या महायुद्धांत जर्मनीची एक पकडली गेलेली पाणबुडी नौका (सबमरीन) सुद्धां तेथे

टैवली होती. त्या पाणबुडी नौकेत घेऊन जायचं व त्याबद्दल माहिती दिली जायची पाणबुडी अमेरिकन लोकांनी पकडण्यापूर्वी पाणबुडीवरच जर्मन अधिकारी काय बोलले त्याचें 'रेकॉर्डिंग' त्या लोकांनी केले होते ते प्रेक्षकांना वाजवून दाखवितात. नंतरं जवळच्याच हॉलमध्ये पाणबुडी पकडण्यापूर्वी घेतलेले चित्र दाखवितात. ही पाणबुडी नौका व कोळशाची खाण बघण्यासाठी प्रवेश फी आहे. बाकी सर्व भाग फुकट पहायला मिळतो. त्या संग्रहालयाचे निरनिराळे विभाग केलेले आहेत. एका विभागांत रेडिओ व टेलिव्हिजनची माहिती दिलेली आहे तर टेलिफोनच्या विभागांत सुरुवातच्या टेलिफोनपासून आतां पर्यंतच्या टेलिफोनची प्रगति दाखविली आहे. एक टेलिफोन साधारण टेलिफोनपेक्षां १०० पटीने मोठा केलेला असून त्याचा आंतला भाग पहातां यावा म्हणून त्याला कापलेला आहे. दुसऱ्या टेलिफोन मधें बोलले कीं ह्या टेलिफोनच्या रिसिव्हरमधल्या कार्बनच्या वारीक वारीक तुकड्यांचीं 'वायब्रेशन' आपण बघू शकतो. त्याचप्रमाणें कांहीं टेलिफोनमधें बोललेलें दुसऱ्या माणसाला कसे ऐकू येते हे पहाण्याकरीतां एक बटन दाबले कीं तुम्हांला तुमचें बोलणें परत ऐकू येते. त्याचप्रमाणें तुमचे कान ऐकण्यास किती तीक्ष्ण आहेत हे पहाण्याचेहि एक यंत्र आहे. इथें हल्लीचा टेलिफोन असतो त्या पेक्षांहि अगदीं नवीन असा टेलिफोन आहे कीं ज्यामधें तुमच्या गैरहजेरीत आलेले टेलिफोनचें निरोप तुम्हांला मिळू शकतात. तुम्ही कांहीं विशेष निरोप ठेवून गेलांत तर ते समोरच्या माणसाला सांगणारे टेलिफोनहि आहेत. समजा कोणी डॉक्टर बाहेर गेलेला असेल व त्याच्या गैरहजेरीत कोणी आले तर तुम्ही जर टेलिफोनवर तसा निरोपाचा बंदोबस्त केला असेल तर त्यांना तो मिळू शकतो, व त्यानंतरचा त्यांचा निरोपहि तुम्हांला मिळतो. उदा. असें कीं, "हॅलो, हा डॉक्टर स्मिथचा टेलिफोन आहे. डॉक्टर स्मिथ घरीं नाहीं व जवळच्याच सिनेमा गृहांत गेलेले आहेत व रात्री ९ च्या सुम.रास परत येतील" व तुमचा निरोप काय आहे तो घेऊन ठेवतो. नंतर डॉक्टर घरीं आल्यावर एक बटण दाबले कीं त्यांना कोणाचे निरोप आहेत ते कळतें व निरोप टेलिफोन वर ऐकण्यास मिळतो. टेलिफोनच्या ह्या युक्तिला 'अमांडा' असें म्हणतात. दुसऱ्या एका विभागांत लोखंड तयार करण्याची संबंध माहिती दिलेली आहे. असेंच प्लास्टिक विभाग, कांचेचा विभाग, औषधसंबंधीचे विभाग वगैरे अनेक विभाग असून त्या विभागाची संपूर्ण माहिती दिलेली आहे. 'टेलिव्हिजन' च्या विभागांत टेलिव्हिजनच्या कॅमेरा समोर तुम्ही उभे राहिलांत कीं तुमच्या समोर असलेल्या टेलिव्हिजनच्या सेटवर तुम्हाला तुम्ही स्वतःच पहातां वा दुसऱ्या खोल्यामधून असलेल्या टेलिव्हिजन सेटवर तुम्ही दुसऱ्यांना दिसतां मोटारच्या विभागांत ज्याला "मोटोरमा" असे नांव दिलेले आहे त्यांत मोटारचे निरनिराळे भाग कांचेच्या पेट्रीत ठेवून ते कसे काय काम करतात ते दाखविले आहे. तुम्ही बटण दाबले कीं,

हे भाग काम करायला लागतात व त्याबरोबरच एक रेकॉर्ड सुरू होऊन त्या भागांची निरनिराळी माहिती देण्याचें काम करतें अशीच युक्ति म्युझियमच्या निरनिराळ्या टिकाणीं आहे. म्युझियममध्ये कोणत्याहि नवीन शोध लागलेल्या गोष्टींबद्दल माहिती पुरविण्यासाठीं अगदीं झटपट तयारी असते. मी तेथें होतो त्यावेळेस नुकतेच एका रिस्टर्वांच आकाराएवढा प्रक्षोपक (ट्रान्समिटिंग-सेट) आणि रीसिव्हिंग सेट ठेवण्यांत आला होता. सूर्याच्या किरणानें चाललेल्या बॅटरीवर हा काम करीत असे. प्रकाशाच्या फसवणुकीच्या विभागांत (आप्टिकल इल्युजन) तुम्हांला एक लहानसा ग्रामोफोन गोलगोल फिरतांना दिसतो. वर पाटी लिहिलेली असते., तुम्हीं तुमच्या तानें धरा व त्याला फिरतांना बंद करा. तुम्ही खिडकींत हात घालून ग्रामोफोन बंद करण्याला गेलांत तरी ग्रामोफोन तुमच्या हातांतच येत नाही. परंतु फक्त हवेमध्ये तुमचा हात फिरत असतो कारण ग्रामोफोन खालच्या कपाटांत फिरत असून निरनिराळ्या आरशांनीं त्याचें फिरण केंद्रित करून तुम्हाला खरोखरींचा ग्रामोफोनचा आभास होतो.

येथें विजेबद्दल लोकांचे ज्ञान वाढविण्याकरितां व्याख्यान देण्यासाठीं एक सभागृह आहे व दिवसांतून ३ ते ४ वेळां विजेवर निरनिराळ्या प्रकारचे गमतीदार प्रात्यक्षिकें दाखवून लोकांची विजेबद्दलची जिज्ञासा तृप्त करतात.

हे प्रयोग एक वाई करून दाखविते आणि त्यत्त्वबरोबर ती माहिती देते. एका प्रयोगांत कांहीं रसायन द्रव्यांच्या सहाय्यानें विजेसारखा प्रकाश करतात, तर एका प्रयोगांत विजेच्या अणुफेकीनें (Ele. Bombardment) अर्ध्या मिनिटाच्या आंत एक मक्याचें कणीस भाजून दाखवितात. आणखी एका प्रयोगांत एका लोखंडाच्या विजेच्या तारेला लोहचुंबक गुणानें हवेंत अगदीं अधर ठेवतात. हा प्रयोग करून दाखविणाऱ्या विजेच्या लोहचुंबकाला 'लेव्हीटेटर' म्हणतात. असे लोहचुंबक जगामध्ये फक्त तीनच आहेत असें मला सांगण्यांत आलें.

हें वस्तुसंग्रहालय इतकें मोठें आहे कीं, हें नीट पाहण्यास कमीत कमी ७-८ दिवस लागतील. मी माझ्या अमेरिकेला जाणाऱ्या अनेक वाचकांना हें म्युझियम पहाण्याची अगदीं आग्रहानें शिफारस करीन. मी पाहिलेल्या निरनिराळ्या म्युझियममध्ये हेंच म्युझियम मला सर्वांत मोठें व शिक्षण देणारें वाटलें.

'शिकागो' हे शहर 'लेक मशीगन' वर वसलेलें असून ह्याच्यातून एक कालवा काढलेला आहे. ह्याला शिकागो नदी म्हणतात. शिकागो शहरामधून मुख्य बाजार पेटेंतून अॅलीवेटेड रेल्वे जाते. ही पहाण्याची फारच मजा वाटते. शिकागो शहरामध्ये

निरनिराळ्या रेल्वे जात असून शिकागो इलिनाईस कंपनीची रेल्वे, दुसरी सबरबन; तिसरी जामिनीवर चालणारी रेल्वे, व चौथी जामिनीवर हवेत पुन्हावर चालणारी अलवेटेड रेल्वे ह्याशिवाय निरनिराळ्या बसेस सुद्धा आहेत.

शिकागो येथे तिकिट विकण्याकरिता बस कंडक्टर आहेत हे पाहून मला आश्चर्य वाटले. मला नंतर एक बस कंडक्टरने सांगितले की, आमच्या येथे सुद्धा बस कंडक्टर काढून टाकण्यांत येणार होते परंतु आमच्या तीव्र विरोधामुळे त्यांना बस कंडक्टरना ठेवावे लागले. बहुतेक शिकागो शहर येथील रेडॉल्फ स्ट्रीट वर असलेल्या प्रुडेंशियल इन्शुरन्स कंपनीच्या ४२ व्या मजल्यावर असलेल्या ऑबझर वेटरी मधून दिसतो ह्याचें तिकिट ५० सेंट असून ह्या ऑबझर वेटरील चारी व जूनी कांचेची तावदाने लावली असून त्यामधून सर्वत्र शहर दिसते रात्री शिकागो शहराचा देखावा नयनरम्य दिसतो.

शिकागो शहरांत मारपीटचे प्रसंग फार घडतात, असे मला सांगण्यात आले. रात्री मी बालजोशी व मिसेस् जोशीना भेटायला गेलो होतो. त्यांनी मला इतक्या रात्री येण्याचे कारण विचारले व शिकागोत मारपीटचे प्रसंग होत असल्याने रात्री न फिरण्याची मला सूचना दिली तरी सुद्धा मी रात्री २.२ वाजेपर्यंत फिरत असे परंतु कुठेही त्रास झाला नाही

येथील इंटरनेशनल स्टुडंट होम मध्ये असतांना तेथील नोटीस बोर्डवर निरनिराळ्या नोटीसा पाहिल्या. त्या बहुतेक, शिकागो ते न्यूयॉर्कला जाण्यासाठी मोंटारीनी प्रवास करणाऱ्या सहाय्येकरुंची जरूर आहे. मोटार आळीपाळीने चालविली पाहिजे, खर्च वाढून घ्यायचा ” अशा अनेक ठिकाणी जाण्यासाठी जाहिराती होत्या. कित्येक ठिकाणी “ मोटार चालविल्यास फूकट प्रवास ” अशा सुद्धा नोटीसा होत्या. खर्च आपल्या सारख्यांना दुसऱ्याच्या वेळे प्रमाणे जाणे शक्य होत असेल तर संबंध अमेरिका थोड्या खर्चात पहाणे शक्य आहे.

मी येथून अंदाजे १२५ मैल दूर असलेल्या “ मिलवॉकी ” शहरांत जाण्याचे ठरविले कारण तेथील अलिस-चामर्स कंपनीचा कारखाना बघण्याचा माझा विचार होता. मी शिकागोच्या टाउन-टाऊन बस स्टेशनला आलो. आणि बस गाठली. हे बस स्टेशन आपल्या येथील कोणत्याही रेल्वेस्टेशन पेक्षा मोठे असून बस जेथे उभ्या राहतात तेथील दरवाजे कांचेचे असून ते फारच छान दिसतात. मी संध्याकाळची बस गाठली व रात्री ८ वाजता “ मिल-वॉकी ” ला पोहोचलो.

“मिल-वॉकी” ला माझी सुटकेस न फिरविता त्यांतील जरूरीचे कपडे व नित्योपयोगी वस्तु काढून एका पिशवीत भरून माझी सुटकेस बस कंपनीच्या माणसाच्या हवाली केली. मी शिकागोहून “मिल-वॉकी” वगैरे जागेचे न्युयॉर्क पर्यंतचे तिकिट काढले होते. बस कंपनीचे एका जागे पासून व परत त्या जागी येण्याचे तिकिट काढले तर बराच फरक पडतो आणी बस कंपनीचे टीकीट दुसऱ्या देशात काढले तर कमी दर आकारला जातो. कारण स्टेट टेक्स लागत नाही. ह्या बस कंपनीचे तिकीट अमेरीका सोडून दुसऱ्या देशांतून सुद्धां मिळते. बसस्टेशनपासून जवळच असलेल्या Y. M. C. A मध्ये मी वर सांगितल्याप्रमाणे माझे थोडेसे सामान पिशवित टाकून गेलो त्यामुळे माझी सुटकेस उचलण्याची दगदग वांचली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी अॅलिस-चामर्सचा कारखाना बघण्यास गेलो, व दुपारपर्यंत हा कारखाना बघण्यांत वेळ काढला.

मला तेथे आणखी कांहीं, हिंदी-विद्यार्थी भेटले. डॉ. दासगुप्ता नांवाच्या स्थाईक झालेल्या गृहस्थांचा पत्ता मिळाल्यामुळे मी त्यांना फोन केला व त्यांना घेवून जाण्याविषयी कळविले. डॉ. दासगुप्ता अेका सिरेमिक कंपनीत तज्ञाचें काम करीत असून त्यांच्या कंपनीच्या सहाय्यानें तें अमेरिकन नागरीक झाले होते. ते व त्यांच्या पत्नीचा अमेरिकेंतच रहाण्याचा वेत होता, कारण त्यांनी अेकदां हिंदूस्थानांत येऊन चांगली नोकरी मिळविण्याचा प्रयत्न केला परंतू तशी नोकरी न मिळाल्यामुळे तें परत अमेरिकेंत आले होते. ह्यांच्या प्रमाणेंच मी बहुतेक हिंदी विद्यार्थ्यांची मनाची कुचंबणा झाल्याचें पाहिलें होतें. येथें नोकरी करण्याबद्दल किंवा युनीव्हर्सिटींत संशोधन करण्याबद्दल चांगलाच पगार मिळतो व ते ह्या पगारांत गाडी वगैरें ठेवूं शकतात. ते जें कांही येंथें शिकतात त्याचा उपयोग हिंदुस्थानांत करणें अवधड असल्यामुळे तसेंच त्यांची हिंदूस्थानात जाण्याबद्दल तीव्र नाखुशी असते.

मला अमेरिकेच्या युनीव्हर्सिटीचें अेखादें तरी वसाहतिचें गांव Campos पहावयाचें सांगण्यांत आल्यामुळे येथून जवळच असलेल्या मेडीसनचें कॅफ ग्पस बघण्याकरीतां जाण्याचें ठरविलें. तेथें रहात असलेल्या कांही बंगाली विद्यार्थ्यांचें पत्ते मला डॉ. दासगुप्तानी दिले होते. मी मेडीसनला जाण्याकरीतां संध्याकाळीं निघालो व रात्रीं ८ वाजतां पोहोंचलों. बस स्टेशनवरून मला दिलेल्या पत्त्यावर टेलीफोन केला. व मला त्या विद्यार्थ्यांबरोबर रहातां येईल कीं नाहीं अशी चौकशी करतां त्यांनी मला खुशाल या असें सांगितले. तेव्हां मी टॅक्सी करून त्यांच्या निवासस्थानीं गेलो. तेथें ४ विद्यार्थी अेक घर घेऊन रहात होतें.

आमच्या थोड्या वेळ गप्पा गोष्टी झाल्यावर त्यांच्यापैकीं एका विद्यार्थ्यानें मला स्टुडंटस युनियनची इमारत पाहण्याची सूचना केली. इथें विद्यार्थ्यांच्या निरनिराळ्या सोसायटीच्या कचेऱ्या असून क्लब्स वगैरे होते. विद्यार्थी व विद्यार्थिनींची नृत्य वगैरे करण्याची जागा सुद्धां होती. माझ्या आणखी कांही विद्यार्थ्यांच्या ओळखी झाल्या.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी मी इथल्या आणखी थोड्या शिक्षण संस्था बघितल्या व आणखी कांहीं विद्यार्थ्यांच्या ओळखी करून घेतल्या. संध्याकाळी इथल्या हिंदी विद्यार्थ्यांचें संमेलन होते तेथे गेलो. तेथें मला एक महाराष्ट्रीयन बाई भेटल्या. त्यांच्याबद्दल चौकशी करतां त्या माझ्या ओळखीचे डॉ. लिखिते यांच्या पत्नी असून शिकागोला रहात होत्या. काहीं हिंदी विद्यार्थ्यांची रहाण्याची सोय त्यांनी घरांत केली होती. डॉ. लिखिते हे बडोदे राज्याचे डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ अॅग्रिकल्चर होते. माझी त्यांच्याशी विद्यार्थी अवस्थेंत ओळख झाली होती. डॉ. लिखिते आता अमेरिकेचे नागरिक झाले असून शिकागोला घर घेऊन राहिले होते.

इथला कार्यक्रम संपल्यावर मी कांहीं हिंदी विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांचें हॉस्टेल पहावयास गेलो. अमेरिकेच्या हॉस्टेल्समध्ये विद्यार्थ्यांना दूध वगैरे भरपूर मिळत असून अमेरिकन विद्यार्थी खूपच दूध पितात.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी 'मॅडिसिन' हून परत शिकागोला आलो व तिथून परत मी रात्रीची बस गाठून 'आयोव्हा' स्टेट मधील सिडर-रॅपीडस जागीं जाण्यास निघालों 'सिडर-रॅपीडस' ला सकाळीं पोहोचलों. बस स्टेशनवरून स्पिडरलॅक बेल्ट कंपनीच्या सेल्स डायरेक्टरना टेलिफोनवरून मी आल्याचें कळविलें व थोड्या वेळानेच ते मला न्यायला आले. माझी तेथल्या एका चांगल्या हॉटेलमध्ये रहाण्याची सोय केली होती. मी माझ्या खोलीवर सामान ठेवून परत त्यांच्याबरोबर त्यांच्या ऑफिसांत आलों. ही कंपनी माती, दगड वगैरे जमीनीवरून दूर टाकून देण्याची यंत्र सामग्री तयार करते. मी त्यांचा कारखाना बघून त्यांच्या दुसऱ्या अधिकाऱ्याबरोबर त्यांची वापरलीं जाणारी यंत्रे पहाण्याकरितां गेलो तसेंच आम्ही तेथून १० मैलांच्या अंतरावर असलेल्या एका चुन्याच्या दगडांच्या खाणी पहावयास गेलो, दुपारीं एका रेस्टॉरंटमध्ये जेवण घेतलें. माझ्या मित्रांनें त्यांच्याबरोबर विहस्कीची वाटली आणली होती व असे करण्याचे कारण विचारतां त्यांनीं सांगितलें कीं, 'आयोव्हा' स्टेट मध्ये मद्यपान करण्याचें असल्यास वाटली स्वतःची आणावी

लागते. कारण येथील रेस्टॉरंटमध्ये मद्य विकण्याची मनाई आहे. चुऱ्याच्या आणि दगडाच्या खाणी बघून झाल्यानंतर आम्ही थोड्या वेळाने चहा घेऊन निघालो. थोडे अंतर जातो न जातो तोंच माझ्या पोटांत एकाएकी दुखू लागले. सहन करण्याच्या हेतूने मी तसाच गाडीत बसलो. परंतु हळू हळू कळा वाढू लागल्या दुःखणे असह्य वाटल्यामुळे शेवटी मी गाडी कुठेतरी थांबविण्यास सांगितले व औषधाचा कांहीं बंदोबस्त करण्यासाठी माझ्या सहकाऱ्यांना सांगितले. परंतु संध्याकाळ झाली असल्यामुळे केमिस्टची दुकाने बंद होती.

इंग्लंड व अमेरिकेस संध्याकाळी ६ नंतर खाण्यापिण्याच्या दुकानांशिवाय सर्व दुकाने बंद होतात. शेवटी मला जवळच्या हॉस्पिटलमध्ये माझे बरोबरचे गृहस्थ घेऊन गेले परंतु कामावर असलेल्या नर्सने डॉक्टरांना टेलिफोन केल्यामुळे डॉक्टरांनी मला कांहीं औषध देऊन सेडर रॉपिडसला पाठवून देण्याचे सांगितले. आम्ही थोड्या वेळाने सेडर रॉपिडसला पोहोचलो. माझे पोट दुखण्याचे अजून मुळीच राहिले नव्हते. म्हणून माझ्या मित्रांना माझ्या खोलीवर डॉक्टरांना घेऊन या असे सांगितले. व मी माझ्या खोलीवर आलो. माझे पोट चांगलेच दुखत होते मला एक दोन उलथ्या झाल्या परंतु पोट दुखण्याचे थांबले नाही. थोड्या वेळानेच माझे मित्र डॉक्टरांना घेऊन आले. व त्यांनी माझी तपासणी करून मला कांहीं औषध व इंजेक्शन दिले व थोड्या वेळांतच झोप लागली, सकाळी डॉक्टर माझी चौकशी करण्यासाठी आले व आणखी औषध लिहून देऊन संध्याकाळपर्यंत जर मला बरे वाटले तर मला शिकागोला जाण्याची परवानगी दिली. माझे पोट अधून मधून दुखत होते परंतु एकंदरीत बरे वाटत होते. मी परत कारखाना बघून घेतला व संध्याकाळी शिकागोला जाण्यास निघलो. डॉ. साहेबांनी माझ्या जवळून त्यांच्या फी बदल २० डॉलरचा आंकडा ठेवला होता. जाण्यापूर्वी मी व माझा मित्र व आणखी त्या कंपनीचे कांहीं अधिकारी गप्पागोष्टी करीत बसलो होतो. त्यांच्यापैकी एकाने मला विचारले, “तुम्हांला अमेरिकेत सर्वांत कोणत्या गोष्टीने जास्त आकर्षून घेतले?” मी थोडा वेळ विचार करून सांगितले की, तुमच्या देशातील फक्त एकाच गोष्टीने माझे मन आकर्षिले आहे ते म्हणजे तुमच्यातील अत्यंत चांगल्या माणुसकीने. तुमच्या देशांतल्या उंच उंच इमारती किंवा तुमच्या चकचकणाऱ्या मोटारगाड्यांबद्दल मला कांहीच वाटत नाही. कारण ह्या सर्व गोष्टी आम्ही आज ना उद्यां करू. पण तुमच्या इथली माणुसकी आहे ती खरोखर मन वेधण्यासारखी आहे. तुम्ही लोक शिष्टाचार बाजूला ठेऊन इतक्या मनमोकळ्या मनाने वागतां की त्यामुळे आम्ही आमच्या देशांत आहोत

असें वाटतें. ह्या गृहस्थांना माझे हे उत्तर ऐकून चांगलेच आश्चर्य वाटलें व त्यांनी माझ्या मताबद्दल आनंद व्यक्त केला. मी संध्याकाळची बस गांठून रात्री शिकागोला आलों व त्याच रात्री न्यूयार्कला (डेट्रॉईट) नायगरा फॉलच्या रस्त्यानें येण्यास निघालों.

आमची बस सकाळीं १ च्या सुमारास डेट्रॉईटला पोहचली. मी बसमधली पाठीमागची बाकाची जागा अडवली होती त्यामुळें मला सर्वेध रात्र झोपतां आलें. रात्रीच्या प्रवासाला २५ सेंट दिले कीं उशी मिळते व तेवढ्याच आणखी पैशानें ब्लॅकेटस वगैरे सुद्धां मिळतात. बसमधें रात्रीच्या वेळेस विशेष गर्दी होत नाही पाठीमागच्या जागेवरती कोणीच लोक बसायला येत नव्हते त्यामुळें मला झोपण्याचा विशेष त्रास झाला नाही. मी थेट न्यूयार्क पर्यंतच्या अंदाजे ९०० मैलांचे अंतराचा अशा रितीनें प्रवास केला व सकाळीं उठून मला पहाण्याची जागा पाहून रात्री प्रवास करीत असल्यामुळे मला माझ्या थोड्या वेळांत बहुतेक सर्व मला पहावयाचें होते तें पहातां आलें व हॉटेलमध्ये उतरत नसल्यामुळे माझा हॉटेलचा खर्च सुद्धां वांचला.

मी माझी सूटकेस लॉकरमध्ये ठेवली व बसस्टेशनवर प्रातःविधी आटोपून डेट्रॉईट गांव पहाण्यास निघालों. बस स्टेशनवर कळलें कीं, 'डेट्रॉईट' तें नायगरा फॉलची बस कॅनेडाच्या कांहीं भागांतून जाते व माझ्याजवळ सींगल अँन्टीव्हीसा असल्यामुळें मला कॅनडामधून परत अमेरिकेस येण्यापूर्वी त्रास होईल ह्याबद्दल अधिक चौकशी करण्याकरितां इमीग्रेशन ऑफिसमध्ये मला चौकशी करण्याकरितां सांगितलें त्याप्रमाणें मी इमीग्रेशन ऑफिस शोधण्यास निघालो. 'डेट्रॉईट' हें चांगलेच मोठें शहर असून त्याच्या आजुबाजूला अमेरिकेचे मोठमोठे मोटार कंपन्यांचे कारखाने आहेत. ह्या मोटार कंपन्यांच्या प्रगतींवर आर्थिक स्थिति चांगली अवलंबून आहे व अमेरिकेचे आर्थिक धोरण डेट्रॉईट मधून घडलें जाते असें म्हणतात. मी डेट्रॉईट नदीच्या खालून गेलेल्या बोगद्याच्या इमीग्रेशन ऑफिसमध्ये आलों. मला कॅनेडाच्या रस्त्यानें परत अमेरिकेंत येण्यास त्रास पडेल कीं नाहीं ह्याची चौकशी केली. माझा अमेरिकेचा सींगलअँन्टी व्हिसा असल्यानें मला कॅनेडाच्या रस्त्यानें जातां यायचें नाहीं असें सांगण्यांत आलें. डेट्रॉईट शहर नदीवर वसलेलें असून ह्या बाजूनें दुसऱ्या बाजूला जाण्याकरितां पूल न बांधतां बोगदा केला आहे.

बोगद्यांतून एकसारखी वाहतूक चालू असते. हें काम संपवून माझा डेट्रॉईटच्या मोटाराचा एखादा कारखाना पहाण्याचा विचार होता परंतु परत माझे पोट दुखणें सुरू

झाल्या मुळेंमी तो वेत रहित केला व नायगरा (धबधबा) ला जाण्याचें टरविलें. बसने स्टेशन-वर आलों व माझें कॅनडाचे तिकिट रद्द करुन घेऊन ओहायो स्टेटच्या कोलंबस मार्गाहून नायगराचे तिकिट घेतले व बसची वाट पहात बसलों. माझ्या खिशांत केडार-रॅपीड हॉटेलची किल्ली चुकीनें आल्यामुळें ती मी जवळच्या पोस्टाचें पेटांत टाकली. डेट्रोईट नदीच्या पब्लिकडेच कॅनडाची हद्द लागते. व नदीखालीं केलेला बोगदा युनायटेड स्टेटस व कॅनडाला जोडतो. बोगदाच्या दोन्ही बाजूला दोन्ही राष्ट्रांच्या जकातीच्या कचेऱ्या आहेत.

माझी बस दुपारच्या सुमारास निघाली व 'बेफेलोला' सकाळीं १ ला पोहचली. तेथून नायगरा धबधब्याला जाण्याकरितां निराळी बस असून मी त्या बसनें निघालों. नायगराला ८ च्या सुमारास पोहोचलों. पुन्हां बसस्टेशन मध्ये सूटकेस लोंकरमध्ये टाकली व मला कांहीं शर्टस धुवून घ्यायचे होते म्हणून जवळच्या लॉड्रींत संध्याकाळीं ५ वाजेपर्यंत मिळेल ह्या हिशोबानें एक्सप्रेस डिलीव्हरी साठीं दिले नंतर धबधबा पहाण्यास निघालों. धबधबा अगदीं जवळच होता. खरंच इतक्या उंचावरून पडत असल्यामुळें धबधब्याचें फारच भव्य व नयनरम्य दृष्य दिसत होते. धबधबा पहाण्याकरितां बाजूलाच एक चांगली जागा केली आहे व तेथून तो चांगला पहातां येतो. बाजूलाच सुंदर बाग आहे. नायगरा धबधबा हा नायगरा नदीचा असून नायगरा नदी कॅनडा व अमेरिकेच्या मध्ये वहातो. नदीवरती धबधब्याहून थोड्या अंतरावर एक पूल बांधलेला आहे ह्याला (रेनबॉ ब्रीज) म्हणतात. त्यावरून सतत अमेरिका व कॅनडाची वहातूक चालू असते. पुलाच्या बरोबर मध्यभागीं कॅनडा व अमेरिकेचे राष्ट्रध्वज फडकत असतात. मी अमेरिकन ध्वजापर्यंत गेलों व तेथून कांहीं धबधब्याचे फोटो काढले. हा धबधबा दोन भागांत आहे. एक सरळ आकृतीचा व दुसरा घोड्याच्या कलाकृतीचा आहे. धबधब्याची खरी शोभा कॅनडाच्या बाजूनें दिसते. धबधब्याच्या पायथ्याशीं जाण्याकरितां एका (अॅलीवेटरच्या) विजेच्या पाळण्याचा बंदोबस्त केलेला आहे. नदींत एक आगबोटसुद्धां प्रवासी लोकांच्या करमणूकीकरितां असते. ही आगबोट धबधब्याच्या पत्थरापर्यंत अगदीं त्याला लागेल अशा रीतीनें धबधब्याजवळ जाते. आंत बसलेल्या लोकांचे पाण्याच्या तुषारामुळें कपडे भिजतात. ह्या आगबोटीला लेडी ऑफ धी मीस्ट म्हणतात.

मी धबधबा पाहून एका दुकानांतून नायगराच्या आठवणी ठेवण्याकरितां तेथील कांहीं वस्तू विकत घेत होतो तेथें मला एक हिन्दी बाई दिसल्या. त्या मिसिस विजुर होत्या. त्यांची एका अमेरिकन बाईशीं ओळख नायगरांतच झाली होती. ती तिची

गाडी घेऊन त्यांना नायगरा धबधबा दाखविण्यास लौकरच येणार होती. माझी इच्छा असल्यास त्यांच्याबरोबर चलण्याची त्यांनी मला विनंति केली व मी ती ताबडतोब मान्य केली. थोड्या वेळाने त्यांची अमेरिकन मैत्रिण आली व आम्ही सर्वजण तिच्या गाडीतून नायगराचे निरनिराळे भाग बघण्यास गेलो. एका उपवनातून आम्ही नायगरा नदी अगदी सपाट मैदानांवरून वहात असते तेथे आलो. नंतर नायगराचे निरनिराळे भाग पहात फिरलो. एके ठिकाणी कॅनडाहून अमेरिकेत येण्याकरितां हवेत चालणाऱ्या तारेच्या दोराने (एरीयल रोप वे) उतारून एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकाला पाळण्याने घेऊन जात होते. रात्रीच्या वेळेला कॅनडाच्या बाजूने धबधबावर हजारो कॅडल पॉवरचे निरनिराळे रंग बदलणाऱ्या दिव्यांतून प्रकाशज्योत फेंकतात. हे रंग पाण्याच्या तुफारावरती पडत असल्यामुळे फारच सुंदर देखावा दिसतो. कॅनडाच्या बाजूने धबधबा खरा पाहण्याची शोभा असते. त्यामुळे बहुतेक लोक तेथेच जातात. माझ्याबरोबरच्या हिंदी स्त्रिया, ती अमेरिकन स्त्री, तिच्या भावाबरोबर कॅनडाच्या बाजूने धबधबा पाहण्यास गेल्या. परंतु मला एका बाजूचाच विहसा असल्यामुळे तेथून जाणे शक्य नव्हते. मी रात्री १० ची बस गांठून न्यूयॉर्कच्या मार्गाला लागलो.

[परत न्यूयॉर्क]

न्यूयॉर्क आतां ३०० मैलांच्या अंतरावर होते आम्हीं सकाळीं १० च्या सुमारास तेथें पोहचलो. तेथें मला जी थोडीबहुत खरेदी करावयाची होती ती मी केली. बाकी वचावयाचें न्यूयॉर्कचें प्रेक्षणीय भाग मी पाहून घेतले. एके दिवशीं “हायफाय” [ही-फी-हाय फिडेलिटी] चें रेडिओच्या निरनिराळ्या शाखेचे प्रदर्शन होते. प्रदर्शन एका सात मजली इमारतीमध्ये भरलें होतें तेथें रेडिओ टेलिव्हिजन व तत्सम जिनसांचे अद्यावत नमुने निरनिराळ्या कारखान्यांनीं दाखविलें होते. एका टेप रेकॉर्डिंग मशिनवर त्यांच्या विशिष्ट पद्धतीनें आवाज रेकॉर्ड केला जात असून सात निरनिराळ्या दिशांतून येणारे आवाज तशाच निरनिराळ्या दिशांतून ऐकूं यायचें ह्या पद्धतीला डूअल ट्रॅक सिस्टीम म्हणतात. न्यूयॉर्कला मी माझ्या ८ मिलीमिटर फिल्म करितां एक जुनें प्रोजेक्टर माझ्या दृष्टीस पडल्यामुळें मी ते घेतलें. त्याचप्रमाणें काहीं खेळणीं वगैरे जिनसा सुद्धां ‘मॅस.च्या स्टोअर’ मधून घेतल्या. मॅसीचा स्टोअर जगांतील सर्वांत मोठा स्टोअर आहे असें म्हणतात. तो दोन सात मजली इमारतींतून ठेवला आहे. अमेरिकन लोकांना जगांत सर्वांत श्रेष्ठ, मोठी, लांब वगैरे, ह्यांच्या निरनिराळ्या वस्तूंची तुलना करावयाची संवयच आहे पिटसबर्गमध्ये तर मला एका माणसाने सांगितलें कीं, पिटसबर्गचा (गोल्डन ट्राइंगल) सुवर्ण त्रिकोनाच्या व्यापारी विभागांत जगांतील सर्वांत सुंदर स्त्रिया आहेत. मला त्यांच्या बोलण्याची बोलण्याची गंमतच वाटली जगांत सर्वांत उंच इमारती किंवा सर्वांत लांब पूल आहे असें म्हटलें तर समजण्यासारखें होते पण ह्या गृहस्थानें सौंदर्याच्या कोणत्या धोरणावरून ह्या विभागाच्या इथल्या बायकांना सर्व जगांतील सुंदर म्हणून ठरविलें ह्याचा मला उलगडा झाला नाहीं.

मी निघण्यापूर्वीं एका संध्याकाळीं कुमुदताई समर्थ ह्यांना पोहचविण्याकरितां बस स्टॅंड वर उभा होतो इतक्यांत मला लंडन न्यू एअर बोटीवर विमा व्यवसाय करणारी बाई अचानक भेटली व तिला बघून मला चांगलाच आनंद झाला. कुमुदताईची ओळख करून देतांना मी म्हणालों कीं, ह्या माझ्या जातीच्याच आहेत. बोलतांना तर बोलून गेलों. परंतु नंतर चटकन् माझ्या लक्षांत आलें कीं, मी ह्याच बाईला आतां हिंदुस्थानांतील जातीभेद निघून गेला आहे असे आपण सांगितलें होते व माझ्या बोलण्यानें मी जरा

चपापलों. परंतु उपाय नव्हता. मी हिंदुस्थानांतून १० हजार मैल दूर आल्यावर सुद्धा जातीच्या भूतानें माझा पिच्छा सोडलेला नाही.

एक दिवशीं संध्याकाळीं मला मायरुन प्लेझरनें त्यांच्या कंपनीची रीसर्च लॅबोरेटरी (ज्याला इंग्रजींत लॅबोरेटरी म्हणतात ह्याचा उच्चार अमेरिकेंत लॅबोरेटरी करतात) दाखविली ही लेबोरेटरी कांहीं विज्ञानाच्या तज्ज्ञांनीं खाजगी कंपनी उभारून चालविली होती. ह्यांना निरनिराळ्या कंपन्यांकडून, अमेरिकन सरकारकडून निरनिराळ्या प्रश्नांवर संशोधन करण्याकरितां काम मिळायचे. हे लोक बहुतेक इलेक्ट्रॉनीक्स वर संशोधन करायचे. नंतर आम्ही न्यूयॉर्कचा चायना टाऊन भाग पहाण्याकरितां निघालों. मायरुनें फारच उत्साहानें मला इकडे तिकडे हिंडविलें माझ्या बुटांत एके ठिकाणीं थोडा खळगा झाल्यानें व माझा पाय तेथें सतत पडत असल्यानें पाय दुखण्यास थोडी सुरुवात झाली होती. म्हणून मी त्यांना हिंडणे पुरें करण्याचें ठरविलें. परंतु त्यांचा उत्साह इतका दांडगा होता कीं, मी माझ्या पायाकडे दुर्लक्ष करून तसाच हिंडलों व रात्री ११ च्या सुमारास माझ्या निवासस्थानीं आलों. सकाळीं मात्र उठून पहातों तों पाय फारच सुजलेला दिसला. व मला चालणेंहि अशक्य झालें होतें. मला दुसऱ्या दिवशींच आगबोट गांठायची होती व मला आगबोट गांठणें कसें काय जमेल ह्याची भिती वाटूं लागली मी जेमतेम बूट घालून खालीं आलों व जवळच्या दुकानांतून पायाला मालीश करण्याकरितां औषध घेतलें. एकसारखा गरम पाण्यानें पाय शेकल्यानें व मालिश केल्यामुळें जरा पायाला आराम पडला. मग मी दुपारच्या वेळेस माझ्या आगबोट कंपनीच्या ऑफिसमध्ये फोन करून माझ्या वर्थबदल चौकशी केली व सर्व कांहीं सुरळीत असल्यानें मला आणखी कांहीं करायला पाहिजे कां असें मी विचारलें तेव्हां त्यांनीं मी प्रवास परवाना घेतला कीं नाहीं ते विचारलें. मला ह्याबद्दल कांहींच माहीत नसल्यानें मी त्यांना सांगितलेल्या पत्त्यावर आलों व चौकशी केली. प्रवास परवाना तुम्ही अमेरिकेंत कांहीं प्राप्ती केली असल्यास त्याचा कर दिला आहे कीं नाहीं ह्याबद्दल असतें. प्राप्ती नसल्यास किंवा असल्यास तो प्राप्ती कर दिल्यास हे सर्टिफिकेट ताबडतोब मिळतें. हें सर्टिफिकेट घेऊन मी परत खोलीवर आलों. नंतर परत मी माझ्या पायाची जोपासना केली. दुसऱ्या दिवशीं बोट व्हीन मेरी गांठायची होती म्हणून उरलेल्या जिनसा घेण्यास निघालों. नंतर आम्हाला आमच्या बोटीवर ४ वाजेपर्यंत पोंचायचें होतें. बोट ५ वाजतां सुटणार होती मी २ च्या सुमारास टॅक्सी केली व बोटीच्या घड्यावर आलों. माझ्याजवळ दोन दागिने

झाले होते. एक सूटकेस व दुसरा माझे प्रोजेक्टर त्याला कार्डबोर्डच्या खोक्यांत ठेवले होते. सामान बोटीच्या अधिकाऱ्यांनी सांगितलेल्या जागी ठेवले. नंतर बोटीवर चढण्यास 'टुरिस्ट' वर्गाच्या प्रवाश्यांसाठी असलेल्या प्रवेशद्वाराजवळ आलों व इथे माझे तिकिट, प्रवास परवाना व दुसरे कागद दाखवून बोटीच्या आंत गेलों.

खंड ३ रा

(युरोपकडे)

आमची बोट "क्वीन मेरी" ही जगांतील दुसऱ्या नंबरची मोठी बोट आहे. ती ९३ हजार टनाची होती. बोट फारच मोठी असून तिच्या आंतील रस्ते सांपडायलासुद्धां त्रास व्हायचा. बोटीवर निरनिराळे मजले होते. तसेच निरनिराळ्या केबिन करितां निरनिराळे रस्ते होते. सर्व उतारूंची बोट पहाण्याची गडबड होती व जो तो ह्या मजल्यावरून त्या मजल्यावरती व निरनिराळ्या रस्त्याने जाण्यांत व सर्व भाग पहाण्यांत दंग होता. बोटीवर टेलिफोनची सुद्धां सोय होती. ह्या टेलिफोनला जमिनीवरच्या टेलिफोनशीं संधान करून घ्यायचे व त्यामुळे बोटीवरून कुठेही बोलतां येणे शक्य होते. माझे बोटीचा परिचय करून घेण्याचे काम संपल्यावर मी डेकवर आलों व माझ्या बालपणापासून पहाण्याची अत्यंत तीव्र मनोकांक्षा ठेवली होती त्याच्याकडे पहात उभा राहिलों. समोर असलेले इम्पायर-स्टेट बिल्डिंग व त्याच्याजवळ असलेले परंतु मला न दिसणारे रक्तान हाऊस, रॉकफेलर सेंटर व माझ्या न्यूयॉर्कच्या आठवणी ह्या सर्व गोष्टी माझ्या मनःचक्षुपुढे येत होत्या. माझी इतक्या वर्षांची मनोकांक्षा पूरी होत असल्याने माझ्या मनाला एक प्रकारचा निराळाच आनंद होत होता. थोड्या वेळाने आमची बोट सुरू

झाली. मी न्यूयॉर्कची शेवटची आठवण म्हणून कॅमेराने फोटो घेण्यास सुवात केली. आता काळोख होत चालला होता स्टच्यु ऑफ लिबर्टी पर्यंत बोट येइतो काळोख चांगलाच झाला होता. बोटीवरचा परिचारक एकसारखा डेकवरच्या बोट ड्रील करतां चला असे म्हणत होता.

न्यूयॉर्क विशेष दिसत नसल्यामुळे शेवटी मी हलक्या मनाने खाली आलो व माझ्या कॅबीनमधून लाईफ बेल्ट आणून डेकवरती सर्व उतारुंकरिता घेत असलेल्या ड्रील करितां गेलो. ही ड्रील म्हणजे आमबोटीत कदाचित अपघात झाल्यास उतारुंना पोहता यावे म्हणून असे लाईफ बेल्ट लावण्यास देतात व वापरण्याची सवय असावी म्हणून ड्रील घेताना ड्रील संपल्यावर मी माझ्या कॅबीन मध्ये आलो. व माझ्या कॅबीनमध्ये असलेल्या दुसऱ्या उतारुंची ओळख करून घेतली हे गृहस्थ हिंदी वाटत होते म्हणून त्यांच्याबद्दल चौकशी केली तेव्हां ते म्हणाले मी हिंदी नसून ब्रिटीश गीयानाचा वतनी आहे. त्याची अधिक चौकशी करितां असे कळले की त्याचे पूर्वज हिंदी असून तीन पिढ्यांपासून त्यांचे कुटुंब ब्रिटीश गीयानांत स्थायिक झाले होते. मी त्यांना विचारले की तुमचे पूर्वज हिंदी म्हणून घेण्याचा बाणा का ठेवित नाही. आतां हिंदूस्थान स्वतंत्र देशाचे नागरिक म्हणून घेण्यास भूपती आहे. मग तुम्हांला परकीय राष्ट्राच्या आधिपत संस्थानचे नागरिक म्हणवून घेण्यांत काय बरे वाटते ? त्यावर तो गृहस्थ मला म्हणाला की मला ब्रि. गीयानाचा नागरिकपणा-मुळे पुष्कळ फायदे होतात. दुसरे म्हणजे मी इंग्लंडमध्ये असतांना तेथील हिंदी लोकांनी मी त्यांच्यांत मिसळत असून सुद्धां परकेपणा दाखविला त्यामुळे मला आतां हिंदी म्हणून घेण्यास आवडत नाही. मी त्यांच्याशी केलेल्या ह्या गैरवर्तनाबद्दल चांगलाच खट दाखविला व झाले गेले विसरून जाण्यास सांगितले व आतां हिंदूस्थानबद्दल आस्था ठेवा म्हणून सुचविले. तसेंच लोकांनी हिंदूस्थानवाहेर जाऊन वसाहती अवश्य कराव्यात परंतु मायभूमीशी संबंध तोडू नयेत असेहि सांगितले. नंतर मी त्याला हिंदूस्थानांत एकदां येऊन जाण्यास सांगितले व माझ्याकडे येण्याचे आग्रहाचे आमंत्रण दिले. हे गृहस्थ इंडस्ट्रियल केमिस्ट्रीचे पी. एच. डी. असून ते इंग्लंड व अमेरिकेंत नोकरी करत होते. त्यांची अटलांटिक पार करण्याची ही पांचवी खेप होती.

आमच्या बोटीवर सिनेमा वगैरे सर्व कांहीं होते. जेवणाच्या हॉलमध्ये एका वेळेस ५००-८०० माणसे जेऊं शकतील एवढा मोठा प्रशस्त हॉल होता. तरी सुद्धां एका

केलेस सर्वांसाठी जेवणाची व्यवस्था होत नसल्याने दोन बैठकीत कुठे बसायचे हे सर्व उतारूजवळ दिलेल्या कार्डावर असायचे. उतारूंच्या निरनिराळ्या गरजांबद्दल बोटीचा पर्सर ब्रवत असतो. तुमच्या ग्बोलीच्या व्यवस्थेकरिता जो असतो तो स्टुवर्ड पहातो. मी शिकागोला घेतलेली ८ मिलिमिटरची फिल्म मला नुकतीच न्युयॉर्क सोडण्यापूर्वी प्रोसेस होऊन मिळाली होती. माझ्याजवळ प्रोजेक्टर होते ते मी पर्सरला दाखविले. त्याने पडद्यावर फिल्म दाखविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. माझे प्रोजेक्टर ११० व्होल्टचे असल्याने व जहाजावर २२० व्होल्टची लाईन असल्याने व ट्रान्सफॉर्मरची व्यवस्था नसल्यामुळे पर्सरने शेवटी लाचारी दाखविली.

आमची बोट संधपणाने समुद्राचे पाणी कापत चालली होती. बोटीवर असलेले निरनिराळे मनोरंजक कार्यक्रमांमुळे वेळ कसा गेला हेच कळले नाही. बोटीच्या प्रवासाच्या दुसऱ्या दिवशी बोटीवर असलेल्या सर्व प्रवाशांच्या नांवाचे छपील पुस्तक प्रत्येकाच्या केबिनमध्ये टाकण्यांत आले नंतर यापैकी कांहीं नावे ओळखून काढण्याकरिता कांहीं मजेदार चुटके व म्हणी देण्यांत आल्या व त्यावरून जो जास्तीत जास्त नावे ओळखून काढेल त्याला बक्षिसे देण्याच्या चढाओढीचा कार्यक्रम ठेवण्यांत आला होता. असेच दुसरे सुद्धा ठेवण्यांत आले होते. बोटीवर सुंदरपैकी लायब्ररी व लहानसा बाग व पोहण्याचे डबके (स्वीमिंग पूल) वगैरे होतेच रात्री ज्यांना नृत्य करायचे असेल त्यांच्यासाठी सुद्धा सोय होती. एके दिवशी फॅन्सी ड्रेसची चढाओढ होती त्यांत एका पाकिस्तानच्या माणसाला बक्षिस मिळाले.

बोटीवर आम्ही सात आठ हिंदी प्रवासी असल्यामुळे वेळ चांगलाच जायचा. कांहीं प्रवाशांपैकी १८ आणि २० वर्षांच्या मुली होत्या त्या सुट्टीच्या दिवसांत अमेरिका बघून परत चालल्या होत्या. आपला मोठमोठ्या माणसांना आपलाच देश पहाण्यास आर्थिक अडचणीमुळे जात नाही परंतु इकडे मात्र फार उलट आहे.

सर्वांत उंच मजल्यावर डॅक होते. इथे एक पौंड देऊन बसण्याकरिता डॅकची खुर्ची मिळायची. माझा पाय बरा नसल्यामुळे मी सुद्धा एक खुर्ची घेतली होती. यथे निरनिराळ्या खेळांची सोय होती. बोटीवर एक चार्ट होता व त्या नकाशावर रोज बोटीने किती प्रवास केला हे रात्री १२ ला बोटीची समुद्रावरची जागा दाखवून निदर्शित करित.

आमची बोट त्याच दिवशी दुपारी फ्रान्स मधील 'शेरबुर्ग' बंदरावर पोहचणार होती व ज्या प्रवाशांना फ्रान्स व इतर युरोपच्या देशांतून जायचे होते ते ह्या बंदरावर

झाली. मी न्यूयॉर्कची शेवटची आठवण म्हणून कॅमेरानें फोटो घेण्यास सुवात केली. आता काळोख होत चालला होता स्टच्यु ऑफ लिबर्टी पर्यंत बोट येइतो काळोख चांगलाच झाला होता. बोटीवरचा परिचारक एकसारखा डेकवरच्या बोट ड्रील करतां चला असें म्हणत होता.

न्यूयॉर्क विशेष दिसत नसल्यामुळे शेवटीं मी हलक्या मनानें खाली आलो व माझ्या कॅब्रिनमधून लाईफ बेल्ट आणून डेकवरती सर्व उतारुंकरिता घेत असलेल्या ड्रील करितां गेलो. ही ड्रील म्हणजे आमबोटीत कदाचित अपघात झाल्यास उतारुंना पोहता यावे म्हणून असे लाईफ बेल्ट लावण्यास देतात व वापरण्याची सवय असावी म्हणून ड्रील घेतात ड्रील संपल्यावर मी माझ्या कॅब्रिन मधें आलो. व माझ्या कॅब्रिनमध्ये असलेल्या दुसऱ्या उतारुंची ओळख करून घेतली. हे गृहस्थ हिंदी वाटत होते म्हणून त्यांच्याबद्दल चौकशी केली तेव्हां ते म्हणाले मी हिंदी नसून ब्रिटीश गीयानाचा वतनी आहे. त्याची अधिक चौकशी करितां असे कळले कीं त्याचे पूर्वज हिंदी असून तीन पिढ्यांपासून त्यांचे कुटुम्ब ब्रिटीश गीयानांत स्थायिक झाले होते. मी त्यांना विचारले कीं तुमचें पूर्वज हिंदी म्हणून घेण्याचा बाणा कां ठेवीत नाहीं. आतां हिंदूस्थान स्वतंत्र देशाचे नागरिक म्हणून घेण्यास भूषण आहे. मग तुम्हांला परकीय राष्ट्राच्या आधिपत संस्थानचे नागरिक म्हणवून घेण्यांत काय बरें वाटतें ? त्यावर तो गृहस्थ मला म्हणाला कीं मला त्रि. गीयानाचा नागरिकपणा-मुळे पुष्कळ फायदे होतात. दुसरे म्हणजे मी इंग्लंडमध्ये असतांना तेथील हिंदी लोकांनीं मी त्यांच्यांत मिसळत असून सुद्धां परकेपणा दाखविला त्यामुळे मला आतां हिंदी म्हणून घेण्यास आवडत नाहीं. मी त्यांच्याशीं केलेल्या ह्या गैरवर्तनावद्दल चांगलाच खेद दाखविला व झालें गेलें विसरून जाण्यास सांगितलें व आतां हिंदूस्थानबद्दल आस्था ठेवा म्हणून सुचविलें. तसेंच लोकांनीं हिंदुस्थानबाहेर जाऊन वसाहती अवश्य कराव्यात परंतू मायभूमीशीं संबंध तोडूं नयेत असेंहि सांगितलें. नंतर मी त्याला हिंदुस्थानांत एकदां येऊन जाण्यास सांगितलें व माझ्याकडे घेण्याचें आग्रहाचें आमंत्रण दिलें हे गृहस्थ इंडस्ट्रियल कमिस्ट्रीचे पी. एच. डी. असून ते इंग्लंड व अमेरिकेंत नोकरी करत होते. त्यांचो अँटलांटिक पार करण्याची ही पांचवी खेप होती.

आमच्या बोटीवर सिनेमा वगैरे सर्व कांहीं होतें. जेवणाच्या हॉलमध्ये एका वेळेस ५००-८०० माणसें जेऊं शकतील एवढा मोठा प्रशस्त हॉल होता. तरी सुद्धां एका

वेळेस सर्वांसाठी जेवणाची व्यवस्था होत नसल्याने दोन बैठकीत कुठे बसायचे हें सर्व उतारूजवळ दिलेल्या कार्डावर असायचे. उतारूंच्या निरनिराळ्या गरजांबद्दल बोटीचा पर्सर बघत असतो. तुमच्या ग्बोलीच्या व्यवस्थेकरितां जो असतो तो स्टुवर्ड पहातो. मी शिकागोला घेतलेली ८ मिलिमिटरची फिल्म मला नुकतीच न्युयॉर्क सोडण्यापूर्वी प्रोसेस होऊन मिळाली होती. माझ्याजवळ प्रोजेक्टर होतं ते मी पर्सरला दाखविलें. त्यानें पडद्यावर फिल्म दाखविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. माझे प्रोजेक्टर ११० व्होल्टचे असल्यानें व जहाजावर २२० व्होल्टची लाईन असल्यानें व ट्रान्सफॉर्मरची व्यवस्था नसल्यामुळे पर्सरनें शेवटीं लाचारी दाखविली.

आमची बोट संथपणानें समुद्राचें पाणी कापत चालली होती. बोटीवर असलेलें निरनिराळें मनोरंजक कार्यक्रमांमुळे वेळ कसा गेला हेंच कळलें नाहीं. बोटीच्या प्रवासाच्या दुसऱ्या दिवशीं बोटीवर असलेल्या सर्व प्रवाशांच्या नांवाचें छपील पुस्तक प्रत्येकाच्या केबिनमध्ये टाकण्यांत आलें नंतर यापैकीं कांहीं नांवे ओळखून काढण्याकरितां कांहीं मजेदार चुटके व म्हणी देण्यांत आल्या व त्यावरून जो जास्तीत जास्त नांवे ओळखून काढेल त्याला बक्षिसे देण्याच्या चढाओढीचा कार्यक्रम ठेवण्यांत आला होता. असेच दुसरे सुद्धां ठेवण्यांत आले हांते. बोटीवर सुंदरपैकी लायब्ररी व लहानसा बाग व पोहण्याचे डबके (स्वीमिंग पूल) वगैरे होतेच रात्री ज्यांना नृत्य करायचे असेल त्यांच्यासाठीं सुद्धां सोय होती. एके दिवशीं फॅन्सी ड्रेसची चढाओढ होती त्यांत एका पाकिस्तानच्या माणसाला बक्षिस मिळालें.

बोटीवर आम्हीं सात आठ हिंदी प्रवासी असल्यामुळे वेळ चांगलाच जायचा. कांहीं प्रवाशांपैकीं १८ आणि २० वर्षांच्या मुली होत्या त्या सुद्धीच्या दिवसांत अमेरिका बघून परत चालल्या होत्या. आपल्याकडे मोठमोठ्या माणसांना आपलाच देश पहाण्यास आर्थिक अडचणीमुळे जातां येत नाहीं परंतु इकडे मात्र फार उलट आहे.

सर्वांत उंच मजल्यावर डॅक होते. इथें एक पौंड देऊन बसण्याकरितां डॅकची खुर्ची मिळायची. माझा पाय बरा नसल्यामुळे मी सुद्धां एक खुर्ची घेतली होती. यथें निरनिराळ्या खेळांची सोय होती. बोटीवर एक चार्ट होता व त्या नकाशावर रोज बोटीनें किती प्रवास केला हे रात्री १२ ला बोटीची समुद्रावरची जागा दाखवून निदर्शित करीत.

आमची बोट त्याच दिवशीं दुपारीं फ्रान्स मधील 'शेरबुर्ग' बंदरावर पोहचणार होती व ज्या प्रवाशांना फ्रान्स व इतर युरोपच्या देशांतून जायचें होते ते ह्या बंदरावर

बोट दोनच तास थांबणार होती चाकी प्रवाशांना बंदरांत उतरण्याची परवानगी नव्हती ह्या बंदरावर बोट आल्यानंतर प्रवासी उतरू लागले होते. त्यांचे सामान एक डेकर कनव्हेअरने भरभर बाहेर जात होते एका तासामध्ये सामान उतरविले. येथे ३००-४०० प्रवासी उतरल्यामुळे बोट बरीच रिकामी दिसत होती. ठरलेल्या वेळेस बोटीने 'शेरबुर्ग' सोडले व साऊथ हॅम्पटन डॉकचा मार्ग धरला. रात्री एक च्या सुमारास ह्या शहराचे हिरवे निळे दिवे दिसू लागले. संध रात्र बोट बाहेरचा नांगर टाकून उभी होती सकाळी आमची बोट साऊथ हॅम्पटन धक्याला लागली. आम्ही कस्टमच्या खोलीत गेलो. येथे सामानाची तपासणी झाली व मी समोरच उभ्या असलेल्या लंडनच्या गाडीत बसलो. लंडन शहर येथून ६५ मैल दूर होते. लंडनचे टिकिट बोटीवरच मिळायचे किंवा बंदरावर असलेल्या टिकिट घरांत मिळायचे.

प्रकरण २ रे

(परत लंडन)

आमची गाडी ११ च्या सुमारास लंडनला पोहचली. तेथून मी माझ्या एका हिन्दी प्रवाशाबरोबर वाय. एम्. सी. ए. वर आलो. आधीच मी न्युयॉर्कहून कळवि-यामुळे त्यांनी माझी खोली टेवली होती. मला लंडनला विशेष काम म्हणजे मला येथून हॉलंड स्वित्झर्लंड वगैरे युरोपच्या देशांतून शेवटी रोमहून विमान गांठायचे होते. म्हणून इथल्या देशांत जाण्याकरितां विहसा घ्यावयाचा होता. त्याचप्रमाणे लंडन सोडण्यापूर्वी लंडनची कांहीं चित्रे मला मुव्ही कॅमेऱ्याने घ्यायची होती.

मी नेदरलँडच्या कचेरींत विहसा करतां गेलो. मी माझा हिंदुस्थानचा परत प्रवास

जिनोव्हा, नेपल्सपासुन मुंबईपर्यंत जहाजानें करणार होतीं. परंतु आतां तसें न करतां विमानानें प्रवास करण्याचें ठरविल्यामुळें त्याप्रमाणें हरिसिंग कंपनीला कळविलें होतें व त्यांनीं कलकत्याच्या बी. ओ. अं. सी. च्या ऑफिसमध्ये माझे जहाजाचे भाड्याचे पैसे भरले होते. बाकीचे पैसे मला बी. ओ. अं. सी. च्या ऑफिसमध्ये भरण्यास कळविलें होतें. मी वा. ओ. अं. सी. च्या ऑफिसमध्ये फोन केला. त्यांना भाड्याचे पैसे भरण्यास त्यांच्या ऑफिसमध्ये येण्यास कळविलें व त्याप्रमाणे मी दुसऱ्या दिवशीं गेलों व बाकीचे ८ पौंड भरून रोम ते मुंबईचें विमानाचें तिकिट काढलें. ह्याच वेळेस इजिप्तमध्ये झालेल्या सुभेज कॅनालच्या गडबडीमुळें बहुतेक लोक जहाजाचें तिकिट कॅन्सल करून विमानाचें तिकिट काढीत होते व त्यामुळें विमानाचें तिकिट मिळण्याचें चांगलेंच अवघड झालें होतें. एअर इंडिया इंटर नॅशनलची एकेक महिना आधीं पासून तिकिटें विकलीं गेलीं होती. मला सुद्धां बी. ओ. अं. सी. चें तिकिट मोठ्या मुष्कीलीनें मिळालें. माझा विचार लंडनहून. हॉलंड, जर्मनी, फ्रान्स व रोमवरून उतरत उतरत विमानाने जाण्याचा होता परंतु एकाच टिकाणी विमानानें उतरण्याची सोय असल्यामुळें मी शेवटीं जमिनीच्या मार्गानेंच युरोप खंडाचा प्रवास करण्याचें ठरविलें. व रामला विमान गांठण्याचें नक्की केलें.

मला लंडनला मुख्य काम म्हणजे हॉलंड स्वित्झर्लंड वगैरे देशांत जाण्याकरितां व्हिसा करून घेण्याचें होतें व आमचे विमान टर्की, इजिप्त, पाकिस्तान वरून जात असल्यामुळें त्या देशांची नांवे माझ्या पासपोर्टमध्ये नसल्यामुळें ती पासपोर्टांत लिहून देण्याचें काम होतें. मी माझा पासपोर्ट घेऊन हिंदुस्थानच्या हायकमिशनरच्या ऑफिसमध्ये गेलो परंतु तेथे हे काम होत नसून हिंदुस्थान सरकारच्या दुसऱ्याच एका कचेरींत होत असल्यामुळें मी तिकडे गेलों. मी माझा पासपोर्ट त्या ऑफिसमध्ये दिला. मला माझा पासपोर्ट व्हिसाची नोंद करण्याकरितां परत लवकर पाहिजे होता. असें सांगून मी माझा अर्ज दिला. मला पासपोर्ट दुसऱ्या दिवशीं मिळाला. पासपोर्ट घेऊन मला आधीं नेदरलँडसला जायचें असल्यामुळें मी त्यांच्या कचेरींत गेलों. व्हिसाचा फॉर्म भरून लागणाऱ्या फोटो करितां खिशात हात घालतो तों कळलें कीं फोटो माझ्या खिशांतून केव्हांतरी बाहेर पडले होते. मी माझ्याजवळ फोटो नसल्याबद्दल लाचारी दाखविली व फोटो खिशांतून पडल्याबद्दल सांगितलें. मला वाटलें कीं फोटो सल्यामुळें मला परत कचेरींत हेलपाटा खावा लागेल परंतु माझा अर्ज घेणाऱ्या माणसानें सांगितले कीं आतां जर फोटो नसले तरी उद्यां पोस्टानें पाठवण्याची व्यवस्था करा म्हणजे तुम्हांला व्हिसा देतो. मला जरा आश्चर्यच

वाटलें व मी दुसऱ्या दिवसापर्यंत माझा फोटो पाठविण्याचें त्यांना वचन दिलें व मला विहसा मिळाला.

मी लौकरच ह्या कचेरींतून निघालों. फोटो पाठविण्यासाठीं स्टुडिओचा तपास केला. पिक्डेली सर्कसवर १ तासाच्या आंत फोटो काढून देणारें स्टुडिओ पुष्कळ आहेत. तेथे मी गेलों व एका स्टुडिओत माझा फोटो काढून घेतला. हा स्टुडिओ वायकाच चालवित होत्या. फोटोच्या प्रती घेऊन त्यांतील एक प्रत नेदरलँडसच्या कचेरींत पाठवून दिली. स्वित्झर्लँडचा विहसा हॉलंडमध्ये जाऊन काढून घेण्याचें ठरविलें. जर्मनीला जाण्याकरितां हिंदुस्थानच्या नागरिकांना विहसा लागत नसल्यामुळें तेथील प्रश्न येत नव्हता.

लंडनला दुपारचें जेवण हायकमिशनरच्या कचेरीमधील कॅटीनमध्ये घ्यायचो. हिंदुस्थानच्या लोकांकरितां ही चांगलीच सोय होती. इथें हिंदी पद्धत चें जेवण मिळायचें बाहेरच्या रेस्टॉरंटमध्ये ह्यापेक्षां जेवण महाग पडायचें. लंडनला माझे टॉवर ऑफ लंडन पाहायचें बाकी राहिलें होते. ते मी ह्या खेपेस बघून घेतले. टॉवरमध्ये जाण्याकरितां १ शिलींगची फी आहे. प्रवेशद्वाराजवळ एक लालभडक मखमलीचें कपडे घातलेला उंच, धिप्पाड, टोपी घातलेला हत्यारबंद सैनिक उभा असतो तो इतक्या निश्चलपणें उभा असतो कीं एखादा पुतळाच असेल असे वाटते. ह्याच्याजवळ उभे राहून कित्येक प्रवासी स्वतःचा फोटो काढून घेतात व लंडनची आठवण म्हणून घेऊन जातात.

लंडनचे टॉवर ही फार ऐतिहासिक जागा आहे व येथे इंग्लंडचे राजे व राज्यांनीं १३ व्या शतकापासून ह्या टॉवरचा स्वतःच्या निवासस्थानासाठीं उपयोग केला. इंग्लंडच्या इतिहासांतिल अनेक प्रसंग ह्या टॉवरमध्ये घडले अगदी जुन्या वेळेंपासून युद्धांत लागणारे निरनिराळे सामान व संरक्षणासाठीं लागणाऱ्या चिलवतांचें चांगलेंच संग्रहालय आहे. एके ठिकाणीं ह्या राजांनी वापरलेले जडजवाहिरांचें सुद्धां मोठे संग्रहालय आहे.

मला हॉलंडला जायचें असल्यामुळें मी लंडनहून हुक ऑफ हॉलंडचे तिकिट काढलें व आगवोट ब्रिटीश रेल्वेचीच असल्यामुळें आगवोटीचें निराळे तिकिट लागत नाहीं. मला लीव्हरपूल स्ट्रीट स्टेशनावरून गाडी गांठायची असल्यामुळें मी येथे दुपारीं १ वाजतां आलो. माझ्या जागेचा नंबर गाडीत शोधून काढून बसलों. एक तासानें गाडी बंदरावर

आली. मी सामान पोर्टरजवळ देऊन नंतर आमच्या पासपोर्टची पहाणी वगैरे होऊन मी बोटीवर आलों. बोट मध्यम आकाराची होती. माझी केबिन शोधून त्यांत माझे सामान ठेवलेले बघून नंतर मी बोटीची पहाणी करण्याकरितां बाहेर आलों व डेक्कर उभा राहून बोटीतील आजुबाजूच्या सुळसुळाटाकडे पहात होतो. थोड्या वेळानें बोटीने इंग्लंडचा किनारा सोडला.

आम्हीं इंग्लंडच्या किनाऱ्याला राम राम ठोकून नंतर जेवण आटोपून केबिनमध्ये आलों. माझ्या केबिनमध्ये एक स्कॉच डॉक्टर व डच गृहस्थ होते. आम्हीं बराच वेळ गोष्टी करून झोपी गेलों.

प्रकरण ३ रे

हॉलंड

सकाळीं उठून बघतों तर आमची बोट अजून हालत असल्यानें आमचा प्रवास चालूंआहे असे मला वाटलें परंतु केबिनमध्ये प्रवासी न दिसल्यानें मी केबिनच्या बाहेर आलों व पहातों तर बोट धक्क्याला लागली होती व प्रवाशांची उतरण्याची गडबड चालूं होती. मी सुद्धां लग्नगीनें तयार झालों. दुसऱ्या प्रवाशांबरोबर खालीं उतरलो. माझे सामान माझ्यानंतर उतरविण्यांत येणार होते. आम्हां सर्व प्रवाशांना कस्टम्स व इमीग्रेशन ऑफिस मधून जावें लागलें. पासपोर्ट व्हिसाची तपासणी झाल्यानंतर आम्हां बाहेर पडलों. इथें ब्रिटिश पौंडचे इथल्या नाण्यांत म्हणजे गिल्डरमध्ये बदली करून घेण्यांत येत होते. त्याप्रमाणें मी सुद्धां कांहीं नाणी घेऊन बाहेर पडलों. येथें विशेष कांहीं बघण्यासारखें नसल्याने

मी रॉटरडॅमला जाण्याचें ठरविलें व समोरच्या प्लॅटफॉर्मवरूनच आगगाडी जात असल्यामुळें मी रॉटरडॅमध्ये तिकिट काढलें व सामान पोर्टरला देऊन गाडींत बसलों. इथें ब्रिटिश रेल्वेसारखें पोर्टर कंपनीचे नसून त्यांना हमाली निराळी द्यावी लागते. पोर्टरनें ५० सेंट हमालांचें पैसे सांगितलें परंतु मला ते जास्त वाटल्यामुळें मी प्लॅटफॉर्मवरील रेल्वे अधिकाऱ्याला काय हमाली द्यायची ते विचारलें तेव्हां तो म्हणाला की आमचे हमाल जी योग्य हमाली असेल तेवढीच सांगतील व इथें तुम्हांला कुणीहि फसवणार नाहींत. ही गोष्ट खरी होती. कारण इंग्लंडमध्ये दुसऱ्या देशाच्या प्रमाणांत पुष्कळच प्रामाणिकपणा आहे. थोड्या वेळानें आमची गाडी सुटली. १ तासानें आम्हीं रॉटरडॅमला आलों.

माझा चुलत भाऊ चि.मोहन दोन दिवसांनीं रॉटरडॅमला येणार होता म्हणून त्याला भेटण्याकरितां मी हॉलंडमध्ये तीन दिवस रहाण्याचें ठरविलें होतें. त्याचप्रमाणें मला हॉलंडच्या कोळशाच्या खाणी पहावयाच्या होत्या. कारण इथल्या खाणी कांहीं ठराविक सरकारच्या असून त्या फारच बघण्यासारख्या होत्या. मी सर्व सामान माझ्याबरोबर न फिरवतां फक्त जरूरीचें कपडे घेऊन फिरावें असें ठरविलें होतें म्हणून मी सामान स्टेशनवरील क्लोकरूममध्ये ठेवण्याचें नक्की केलें. माझ्या सामानांत फक्त सूट केस होती. एका कार्डबोर्डच्या पेटींत प्रोजेक्टर ठेवला होता. मी प्रोजेक्टर सूट केसमध्ये ठेवून जरूरापुरते कपडे घेऊन बाहेर पडलों. संबंध आगगाडीच्या प्रवासात व आतासुद्धां चांगलेंच धुकें पडलें होते ५ फुटांवरची वस्तु सुद्धा नाट दिसत नव्हती. प्रवासी लोकाकरितां सरकारकडून त्यांच्या सोईकरितां एक निराळी कचेरी ठेवली आहे. तेथें चौकशी करण्याकरितां गेलों. हें ऑफिस रॉटरडॅमच्या कुलझिंगेल नावाच्या विस्तारात होते. हा विस्तार अगदीं अद्यावत् धर्तीच्या मोठ्या मोठ्या इमारतीनें भरलेला होता. अजूनसुद्धां इमारती बांधण्याचें काम चालूच होतें. मला रॉटरडॅमला काय काय पहाण्याजोगें आहे ह्याकरितां त्यांनीं माहिती पुरविणारें एक पुस्तक दिलें व थोड्या वेळात काय काय बघतां येईल हें समजावून सांगितलें. मला हेगला भारतीय कचेरीत इथल्या कोळशाच्या खाणी बघण्याकरितां इथले लोक काय काय मदत करूं शकतील ह्याची चौकशी करायची असल्यामुळें मला त्यांच्या ऑफिसमधून त्यांनीं हेगच्या भारतीय कचेरीशीं टेलिफोनचे कनेक्शन दिलें. कचेरीच्या लोकांनीं सांगितलें की, तुम्हांला ऑफिसमध्ये यायचें असल्यास आजच या कारण दुसऱ्या दिवशीं दसरा असल्यामुळें भारतीय कचेरी बंद होती. मी लौकरच जाण्याचे ठरविलें व जवळच्या एका मोठ्या स्टोअरमध्ये जाऊन एक सूट केस विकत घेतली. माझ्या बरोबर

असलेले थोडे कपडे कार्डबोर्डच्या पेटीतून काढून घेऊन सूर केसमध्ये भरलें. थोडे खाण्याचें उरकून घेऊन हेगला जाण्याकरितां परत स्टेशनवर आलों. हेचें तिकिट काढलें व गाडी पकडण्यास स्टेशनकडे चाललों. इथल्या स्टेशनवरच्या तिकिट विक्री करणाऱ्या ऑफिसची खुबी म्हणजे तिकिट ऑफिसच्या खिडकीला एक गोल फिरणारी तबकडी असते. तुम्हांला कुठचे तिकिट हवे तें सांगून तिकिटाचे किती पैसे द्यावयाचे तें तुम्हांला तिकिट विक्री करणारी बाई सांगते व त्याप्रमाणें तुम्हीं तिकिटांचे पैसे खिडकीबाहेरच्या गोल तबकडीत ठेवायचे. तबकडीचा अर्धा भाग तिकिट ऑफिसमध्ये असतो व त्यांत ती बाई तिकिट ठेवते व गोल तबकडी फिरविते. त्यामुळें पैशांचा भाग आंत जातो व तिकिटें बाहेर येतात.

गाडीला वेळ असल्यानें मी स्टेशनवरील उपहार गृहांत आणखी थोडें खाऊन घेतलें. बिलामध्यें तुमच्या खाण्यापिण्याच्या बिलावर १० टक्के नोकर लोकांकरितां आणखी घेतात. ह्याशिवाय तुम्हांला नोकर लोकांना वेगळे पैसे द्यावे लागत नाहीं. थोड्या वेळानें गाडी आली व मी हेगकडे प्रयाण केलें. हेगला पांढऱ्या सुमारे १॥ वाजला होता. माझ्याजवळची सूट-केस ब्लोक रूममध्ये ठेवली व भारतीय कचेरीचा पत्ता काढीत गेलो. तेथे मला सांगण्यांत आलें कीं, इतक्या लौकर मला माझा खाणी पहाण्याचा कार्यक्रम आंखणें त्यांना जमणार नाहीं तरीसुद्धां तेथील आंतरराष्ट्रीय टेक्निकल को-ऑपरेटिव्ह संस्थेला फोन करून विचारण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं फोन केला परंतु उत्तर न मिळाल्यानें मला तेथें चौकशी करण्याकरितां सांगितलें. मी चौकशीसाठीं निघालों. इथें जवळच आंतरराष्ट्रीय न्यायालय होते. त्यावरून मी निघालो. मला हें पहाण्यास आतां वेळ नसल्यानें मी दुसऱ्या दिवशीं पहाण्याचें ठरविलें. मला स्वित्झर्लंडचा विहसा ध्यायचा होता. मी तेथील ऑफिसची चौकशी केली. तेथें फॉर्म वगैरे भरून दुसऱ्या दिवशीं विहसा घेऊन जाण्यास सांगितलें. मी परत आंतरराष्ट्रीय टेक्नीकल को-ऑपरेटिव्ह संस्थेची चौकशी केली. मला सांगितल्याप्रमाणें मी बसमध्ये बसलों व तेथें जाण्यास निघालों. इथल्या बसेससुद्धां अमेरिकेसारख्याच होत्या. कंडक्टर वगैरे नसून ड्रायव्हरलाच पैसे देऊन तिकिट काढायचें असतें. इथें सुद्धां ट्रान्सफरचें तिकिट मिळतें. मला एका ठिकाणीं बस बदलायची होती म्हणून वाहतूक नियंत्रित करणाऱ्या पोलिसाला मी मला जायच्या जागेचें नांव लिहून दाखविलें तेव्हां पोलिसानें सुद्धां कोणत्या बस नंबरमध्ये जायचें व कोणत्या बाजूला उभें राहयचें तें सांगितलें. नंतर मी त्याप्रमाणें रस्त्याच्या समोरच्या

बाजूला गेलो परंतु माझ्यापासून कमीत कमी २०० यार्डावर उभ्या असलेल्या त्या पोलिसानें शिष्टी फुंकून मला रस्त्याच्या विरुद्ध बाजूला जायला सांगत होता. मी जरा घुटमळतच राहिलों तेव्हां तो सरळ वाहतूक नियंत्रित करण्याचें काम सोडून धांवत माझ्याकडे येऊन येणाऱ्या बसमध्ये मला बसविलें व ड्रायव्हरला मला कुठें उतरायचें तें ठिकाण सांगून तो गेला त्यामुळें मला ह्या पोलिसाच्या वर्तणुकीचें आश्चर्य वाटलें कारण आपलें कर्तव्य सोडून एका परकियाला मदत करण्यासाठीं तो धांवत आला होता. अशीच वर्तणूक मला हॉलंडमध्ये दुसऱ्या लोकांमध्ये पहावयास मिळाली. हॉलंडमध्ये बऱ्याच माणसांना इंग्लिश बोलतां येते व इंग्लिश बोललेलें समजतें व त्यामुळें बहुतेक व्यवहार करायला बस पडत नाही. मला कुठें जायचें झाल्यास मी त्या जागेचें नांव चिष्टीवर लिहून दाखवित असे. मी आंतरराष्ट्रीय टेक्नाकल मदतीची कचेरी शोधून काढली व त्यांच्या सेक्रेटरी-कडे मी माझ्या नांवाची चिष्टी पाठविली. नंतर मला लौकरच सेक्रेटरीच्या खोलीत बोलविण्यांत आलें. सेक्रेटरी ह्या एक बाई होत्या. त्यांना मी एक मायनींग इंजीनीयर असून इथल्या कोळशाच्या खाणी पहाण्याची माझी इच्छा असून त्या दाखविण्यासाठीं व्यवस्था करण्याची विनंती केली. माझ्याबद्दल अधिक चौकशी करतां त्यांना सांगितलें कीं, मला कोळशाच्या दाखविण्याकरितां 'हेड राइटसन' कंपनीचें मॅनेजिंग डायरेक्टर श्री. निडहॅम हे ह्याच सुमारास हॉलंडमध्ये मुद्दाम येणार होते परंतु त्यांच्या कंपनीचे कांहीं काम निघाल्यामुळें ते येऊ शकले नाहीं. माझ्या अधिक परिचयासाठीं मी त्यांना त्यांच्या आलेलें पत्र दाखविले. हेड राइटसन कंपनी कोळशापासून पत्थर निराळा करण्यासाठीं डच स्टेट माइन्सचे पेटंट उपयोगांत घेत होती. सेक्रेटरी बाईनें सांगितलें कीं, कोळशाच्या खाणी दाखविण्याची व्यवस्था करणारें त्यांचे वरचे अधिकारी आजारी होते व आज संध्याकाळीं त्या त्यांच्याकडे जाऊन माझी खाण पहाण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल त्यांच्याकडे चौकशी करून येतील. व म्हणून त्यांनी मला दुसऱ्या दिवशीं ११ च्या सुमारास चौकशी करण्याकरितां परत त्यांच्या ऑफिसमध्ये यायला सांगितलें. मला आतां एका रात्रीकरितां तरी रहाणें भाग होते व म्हणून मी परत स्टेशनकडचा रस्ता धरला. मी स्टेशनजवळ असलेल्या हॉटेल्समध्ये चौकशी करून एका हॉटेलमध्ये स्टेशनवर ठेवलेली सूट केस घेऊन आलों. हॉटेलच्या मालकाला तुटक फुटक इंग्रजी येत होती. खोलींत सामान ठेवून मी गांव पहाण्यास निघालों. गांवांमधून एकदोन काळवे काढले होते व सामानाची बहातूक त्यांच्यांतूनच व्हायची. गावाच्या मुख्य बाजाराच्या भागांत बऱ्याच मोठ्या मोठ्या इमारती होत्या. हॉलंडमध्ये रेडिओ, टेलिव्हिजन वगैरे बऱ्याच जिनसा

वनतात. इतर देशांच्या मानाने त्या थोड्या स्वतः सुद्धा असतात जगप्रसिद्ध फिलिप्स कंपनी हॉलंडमधलीच आहे हे सांगायचास नको. त्याचप्रमाणे रायनॉक्युल्स सुद्धा स्वस्त मिळतात.

मी रस्त्यावर चालत असतांना कांहीं लहान मुलें कांचेच्या पेटांत ठेवलेला खेळ दाखवीत होती व लहान मुलांच्या सणासाठी लोकांनीं जे कांहीं पैसे दिले ते जमवत होती. मला आपल्याकडच्या मुलांची त्याचप्रमाणे त्यांच्या सणांसाठीं पैसे जमविण्याची आठवण आली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं न्याहरी करून मी येथील प्रसिद्ध इंटर नॅशनल कोर्ट ऑफ जस्टिस ही संस्था पहाण्यास गेलों. प्रवेश वर्गणी देऊन आम्ही भेट देणाऱ्यांच्या खोलींत जमलों. आम्ही ३० स्त्री पुरुष एकत्र झालों असूं. थोड्याच वेळानें आम्हांला संस्था दाखविणारा वाटाड्या आला व त्यानें उच भाषेंत किती माणसांना एकावयाचें आहे असें विचारतां २-४ हात उंच झाले. नंतर इंग्रजी भाषेंत किती माणसांना एकावयाचें आहे असें विचारण्यांत आलें तेव्हां ५-१० हात उंच झाले. त्याप्रमाणें फ्रेंच, स्वित्झ, जर्मन भाषेकरितां थोडे थोडे हात उंच झाले व त्यानें नंतर ह्या सर्व भाषांमधून अस्खलितपणें ह्या संस्थेची माहिती देण्यास सुरुवात केली. आम्हांला हा इसम निरनिराळ्या खोल्यांमधून घेऊन जात होता व तेथें असलेल्या भिंतीवरचीं चित्रें, फर्निचरबद्दल चांगलीच माहिती प्रत्येक भाषेंतून पुरवायचा. ह्या संस्थेला निरनिराळ्या राष्ट्रांकडून मौल्यवान जिनसा भेट आलेल्या आहेत. ह्या वाटाड्याची विनोद करण्याची चांगलीच कुशाग्र बुद्धि होती. मला त्याच्याबद्दल चांगलाच आदर उत्पन्न झाला होता. एका मोठ्या दिवाणखान्यांत निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींकरितां त्या त्या राष्ट्रांच्या नांवाच्या खुर्च्या होत्या. त्यांत त्यांनीं ज्या ज्या राष्ट्रांची माणसें आमच्याबरोबर होती त्यांना गंमतीदार रीतीनें संबोधून आपआपल्या राष्ट्रांच्या खुर्चींत बसायला सांगितलें. उदा० अमेरिकेच्या माणसाला म्हणायचा, “ बसा मि. आयझने हॉवर ” ही तुमची खुर्ची. मला म्हणाला, “ मि. नेहरू ” तुम्हीं इथें बसा इत्यादि.

ही संस्था निरनिराळ्या राष्ट्रांचें आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तंत्र्यावर निर्णय देण्याकरितां आहे व ह्यांत इथें झालेल्या निरनिराळ्या देशांच्या न्यायाधिकांची तैलचित्रें ठेवलेलीं आहेत. हिंदुस्थानच्या एका न्यायाधिकाचें तैलचित्र सुद्धां तेथें होतें. आम्हीं गेलों त्या वेळेस पोर्तुगालनें भारत सरकारविरुद्ध एका पोर्तुगीज टापूंतून दुसऱ्या पोर्तुगीज टापूंत भारताच्या प्रदेशांतून पोर्तुगीज सैन्याला जाण्याची परवानगी न दिल्याबद्दल वादविवाद चालूं होता. संस्थेच्या व्हरांड्यांत हिंदुस्थान सरकारनें दिलेला महात्मा गांधींचा पुतळा फारच पहाण्यासारखा होता. संस्था दाखवून झाल्यानंतर आमचा मार्गदर्शक

घाईवाईने संस्थेच्या बाहेर जाणाऱ्या दरवाज्याजवळ हात पसरून उभा राहिला व मला कुणाला कांहीं चावयाचें असेल तर चावें अशी इच्छा प्रदर्शित केली. बाहेर जाणाऱ्या सर्व लोकांनी त्याच्या हातावर कांहीं ना कांहीं नाणें ठेवायला सुरुवात केली. जो मनुष्य मला इतका बुद्धिमान वाटला त्यानें अशा प्रकारें पैसे मागावे ह्याबद्दल मला जरा आश्चर्यच वाटलें. ह्या इमारतीच्या बाहेरील बाग फारच सुंदर आहे. त्याची मी रंगीत चित्रे बाहेर आल्यावर घेतलीं. नंतर मी स्विझर्लंडच्या कचेरींत गेलों व माझ्या पास पोर्टवर माझा विहसा दाखल करण्यांत आला कीं नाहीं ह्याची चौकशी करीत असतांना तितक्यात स्विझर्लंडचे वकील तेथून जात होते त्यांची मी भेट घेतली. ते पांच मिनिटांच्या आंत येतो म्हणून निघून गेले व त्यानंतर आल्यावर माझे विहसाचें काम केलें.

इथें व हॉलंडमधील दुसऱ्या देशांत सायकलींचा चांगलाच सुळसुळाट दिसला. सायकलवरतीं मोठीं माणसें दोन दोन मुलांना बसवून वेऊन जातांना दिसायचीं. सायकलीच्या रस्त्यांसाठीं रस्त्याच्या दोन्हीं बाजूला निराळा मार्ग असायचा व त्याच्या दुसऱ्या बाजूला पार्यां चालणाऱ्या लोकांकरितां निराळा रस्ता असायचा व त्यामुळें मोटारींना अगदीं अमेरिकेसारखे वेकाम गतीनें जातां यायचें.

माझे हेग पहाण्याचें संपले होते म्हणून मी संध्याकाळच्या गाडीनें अँमस्टरडॅमला जाण्याचें ठरविलें. सकाळीं उठल्याबरोबर माझे सर्व कार्यक्रम आटोपून मी आंतरराष्ट्रीय शास्त्रीय (टेक्निकल) मदतीच्या कचेरींत गेलों व माझ्या कार्यक्रमाबद्दल सेक्रेटरीबाईना विचारलें. सेक्रेटरीबाईनीं कळवलें कीं, मी आमच्या खाणीवरच्या डायरेक्टरना विचारतें व त्यांना तुम्हांला खाणी बघण्याचा बंदोबस्त करतां येईल. खाणीवर टेलिफोन करतां कळलें कीं, खाणीवर त्या दिवशीं आणखी कांहीं पाहुणे येणार असल्यामुळें मला त्यांना खाण दाखविण्याचा कार्यक्रम करतां येणें शक्य नव्हतें. नंतर मी हॅगमधील प्रसिद्ध इमारती बघितल्या.

मी संध्याकाळीं हॅगहून अँमस्टरडॅमची गाडी धरली व रात्रीच्या सुभारास अँमस्टरडॅमच्या सेंट्रल स्टेशनला पोहोचलों. स्टेशन फारच भव्य व मोठें आहे. स्टेशनवरून बाहेर आल्याबरोबरच प्रवासी लोकांना माहिती देण्याची कचेरी आहे. मी ह्या कचेरींत स्वस्त दरांत कोणच्या हॉटेलांत रहातां येईल ह्याची चौकशी केली. त्यांनीं बाहेरून येणाऱ्या प्रवाशांसाठीं सोई केलेल्या हॉटेलांची यादी दिली व कुठे कुठें राहण्याची जागा आहे हे

विचारण्यासाठी टेलिफोनने चौकशी केली. मी त्यांना सुचविल्याप्रमाणे एका हॉटेलकडे जाण्यासाठी ट्राम गाठली. कचरी सोडण्यापूर्वी अँमस्टर्डॅमचा तेथील महत्वाच्या जागा दाखविणारा त्यांनी मला नकाशा दिला व मी कोणकोणत्या गोष्टी केव्हा पहाव्या हे मला समजावून सांगितले.

मी माझे हॉटेल सोडून काढले व एक खोली घेतली. ह्या हॉटेलमध्ये दोन माणसांसाठी सुद्धा खोली मिळत होती. परंतु मी माझी स्वतंत्र खोली ठेवली. नंतर मी गांवाचा मुख्य भाग पहाण्यास गेलो. ह्या भागांत पुष्कळ सिनेमा, नाट्यगृहे व मोटमोठी दुकाने होती त्याचप्रमाणे अनेक रात्रीचे क्लब (नाथीट क्लब) होते. नाथीट क्लब हा काय प्रकार आहे हे पहाण्यास मी एका क्लबमध्ये गेलो. आंत जाण्याकरिता निराळी प्रवेश वर्गणी नव्हती. मात्र कांहीं पेय घ्यावीच लागायची. येथे भाव मात्र फारच असायने. इथे कांहीं विशिष्ट कलावंतांना आपली कला दाखविण्याकरिता बोलावण्यांत यायचे. त्यांत कुणी गाणारे, कुणी बॅलेट नृत्य करणारे, जादूचे प्रयोग करणारे व कांहीं हंसविगारे कलावंत असायचे. मी ज्या क्लबमध्ये गेलो तेथे हिंदुस्थानच्या दोन अगळे इंडीयन नाच करणाऱ्या मुली नरगीस व नीना ह्यांचे बॅलेट नृत्याचे प्रयोग चालले होते. त्यांचे वर्णन ब्रीटीश इंडीयन आर्टिस्ट असे क्लबच्या बाहेर लावलेल्या जाहीरनाम्यावर केले होते. त्यांचा पहिला प्रयोग संपल्यावर मी त्यांना तुम्ही तुम्हांला ब्रीटीश इंडीयन कां म्हणवून घेतां असे विचारले व आतां हिंदुस्थानवर ब्रिटनची सत्ता संपली असून आतां आपल्याला ब्रीटीश इंडीयन म्हणवून घेणे चांगले नाही व तशी सुधारणा तुम्हीं करून घ्या. असे त्यांना सुचविले. त्यांनीहि माझे म्हणणे मान्य आहे म्हणून तशी सुधारणा करुं म्हणून म्हटले. नंतर मला विशेष कार्यक्रमाची गोडी नसल्यामुळे मी माझ्या हॉटेलवर परत आलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं आम्ही न्याहरीला बसलां. तेथे निरनिराळ्या देशांचे आणखी कांहीं तरुण होते. त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करण्यांत माझा वेळ चांगलाच गेला. नंतर मी एका जर्मन मित्राबरोबर बाहेर फिरावयास निघालो. मोटरबोटने अँमस्टर्डॅम पहाण्याचे ठरविले. कारण मोटरबोटने सबंध अँमस्टर्डॅम पहातां येते, व प्रवास सुद्धां मजैत होतो. हे शहर लहान लहान बेटावर बसलेले असून त्याच्या रस्त्यांना समांतर अनेक कालवे लागतात. प्रवाश्यांच्या सुखसोईसाठीं अनेक मोटरबोटी बांधलेल्या आहेत. ह्या मोटरबोटी प्रवाशांना सबंध अँमस्टर्डॅम दाखवून थेट झायडरशीं समुद्रांत (ज्याच्यावर शहराचे बंदर बसलेले आहे.) पुष्कळ अंतरापर्यंत घेऊन जातात. बंदर पुष्कळ कामामुळे गजबजलेले

आहे. माल उतरवून घेण्याचें व भरण्याचें काम निरनिराळ्या बोट्यांवर सतत चालूं असते. जहाजांची दुरुस्ती करण्याकरितां सुद्धां निरनिराळ्या गोद्या आहेत.

हॉलंडच्या राजकुटुंबाचा महाल इथेंच आहे. मी उतरतांना लायबेरीयाचे (प्रेसिडेंट) राष्ट्रपति राज्य पाहुणे म्हणून आले होते. मी पोस्टांत पत्र टाकावयास जात असतांना रस्त्यावरतीं मला लोकांचा थवा दिसला व त्यांना अडवून ठेवण्यासाठीं ब्रिटेस्वारांचा पोलिस पहारा पाहिला. तेथें चौकशी करितां मला कळलें कीं, जवळच राजमहाल असून राष्ट्रपतिं गत महायुद्धाच्या मृत सैनिकांच्या समाधीवर पुष्पहार चढवून राज्यमहालांत परत येणार होते. त्यांना पाहण्यासाठीं हा लोकसमूह जमला होता. मी आंत जायची सोय आहे असें मला सांगण्यांत आलें. मी आंतमध्ये गेलों. माझ्यासमोर बराच जनसमूह राजमहालाच्या चौकांत गोळा झाला होता. थोड्या वेळांतच प्रेसिडेंटसाहेबांची स्वारी थाटामाटानें चार सहा अश्व जोडलेल्या रथांत वसून आली. मी जवळच्याच इमारतीला टेकून ठेवलेल्या सायकलींवर चढलों व एका खिडकीचा आधार घेऊन फिरती चित्रें घेतलों व मी तेथून निघालों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी ह्या भागांत आलों असतांना परत लोकांचा थवा राजमहालासमोर बघीतला म्हणून मी त्याच बाजूस गेलों. मी लोकांच्या थव्याच्या पुष्कळ पाठीमागें होतो व उंच ठिकाणीं उभा रहाण्याचा प्रयत्न करून माझ्या मुव्ही कॅमेरानें फोटो घेत होतो. मला मुव्ही कॅमेरानें फोटो घेण्याला होणारी अडचण बघून लोक सरकून मला पुढें जाण्यास सांगूं लागलें व असें करतां मी अगदीं पुढच्या रांगेत जाऊन पांढचलों. माझ्यापासून थोड्याच अंतरावर राष्ट्रपतिंची स्वारी आली व त्यांचे स्वागत करण्यासाठीं राणी 'विल्हेलिमया' आली ह्या सर्वांचे चलचित्र मला अगदीं सावकाशीनें घेतां आलें. माझी सुटकेस बऱ्याच पाठीमागें ठेवली होती व एका गृहस्थानें तिच्याकडे पाहण्याचें कबूल केलें होतें म्हणून मी निर्धास्तपणें फोटो घेत होतो. नंतर त्या गृहस्थानें माझी सुटकेस माझ्या स्वाधीन केली. तेथून मी सरळ स्टेशनकडचा रस्ता धरला. स्टेशन अगदीं समोरच होते. मी रोटारडमला दुपारीं ४ वाजतां पोहचलों.

ज्या जहाजानें माझा चुलतभाऊ येणार होता त्या कंपनीच्या कचेरीमध्ये जाऊन जहाजाच्या येण्याबद्दलची चौकशी मी केली तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, जहाज दुपारींच आलें आहे व येथून २० मैल दूर असलेल्या गोदामिध्यें थांबलें आहे तेथें लोकल ट्रेननें

जातां येते असें मला कळलें त्याप्रमाणें परत स्टेशनवर आलों, लोकल ट्रेनमध्ये बसून सांगितलेल्या स्टेशनवर आलों. तेथून एक फेरी बोट मध्ये बसून समोरच्या किनाऱ्यावर असलेल्या 'वल्ड ग्लेड' बोटवर गेलो व तेथें भावाचा पत्ता शोधून काढला. तेथें बोट्यांत आमची भेट झाली. त्या बोट्यांत थोडावेळ काढून आम्हीं दोघे परत रोटारडॅमला जावयास निघालो. येथें येईपर्यंत चांगलाच काळोख झाला होता. नंतर तेथील स्टेशनवर जेवायला गेलो. मला इंडोनेशियन जेवणाची चांगलीच चटक लागली असल्यामुळें आम्हीं इंडोनेशियन पद्धतीचे जेवण मागवलें. अशा पैकींचे जेवण मी हेगला रस्त्यावरून जातांना घमघमाट सुटला होता तेव्हां मसाल्याचा घमघमाट कुठें येतो ते पहाण्यासाठीं एका उपहारगृहांत गेलो. ते इंडोनेशियन उपहारगृह होतें. तें इंडोनेशियन कलाकृतीनें शृंगारलेलें होतें. जेवणाचें निरनिराळें मसालेदार पदार्थ असून पापड, चटण्या, पापड्या वगैरे भरपूर होतें. पुलावा फारच सुंदर पैकीं केला होता. चांगल्या पाश्चात्य पद्धतीच्या जेवणापेक्षा त्यांच्याकडे किंमतहि कमी होती मला हें जेवण आपल्या हिंदी किंवा चिनी जेवणाहीपेक्षां फारच आवडलें माझ्या वाचकांपैकी कुणाला इंडोनेशियन जेवणाची संधी मिळाल्यास ती जरूर घ्या असें मी सांगेन.

आम्हीं नंतर इकडच्या तिकडच्या गण्यागोष्टी केल्यावर रोटारडॅमच्या बाजारांत फिरलों. चिं. मोहनला त्याच्या बोटवर जायचें असल्यामुळें व शेवटची फेरी १२ वाजल्याची असल्यामुळें मी टुरीस्ट ऑफीसमध्ये जाऊन कुठें रहाण्याची सोय होत असल्यास फोन करून व्यवस्था करण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें त्यांनी एका हॉटेलमध्ये माझा वंदोषस्त केला. मला सकाळीं इथें हॉटेलमध्ये किंवा स्टेशनवर भेटण्याचें कबूल करून चिं. मोहननें माझा निरोप घेतला. मी त्याला स्टेशनवर पोचवून माझ्या खोलीवर झोंपवयास गेलो. हे हॉटेल म्हणजे प्रवाशा करिता स्वस्त दराचें होते व खोली म्हणजे एक लहानशी केब्रीन असून त्यांत फक्त झोंपण्यास एक पलंग होता. खोलीचे दारसुद्धां अर्धे उघडेंच होतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी न्याहारी करून हॉटेलचे बिल चुकते करून मी रोटारडॅमच्या स्टेशनवर आलों. गाडीला वेळ असल्यामुळें केशकर्तनाचें काम स्टेशनवरील सलूनमध्ये उरकलें. केशकर्तनाचें व डोक्याला तेलमालिश करण्याचें निरनिराळें दर होतें. मला हे माहीत नसल्यामुळें व डच न्हावी असल्यानें त्याला इंग्लीश नीट बोलता येत नसल्यानें मी तेलमालिश करण्याचें जास्त पैसे देऊन बाहेर पडलों.

मी मोठें सामान क्लोकरूममध्ये ठेवून दिलें होतें ते काढून घेतलें व नंतर विचार केला कीं माझ्या जवळ लागेल तेवढे सामान ठेवून बाकी सर्व सामान सरळ पाठवून घ्यावें

व तेथें मी जेव्हां रोमला विमान गांठायला येईन तेव्हां सामान सोडवून व्यायचें असें ठरविलें म्हणून जरूरीचें सामान सुटकेसमधून काढून माझ्या बरोबरच्या लहान सुटकेसमधें भरलें. नंतर किती वजन होते हें पाहण्याकरितां काट्यावर हमाला जवळ सामान दिलें. सामानाचें वजन ३० किलो ग्राम झालें त्यामुळें इतके वजनाचें सामान विमानांत जाणें शक्य नव्हतें. माझे ठराविक सामान रोमला सरळ पाठवून परत ते ठराविक दिवसांनीं सोडवून व्यायाला सुद्धां १० पौंड खर्च आला असतां त्यामुळें सर्व सामान मी जर्मनीस न्यायचे ठरविलें थोड्यावेळांत म्हणजे सुमारें ९॥ ला मला चिं. मोहन भेटण्यास आला मी रोटर्डॅमला रोमचें तिकिट काढलें व गाडी गांठण्याकरितां आम्हीं प्लॅटफॉर्मवर आलों. डब्यांत सामान ठेवून आम्हीं थोडावेळ गप्पागोष्टीं केल्या व कॅमेरानें कांहीं फोटो घेतलें. थोड्यावेळानें गाडी मुटल्यानें मी चिं. मोहनचा निरोप घेतला व रोटर्डॅम सोडलें.

प्रकरण ४ थें

जर्मनी

अंदाजे १०० मैलावर जर्मनीची हद्द सुरू होत होती. त्यापूर्वीच पैसे बदलून देण्याकरितां बँकची माणसे आली. हॉलंडमध्ये प्रत्येक स्टेशनवर पैसे बदलून देणारी बँकेची माणसे असतात. व आपल्याकडील पौंड व अमेरिकन डॉलरचें गिलडरमध्ये रूपांतर करता येतें. गिलडर आपल्या रुपया येवढेंच नाणें आहे. त्याचे १०० हिस्से केले असून प्रत्येक हिस्याला सेंट म्हणतात. मी माझ्याजवळचें डच नाण्याचे जर्मन नाण्यांमध्ये रूपांतर करून घेतलें. जर्मनींत मार्कचें नाणें चालतें व ते अंदाजे गिलडरच्याच किंमतीचें असतें. ह्यांचे

मुद्धां १०० भाग असून प्रत्येक भागाला फेनिंग म्हणतात. आमची गाडी झपाट्याने चालली होती. बहुतेक सर्व गाड्या विजेनीच चालणाऱ्या असतात. गाडी जात असतांना कित्येक वेळां फुलांची पुष्कळ शेतें पहावयास मिळत होती. हॉलंडमध्ये फुलांचा पुष्कळ व्यावसाय चालतो फुलें विकण्यास कित्येक लोक रस्त्यावर दुकानें सजवून बसतात वार्टेतील एकाद दुसऱ्या स्टेशनवर सँडविच व बिअर विकणारी लोक आली. जर्मनीची हद्द सुरू होण्यापूर्वी कस्टमची व इमिग्रेशनचे लोक सामान व पासपोर्ट तपासून गेले. माझा हुरकोल फिल्ड पहाण्याचा कार्यक्रम होता. व्हेस्ट फालियातल्या ल्युनोला जावयास मी निघालों होतो. मला आबेर हाउझेनला गाडी बदलायची होती. दुपारी ४ वाजतां ऑबेर हाउझन आलें. मी उतरलों व सामान हमालाला दिलें व मला ल्युनोचे तिकिट काढायचें आहे तेव्हां मला तिकिट घर दाखविण्यास सांगितलें. मी त्याला हे इंग्रजी सांगितलें परन्तु त्याला कांहीं समजलें नाही व दुसऱ्या जर्मन उतारूंनाहि कांहीं समजत नव्हतें. पुष्कळ प्रयत्नानें इंग्रजी कळणाऱ्या एक जर्मन माणसाला मी समजाऊन सांगितलें व त्यांनी हमालाला तिकिटघराकडे मला घेऊन जाण्यास सांगितलें मी तिकिटघरापाशी आलों व ल्युनोचे तिकिट मागितले. हे मी त्याला कागदावर लिहून दिलें नंतर तिकिट घेऊन मी प्लॅटफॉर्म वर आलों मला आणखी एका ठिकाणीं गाडी बदलावी लागली. नंतर तेथून मी ल्युनोची गाडी पकडली. आपल्या इथल्यासाग्वीच होती येथून निघण्यापूर्वी ज्या कंपनीच्या पाहुणा म्हणून मी जाणार होतो. त्या कंपनीला मी आगाऊच माझ्या येण्याची वेळ तारेने कळवली होती. थोड्यावेळानें तिकिट तपासण्याकरितां तिकिट चेकर आला. मीं माझे तिकिट दाखविलें. तें पाहून त्यानें माझ्या जवळ २ मार्कची मागणी केली. त्यानें पैसे कां मागावे हे मला कळलें नाही त्यामुळें मी त्याला मोडक्या तोडक्या जर्मनींत विचारलें कीं हा फस्ट क्लास आहे कां ? त्याच्या बोलण्यावरून हा दुसऱ्या वर्गाचा डब्रा होता तरीमुद्धां पैसे घावे लागतील असे तो म्हणाला मला त्यांचें पुढचें बोलणें कांहीं समजलें नाही. मी त्याच्याशीं बराच वेळ हुजत घातली. शेवटी कंटाळून दुसऱ्या जर्मन मनुष्यानें मला एकेक स्टेशनची नांवे घेऊन ही गाडी त्या स्टेशनला उभी न रहातां पुढें जाईल हें अभिनय करून सांगितलें. ही गाडी डॉटमंडला थांबेल असेहि त्यानें सांगितलें. मी त्यांना ही गाडी एक्सप्रेस आहे कीं विचारलें तेव्हां त्या दोघांना अगदीं आनंदाच्या उकळ्या फुटल्या व ते हो हो म्हणालें मग मी कांहीं न बोलतां त्याचे पैसे दिले.

ल्युनो स्टेशन संध्याकाळी पांचाच्या सुमारांस आलें. मी सामान हमालाजवळ देऊन जवळच उभ्या असलेल्या स्टेशनमास्तरला मला टेलिफोन करायचा असें संकेतानें सांगितले. त्यानें मला टेलिफोन दिला. व मी माझ्या होल्ट कंपनीला टेलिफोन केला व इंग्रजी

भाषण बोलतां येणाऱ्या व्यक्तिला फोन घ्या असें सांगितलें थोड्यावेळानें माझ्याशीं एक व्यक्ति बोलूं लागलीं. त्या व्यक्तिला माझा परिचय थोडक्यांत करून दिला त्या व्यक्तिनें मला स्टेशनवर थांबा तुम्हांला कोणीतरी न्यायला येईल असें सांगितलें मी स्टेशनमास्तर-च्या खोलींतून बाहेर पडलों व स्टेशनांतून बाहेर पडणाऱ्या फाटकांतून निघालों. तेथें बस-लेल्या तिकिट कलेक्टरनें माझ्याशीं जर्मन भाषेंत कांहींतरी भाषण केलें परन्तु मला ते कांहींच समजलें नाहीं व म्हणून त्यानें माझ्याशीं बोलणें सोडले. मी पुढें जातों तो माझ्या लक्षांत आलें कीं ह्याला आपलें तिकिट पहायचें असेल म्हणून मी पुन्हां मागें येऊन त्याला तिकिट दिलें. त्यानेहि अभिनय करून तिकिट पाहिजे असल्याचें सांगितलें मी बाहेर येऊन थोडावेळ थांबतो इतक्यांत एक तरुण गृहस्थ माझ्या जवळ आलें व मला म्हणालें कीं आपणाच मि. गुते कां ? मी गे-वर्क - शाफ्ट कंपनींतून आलों आहे. नंतर त्यानें मला समोरच असलेल्या हाटेलमध्ये गाडींतून नेलें माझ्याखोलींत माझे सामान पांचवून दिल्यावर ते माझ्याशीं गप्पा मारीत खाली रेस्टारंटमध्ये बसले. नंतर आम्हीं अघळ-पघळ गप्पा मारल्या. थोडावेळानें ज्यांनीं माझा जर्मनींतली खाणीं पहाण्याचा कार्यक्रम आंखला ते गृहस्थ श्री मार्टिन कुर्थेन सुद्धां तेथें आलें. व आम्हीं निरनिराळ्या विषयांवर बोललों. ते दोघे माझ्या बरोबर जेवळें व माझा निरोप घेण्यापूर्वीं दुसरें दिवशीं न्याहरीला काय लागेल ते समजाऊन घेऊन हॉटेलच्या लोकांना तसें सांगून मला उद्यां सकाळीं ते न्यायला येतील असें सांगून निरोप घेतला मी सुद्धां थकलों असल्यामुळें माझ्या खोलींत ओपण्यांस गेलों.

दुसरे दिवशीं मला एका कोळशाच्या खाणींत नेण्यांत आलें. माझ्याबरोबर असलेलें जर्मन गृहस्थ (जे मला स्टेशनवर भेटायला आले होते) ते माझे इंटरप्रिटर म्हणून काम करीत होते. खाणीचें मॅनेजर व डायरेक्टरांशी माझी ओळख करून देण्यांत आली. इथल्या खाणींत जो तो एकमेकाला ग्लुकोफ म्हणून संबोधित असे त्याचा अर्थ “ मी तुम्हांला तुम्ही खाणीच्या बाहेर सुरक्षितपणें पडाल अशी इच्छा करतो ” असा होता. खाणीच्या आंत जाण्याकरितां सर्व कपडे खाणीकडून मिळतात व आपलें कपडे खाणीच्या स्नानगृहांत ठेवून देऊन खाणीवरील कपडे घालून मग आंत जायचें. पायांत घालायचें बूट व डोक्याला सुरक्षिततेची टोपी वगैरे सर्व काहीं मिळतें.

खाणींतून बाहेर आल्यावर पिण्याकरितां मद्य जर्मन कंपनीकडूनच असायचें हे अगदीं एकमेकांकडे “ ग्लुकोफ ” म्हणून लष्करी पद्धतीनें घ्यायचें व लोकर्ही थोडेचहुत लष्करी शिस्तीनें वागत असल्यामुळें हिट-

लरच्यावेळचें जर्मनी कसें असेल ह्याचा विचार यायचा. मद्यवान झाल्यावर खार्ण वरच्या स्नानगृहांत स्नान करायला जायचें असते. हीं स्नानगृहें खार्णीतून कामकरून आलेल्या कामगार, व अधिकारी वर्गाकरिता खार्णीतर्फें बांधलेली असतात. पाहुण्यांकरिता स्वतंत्र खोली असते व स्नानगृहाची निगा राखणारा जर्मन परिचारक अंगाला मालीश वगैरे करून देऊन तुम्हांला स्नान करण्यास मदत करतो. मी अशा रीतीनें आणखी थोड्या खार्णी पाहिल्या. इथल्या खार्णी म्हणजे जर्मनींतल्या प्रख्यात न्हर नांवाच्या सर्वांत मोठ्या औद्योगिक क्षेत्रांत असलेल्या खार्णी होत. ह्या खार्णीमध्ये कोळशाचा थर फक्त १॥ ते दोन फुटच जाडीचा असायचा व पुष्कळ ठिकाणीं आम्हांला सापासारखें सरपटत सरपटत जावें लागायचें. त्यामानानें हिंदुस्थानांतील कोळशाचें थर किती तरी जाडे आहेत व दीड ते दोन फुटांच्या थराला आम्हीं स्पर्शसुद्धां करीत नाहीं. आपण कोळशासारख्या नैसर्गिक संपत्तीत इतकें धनिक असून सुद्धां आपण कोळशाच्या उत्पादनांत ह्या देशापेक्षां इतकें मागे आहोत ह्या गोष्टीचा विचार येतां मनाला जरा क्षोभच वाटतो.

इथल्या खार्णींशिवाय मी खार्णींत लागणारी यंत्रसामुग्री करणारे कारखानेंसुद्धां बघितले. मला दुसऱ्या इतर देशापेक्षां जर्मनींत आदरतिथ्याबद्दल लोकांचा चांगलाच कल असलेला दिसला. माझा पाहुणचार जिथें तिथें फारच उत्तम रितीनें व्हायचा. एका ठिकाणीं मी म्युनीचला जायचे आहे असें म्हटल्यावर माझें म्युनीचपर्यंतचें अंदाजे ६०० मैलाचें पहिल्यावर्गाचें तिकट व तेथें रहाण्याची हॉटेलची सोय वगैरें सर्व कांहीं मी ना ना म्हणत असतांना करून दिलीं. मी हीं गोष्टी माझ्या जर्मन मित्राला सांगितल्यानें त्यानें मला जरा खोंचूनच विचारलें किं आम्ही जसा पाहुणचार बाहेरील लोक आल्यावर करतो तसा आमचा होईल कां ? मी जरा ह्या प्रश्नाला गोंधळूनच गेलो परन्तु शेवटीं समय सुचकतेने सांगितलें किं, आमच्या पाहुणचाराबद्दल शंका घेण्याचे कांहींच कारण नाहीं कारण आमच्या देशांत इंग्रज लोक फक्त व्यापार करायला आले होते त्यांना पाहुणचाराकरिता आमच्याकडील लोकांनी सबंध देश देऊन टाकला परन्तु आतां मात्र आम्हीं तुमच्यासारखाच पाहुणचार देऊं. त्याच्यापेक्षां जास्त अपेक्षां कोणी ठेऊं नये. जर्मनींत परदेशाच्या माणसाबद्दल जरा जास्तच मान व कौतुक असते व ते थोडे जास्तच प्रमाणांत असतें असें म्हणावयास हरकत नाहीं, अशी तक्रार जर्मन लोकांनीं सुद्धां मजजवळ केली. एके दिवशीं माझा मित्र मार्टिन कृथेननीं त्याची गाडी रस्त्यावर उभी न करतां उभी न करण्याच्या जागीं उभी करून दुकानांतून घाईनें कांहीं सामान आणावयास गेला व परत आला इतक्यांत पोलिसचा शिपाई त्याला तिथें गाडी

उभी ठेवल्याबद्दल रागावूं लागला परन्तु मला त्या गाडींत पाहिल्याबरोबर अगदीं लष्करी पद्धतीनें सलाम ठोकून अगदीं विशेष कांहीं न बोलतां निघून गेला. मार्टिन कृथेनसुद्धा त्याच्यावर खूपच चिडला. मला नंतर मार्टिन म्हणाला किं, मी जर एकटाच असतो तर ह्यानें माझ्यावर केससुद्धां केली असती परन्तु तुला (परदेशातला) पाहून कांहीं न बोलतां निघून गेला. खरोखर आमच्या जर्मन लोकांना परदेशी लोकांचें कांहीं वेगळेंच वेड आहे.

जर्मनीत इंग्रजी बोलता येणारे लोक फार थोडे आहेत कित्येक लोकांना बोलल्याचें समजतें पण बोलतां येत नाहीं. कारण इंग्रजीचें शिक्षण जर्मनीतून सक्तिचें आहे. त्यामुळें बोलणें तरीसुद्धा अवघडच जातें परंतु संकेतानें व्यवहारःकरणे बरें पडते असे माझ्या अनुभवास आले. मला जर्मनी तुटके फुटकेंच येत होते परंतु सर्व व्यवहार मी संकेताने केलें. जर्मनीत मी अनेक चांगल्या गोष्टी पाहिल्या त्यांत ' इसाबेला ' कार ही फारच छान गाडी होती. ह्या गाडींत दोन माणसें बसूं शकतात. बसण्याकरितां पुढचा कांचेचा दरवाजा उघडावा लागतो. व त्याबरोबर स्टिअरिंगचें चाक सुद्धां दरवाजा बरोबर बाजूला होतें. ही गाडी गॅलनला १०० मैल जातें त्यांच्या इंजिनाला थंड करण्याकरिता पाणी न घालतां ते फक्त हवेंत थंड होते. तशीच जर्मनीची जगेंविख्यात गाडी ' फोकस्-वॅगन ' लहान कुटुंबाकरितां (यूरोपमध्ये बहुतेक लहान कुटुंब असतात) फारच सोईची पडतें तिची किंमत ३००० रुपये असल्याळें कोणत्याही जर्मन कुटुंबाला त्यांच्या आटोक्यांत असल्यामुळें ह्या गाड्यांचा सुळसुळाट जिकडे तिकडे दिसण्यांत येतो. ही गाडी सुद्धां गॅलनला ५० ते ६० मैल जाते. हिचें इंजिनसुद्धां हवेनें थंड होतें. माझा इथला खाणी व मशिनरी पहाण्याचा कार्यक्रम संपला असल्यामुळें मला लौकरच रोमला घरीं परत येण्याकरितां विमान गांठायचें होतें. मी म्युनिचला जावयास निघालों. हें शहर जर्मनीच्या " बेव्हेरिया " मधें असून तेथें फारच मोठें संग्रहालय आहे असें माझे ऐकण्यांत पुष्कळ वर्षांपासून होतें. म्हणून जर्मनी सोडण्यापूर्वी हें बघून घ्यावें अशा उद्देशानें मी हें म्युझियम पहाण्यास निघालों होतां. मी सकाळीं ' डॉटमुंडहून ' निघालों व नूर कॉलफिल्डला जड अतःकरणानें नमस्कार करून म्युनिचकडे डोळे लावून चाललों होतां. वाटेंत डुझेल्डार्फ, कोलोन इत्यादि मोठीं शहरे लागलीं. गाडी अगदीं पुष्कळ रस्त्यावर व्हाईन नदीच्या कांठानें जात होती. व्हाईन नदीवर मालाची वाहतूक करणाऱ्या पुष्कळ आगबोटींचा सुळसुळाट पहाण्यास येत होता. हे दृश्य फारच नयनरम्य होतें.

दुपारचें जेवण गाडींतल्या रेस्टारंट कारमध्ये बसून घेतले व बाहेरचे दृश्य पहाण्यात

तन्मय झालों होतीं. आगगाडीच्या बाहेर जिकडे तिकडे बर्फ आच्छादला होता. डब्याच्या खिडक्या कांचेनी घट्ट बंद केल्या असल्यामुळे व आंतील हवा गरम करण्याची सोय असल्यामुळे बाहेरच्या थंडीची कांहींच कल्पना येत नव्हती. इतक्यांत मला डुलकी आली व माझ्या भोवतालच्या जगाचा मला विसर पडला. थोड्यावेळाने माझ्यासमोर वसलेल्या वृध्द जर्मन प्रवाशाने मला हलवून उठविलें, व मला म्हणाला कीं ही पहा तुमच्या देशांतील स्त्री. मी पहातों तो खरोखर हिंदी साडी नेसलेली स्त्री माझ्यासमोर उभी होती मी झोंपेतून उठल्यामुळे जरा गोंधळलों व त्यांना जवळच्याच जागेवर बसायला सांगितलें व तुम्ही हिंदुस्थानांतील आहांत कां म्हणून चौकशी केली. त्यांनी मला सांगितलें कीं मी हिंदुस्थानांतील नसून मलायांतील आहे त्यांचा एकंदर पोशाखावरून मला त्या हिंदुस्थानीं असाव्यात असा संदेह झाला होता तो बरोबर ठरला. त्यांच्या बोलण्यावरून कळलें किं त्या बॅरिस्टर झाल्या असून त्या त्यांच्या वडिलांबरोबर वकिली करण्याकरितां स्वदेशी चालल्या होत्या. त्यांनी मला जर्मन येते कां असें विचारलें तेव्हां मी त्यांना दडपून “ हो ” म्हणून म्हटलें. त्यांनी त्यांच्या गाडी बदल चौकशी करण्याकरितां कांहीं प्रश्न विचारण्यास सांगितलें. मी समोरच्या जर्मन उतारुंशी बोलतांना मला बरेंच अडखळण्यास झालें. ते पाहून त्या म्हणाल्या ‘ राहूंया ’ इतके जर्मन तर मला सुद्धां येते आणि खरोखर त्या माझ्या पेशां बरेच चांगलें जर्मन बोलत होत्या.

म्युनीच स्टेशन येतांच त्या म्हणाल्या किं, त्यांना दुसरी गाडी गांठायला १० मिनीटेंच होती. म्हणून त्यांचे सामान पोहोचविण्याकरितां त्यांनी मला व्याकूळतेनें विनवणी केली. परंतु त्यांची बॅग बरीच मोठी होती. इंग्लंड व अमेरिकेला माझी स्वतःची सूट केस उचलून माझ्या हाताला धट्टे पडलें होते त्यामुळे मला वाटत होतें किं ह्या भानगडींत पडून नये परन्तु एकदां वाटलें किं स्त्रीदाक्षिण्य दाखवावें. परन्तु कर्मधर्म संयोगानें म्युनिच स्टेशनवर हमाल मिळाला व त्या बाईची सोय झाली. मी सुद्धां माझें सामान हमाला जवळ देऊन टॅक्सी करून पार्क हॉटल (तेथें माझा आधीपासूनच बंदोबस्त झाला होता.) मधें माझ्या खोलीवर आलों. रात्र झालीं असल्यामुळे लौकरच जेवण आटोपून मी म्युनिच शहरांत फिरण्यास निघालों. थोडे फिरल्यावर मी माझ्या खोलीवर झोंपण्यास आलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी न्याहारी करून मी म्युनिचचे संग्रहालय पहाण्यास निघालों. थोड्यावेळानें संग्रहालया जवळ आलों. आंतजाण्यासाठीं दोन मार्कचें तिकिट घेऊन आंन गेलों. संग्रहालय फारच मोटें व भव्य होतें त्यांत निरनिराळें विभाग होतें. खानिजांचा च

खार्णावरचा विभाग फारच मोठा होता. कोळशाच्या, पोटॅशच्या व लोखंडाच्या खार्णा दाखविल्या होत्या. विद्युत् शास्त्राच्या विभागांत विजेवरचे निरनिराळे प्रयोग करून दाखविले होते. इथे प्रकाशाच्या विभागांत कांहीं ऑप्टिकल एन्ड्रशन चे प्रकार हेत व त्यांत एका कांचेवर सुंदर बागेचे चित्र काढले होते व त्यांच्या पाठीमागून आपण चालले, किं आपली लहानी आकृती ह्या कांचेवरती पडायची व कांचेकडे बघणाऱ्या माणसाला कांचेपाठीमागचा मनुष्य वागेत उभा असे दिसायचे. हे म्युझियम मोठे असले तरी मला शिकोगाचे इंडस्ट्रीज सायन्स म्युझियम ह्याच्यापेक्षा पुष्कळ पटीने बरे वाटले. त्यामानाने हे म्युझियम चांगलेच मागासलेले होते

म्युनिचला थोडीबहुत खरेदी करून विशेषतः माझ्या मित्राकरिता एक दुर्बिण विकत घेऊन मी दुसऱ्यादिवशी सकाळी म्युनिच सोडले. नंतर स्विट्झर्लंडमधील झुरिचला निघालो स्टेशनवर पोर्टरला सामान देऊन मी तिकिट काढायला गेलो व थोड्या वेळाने परत येऊन बघतो तर पोर्टर दिसेना. मी पोर्टरचा शोध करण्याकरिता प्लॅटफॉर्म वर इकडे तिकडे हिंडू लागलो परंतु कांहीं केल्या दिसेना. मग मी जरा वावरलोच व स्टेशन वरील पोलिसच्या माणसाला त्या पोर्टरसंबंधी सांगितले तो म्हणाला घाबरून नका. तुम्हीं जिथे सामान दिले होते तिथेच जा पोर्टर तुम्हांला तेथेच भेटेल. मी तेथे गेलो व खरेच तो पोर्टर मला तेथे शोधत आला. तो दुसऱ्या एका प्रवाशाचे सामान ठेवायला गेला होता व थोड्यावेळाने सामान ठेवून तोच मला शोधत आला होता. मी सकाळी नऊच्या सुमारास म्युनिच सोडले. आमची गाडी डोंगराळ प्रदेशांतून चालली होती. रेल्वेलाईनच्या बाजूस पांढराशुभ्र बर्फ पडलेला होता. बर्फ पडणे म्हणजे काय ? हे मी प्रथमच म्युनिचमध्ये पाहिले. मी म्युनिचला असतांना सबंध दिवसभर बारीक कागदा सारखा बर्फ पडत असे व थोड्या वेळांत मोठा थर जमत असे.

दुपारी २ च्या सुमारास ऑस्ट्रीयाची कस्टम ऑफ इमिग्रेशनची माणसे एका स्टेशनवर आमच्या गाडीत चढलेली पाहून चांगलाच चपापलो. चाकेशी केली असता आमची गाडी ऑस्ट्रीयाच्या हद्दीतून चालली होती असे कळले. आमची गाडी ऑस्ट्रीयातून जात असेल हे मला माहीत नव्हते. मी निघण्यापूर्वी नकाशा बघितला होता परंतु आमची गाडी अगदी स्विट्झर्लंड व ऑस्ट्रीयांच्या हद्दीतून चालली होती त्यामुळे ऑस्ट्रियांतून गाडी जात होती हे लक्षांत असेल हे माझ्या लक्षांत आले नाही. मी

ऑस्ट्रियाच्या हद्दीतून जाण्याकरिता ट्रान्सासिट व्हीसा केलेला नव्हता. त्यामुळे मला भिती वाटत होती किं मला जवळच्या स्टेशनवर उतरवून देऊन परत जर्मनीत पाठवतात किं काय ! माझ्या जवळ पासपोर्ट मागितला तेव्हां मी अगदी भितमित्त दिला इमीग्रेशन च्या भाणसानें त्याला नटि तपासून पाहिला व कांहीं न बोलतां त्याने तो मला परत दिला तेव्हां मला फार हायसें वाटलें.

प्रकरण ५ वें

(स्वित्झर्लंड)

आतां आम्हीं स्वित्झर्लंडमधून जात आहोंत ह्याची अगदीं प्रचिती येत होती. बर्फाच्छादित आल्प्स पर्वताच्या रांगा रेल्वे लाईनच्या दोन्हीं बाजूला लागल्या होत्या अधून मधून सपाट जमिन दृष्टीस पडायची व मधेच सुंदर मोठें सरोवर दिसायचें स्वित्झर्लंडमधील बहुतेक शहरें सरोवराकाठीं वसलेली आहेत. दुपारी चारच्या सुमारांस झुरिच आलें. सामान स्टेशनावरच्या सामानाच्या खोलींत हवालीं करून हॉटेलची व्यवस्था करायला निघालों, झुरिच स्टेशन फारच मोठें आहे. जवळच 'स्विस एअर' च्या माहिती देणाऱ्या कचेरींत चौकशी करून स्टेशन जवळच्या हॉटेलमधें रहाण्याची सोय करून घेतली. सामान परत घेऊन हमालाला दिलें व त्यानें

ते त्याच्या हातगाडींत ठेवले. मी सांगितलेल्या पत्त्यावर तो ते घेऊन आला. त्याला किती मजुरी द्यायची हे विचारले तेव्हां त्याने ३ रु. सांगितले. मी त्याला बिन बोभाट दिली, कारण इथल्या लोकांचे ठरलेले दर असतात व त्यांच्याशी कमीजास्त करण्यांत कांहीं अर्थ नसतो. स्वित्झर्लंडच्या लोकांचा रहाण्याचा दर्जा युरोपमध्ये पुष्कळच वर आहे. व म्हणूनच इथलीं मजुरी सुद्धां दुसऱ्या देशांपेक्षा जास्त आहे. मी सामान खोलींत ठेऊन झुरिच शहर पहाण्यांस निघालों.

झुरिच शहराचा नवीन भाग अगदी अद्यावत् तऱ्हेच्या मोठमोठ्या इमारतींचा आहे. झुरिच शहराच्या बाहेर मोठे थोरले झुरिचचे सरोवर आहे व त्याच्या भोंवताली जुने शहर वसलेले आहे. शहराच्या मधून एक मोठा थोरला कालवा काढलेला आहे व त्याच्या दोन्ही बाजूला मोठमोठाले रस्ते आहेत. इथेसुद्धां रस्त्यावर अधून मधून निरनिराळ्या प्रकारचीं फुले विरण्याकरिता लोक वसलेले असतात. स्वित्झर्लंड म्हणजे घड्याळाच्या उद्योगाचे माहेरघर असल्यामुळे तेथे कितीतरी घड्याळाची दुकाने दिसतात. घड्याळ्याचे निरनिराळे नमुने असून कित्येक घड्याळे सोन्याच्या बांगडींत अगर रत्नजडित आंगटींत वसविलेली असतात. त्यांची किंमत ३००० फ्रँक पर्यंत होती १०० फ्रँक पर्यंत किल्ली न देतां चालणारे अटोमिटीक घड्याळ मिळत होते. मी माझ्याकरिता एक घड्याळ इथून पसंत केले व दुसऱ्या दिवशीं ते विकत घेतले.

मी माझ्या जवळचे जास्त सामान प्रोजेक्टर वगैरे हालंडमधून घेतलेल्या सूट-कसे मध्ये भरून त्याला जर्मनींत असतांनाच जहाजाच्या मार्गाने पाठवून दिले होते. इतके असून सुद्धां माझ्याजवळ सामानाचे ओझे जास्तच होते व म्हणून रोमला जाण्यापूर्वी जास्ती असलेले सामान इथूनच पाठवून द्यावे ह्या विचाराने मी एक सूट केस घेण्याकरिता दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बाहेर पडलों. २१ फ्रँकची म्हणजे अंदाजे २८-३० रु ची एक सूटकेस विकत घेतली मला त्याची किंमत जरा जास्तच वाटली परंतु ह्याच्यापेक्षां कमी किंमतीच्या सूट केस मिळत नव्हत्या [हिन्दुस्थानांत आल्यावर चौकशी करिता अशाच सूटकेसची किंमत दुप्पट होती असे कळले] नंतर मी झुरिच स्टेशनावर जाऊन टुरिस्ट ऑफिस मध्ये गेलों व झुरिच जवळ कांहीं पहाण्याची स्थळ आहेत कां म्हणून विचारले तेव्हां त्यांनी सांगितले किं जवळ माऊन्ट पिलाटुस मांवाचा डोंगर आहे व त्यावर चढण्याकरिता तारेच्या दोरीची रेल्वे केबल वे आहे व थराविक अंतरापर्यंत चढणावर चढण्याकरिता दोन रुळांमध्ये तिसरा रुळ घालून

त्यावर दात उठविलेले असतात व ह्यावर वर चालतील असे दातांचे चक्र गाडीला जोडून असते व ह्यामुळे गाडी वर चढत असतांना ती परत पाठीमागे येऊ शकत नाही. मी लगेच ' माऊंट पिलाटुस ' जायचे ठरविले व लौकर लौकर हॉटेल वर येऊन घरी पाठविण्याचे सामान बाहेर काढून बाजारांतून आणलेल्या सूटकेसमध्ये भरले हॉटेलच्या लोकांना घरचा पत्ता सांगून ती सूटकेस नीट वेस्टन करून पोष्टाने हिन्दुस्थानांत पाठवून देण्यास सांगितले. नंतर मी घाईने स्टेशनवर माऊंट पिलाटुसला जायची गाडी पकडण्यास आलों. एक गाडी थोड्याच वेळापूर्वी निघून गेली असल्यामुळे मी स्टेशनवरच्या उपहारगृहांत जेवून घेतले. एकतासानंतरची गाडी गांठली. अंदाजे १८ फ्रँकचे तिकिट लागले. मी झुरिचच्या स्टेशनवरच ऐकले होते कि, कदाचित माऊंट पिलाटुसची तारेची रेल्वे डोंगरावर बर्फ पडल्यामुळे बंद असेल. नंतर तिकिट देणाऱ्या माणसाने स्टेशनवरून एकदां फोन करून विचारून घेतले परंतु ती रेल्वे बंद असल्याचे कोणी सांगितले नाही. नंतर थोड्याच अंतरावर असलेल्या लेक ल्युसेर्नला मला गाडी बदलायची हाती म्हणून तेथे पुनः चौकशी केली. गाडीत असल्यानंतर तिकिट तपासणी करणाऱ्या रेल्वे आधिकाऱ्याने माँट पिलाटुसची तारेची गाडी बंद पडली असल्याचे सांगितले व तुम्ही ह्या स्टेशनवर उतरून जा असेहि म्हणाला. मला काय करावे ते कळेना व गाडी विशेष जास्तवेळ थांबत नाही त्यामुळे विचार करायला वेळच नव्हता म्हणून मी उतरून गेलो. हे स्टेशन अगदीच किरकोळ होते. माझ्या बरोबर एक इंग्लीश बाई व तिची मुलगी माझ्या सारख्याच त्या स्टेशनवर उतरल्या होत्या. स्वित्झर्लंडमध्ये बहुतेक सर्वांना इंग्रजी बोलतां येते परंतु इथल्या स्टेशनवरच्या तिकिट देणाऱ्या इसमाला स्वीसशिवाय दुसरी कोणचीच भाषा येत नव्हती त्यामुळे आमच्या तीन इंग्रजी बोलणाऱ्या प्रवाशांचा ह्या माणसाची टिंगल करण्यांत व त्याच्याशी हातवारे करून बोलण्यांत चांगला वेळ गेला. मी इंग्लंड सोडल्यापासून मला इंग्रजी वर्तमानपत्र वाचायला मिळाले नव्हते. त्यामुळे बाहेरच्या जगांत काय चालले हे कळत नव्हते. मी इंग्लंड सोडायचा वेळेस इंग्लंड, फ्रान्स व इजिप्तचे संबंध चिघळले होते. व गंभीर परिस्थिती निर्माण झाली होती. हे मला स्टेशनवरील ह्या स्वीस माणसाने हातवारे करून सांगितले कि, इंग्लंड व इजिप्त मध्ये खरोखरीचे युद्ध सुरू झाले आहे. मला जरा धास्तीच बसली व हिंदुस्थानांत परत जायला आपल्याला त्रास तर होणार नाही अशी शंका मनांत आली.

आम्हांला ' लेक ल्युसेर्न 'ला परत जायला वेळ होता म्हणून आम्हांला आमचेच मनोरंजन करणे भाग होते समोरच हिमाच्छादित डोंगर दिसत होते मी दोन डोळ्यांची

दुर्बिण जवळच टेबल्यामुळें मला त्याच्याकडे जवळून पहाण्याचा आनंद वाटायचा, वेळ कटाळयाणा जात होता व मला वाटलें कि त्या तिकिटकॅलक्टरचे न रोकतां ' माऊन्ट पिलाटुस'च्या पायथ्याशीं जायला पाहिजे होतें. म्हणजे तारेंच्या रेल्वेनें जातां आलें नसते. तरी त्या रेल्वेचें निरीक्षण करतां आलें असते. मी जवळ कॅमेरा वगैरे घेतला होतो परंतु माझी निराशा झाली.

मी संध्याकाळीं लेक ल्युसर्नला परत आलों. परंतु सरळ घरी न जातां सवध शहर पाहून यावें म्हणून टुरीस्ट ऑफीस मधून शहराच्या माहिती संबंधानें नकाशा मिळवून शहर पहाण्यास निघालों. हें शहरमुद्दां सरोवर वर वसलेले असून झुरीचच्या मान नें बरेंच लहान आहे, व थोडे जुनें आहे. तथें द.ड्याळाची बरीच दुकानें असून मी एका दुकानांत शिरलो व लेडिज रिस्टवॉच व एक ट्रान्हेलिंग एलार्म क्लॉक घेतलें. तेथून एका रेडिओच्या दुकानांत गेलों असतांना दुकानाचा मालक माझ्याजवळ आला व माझा हात जोरानें धरून मला विचारू लागला किं तुम्हीं हिंदुस्थानचें आहांत कां व मी' हो म्हटल्यावर तुम्हीं ' शोभना समर्थ'ला ओळखतां कां ? मी त्यावर नाहीं म्हणून तिला पडद्यावर पाहिलें आहे असें सांगितले तेव्हां त्याची जरा निराशाच झाली व त्यानें मला सांगितलें किं शोभना समर्थ व माझा चांगला परिचय आहे. त्यांची मुलगी इथेंच शिकायला होती. तुम्हीं त्यांना माझा निरोप सांगा वगैरे वगैरे...

लेकल्युसेर्न बघून परत स्टेशनला आलो. झुरीचची गाडी गांठली. रात्रीचें ८-९ वाजलें होते. माऊन्ट पिलाटुसला जाता न आल्यामुळें तिकिट परत केले व ते पैसे परत घेतलें. नंतर मी माझ्या हॉटेलवर परत आलों. आल्यावर मला असें कळलें किं त्यांना सूटकेस पाठविणें जमलं नाहीं त्यामुळें मी सूटकेस परत घेतलीं व खोलींवर येऊन झोपलो. दुसऱ्या दिवशीं झुरीच सोडून रोमला जायचें होतें.

सकाळीं उठून मी खोलीसोडून हॉटेलचे वील चुकतें केलें आदल्यादिवशीं मी माझा गरम सूट धुवायला दिला होता व तो मला २४ तासांच्या आंत परत पाहिजे असा असे सांगितलें होते. मला माझ्या हॉटेलच्या लोकांनीं गरम सूट लौकरच मागवून दिला पॅट भलतीच आली म्हणून परत दुसरा माणूस पॅट घ्यायला पाठविला धुण्याचा चार्ज विचारतां २१ फ्रँक म्हणजे अंदाजे २६ रुपये मला सांगण्यांत आलें. मी जरा थंडगारच झालों दुसऱ्या सूटबरोबर माझीमुद्दां चांगली धुलाई झाली होती

इतकी महागाई मी अमेरिकेंतसुद्धां पाहिली नाहीं. मी आश्चर्य दाखवल्यावर मला सांगण्यांत आलें किं, साधारणपणें कपडें सात दिवसांनी धुवून मिळतात त्याला ५ फ्रँक पडतात. जर तीन दिवसांत कपडें पाहिजे असल्यास त्याला अर्जटचा दुप्पट चार्ज द्यावा लागतो. परंतु २४ तासांत पाहिजे असल्यास टेलेक्स सर्विस म्हणतात त्याला २५ फ्रँकचा आकार [चार्ज] द्यावा लागतो. मी अगदी गप्प बसलों. मुकाट्यानें पैसे चुकतें केलें. मनांत मला वाटूं लागलें किं मुंबईला थोड्या मळकट कपड्यांत उतरलों असतो तरी बरें झालें असतें परंतु ही 'टेलेक्स' सर्विस नको होती. सामान हमालाजवळ देऊन मी स्टेशनवर आलों. इथें कोणी सामान खांद्यावर घेत नाहीं. इंग्लंड व अमेरिकेंत सामान खांद्यावर घेतात. इथें लहानश्या हातगाडींत सर्व सामान ठेवतात. मी एका म्हाताऱ्या वाईला तिच्या घरचें समान काठीला टिंगवून काठीला तीन रोलर्स लावून पायगाडी सारखे ढकलतांना पाहिलें होते.

गाडीला वेळ असल्यामुळें मी प्लॅटफॉर्मवरच थोडा वेळ थांबलों. बाजूला बळून पहातो तर तीन हिंदी माणसे माझ्या जवळच उभी होती. मी ल्युनोला असतांना ऐकलें-होते कीं, धनवाद्चें चांचाणी बंधु व एक कोळशाच्या खाणीचें मालक जर्मनींत कोळशाच्या खाणीसाठीं यंत्रसामुग्री विकत घेण्याकरितां त्या वेळेस तेथें फिरत होते. मी त्यांच्याजवळ गेलो व त्यांच्याबद्दल चौकशी केली. मला संशय आला होता किं तेच तर हें नाहींत ना ? पण चौकशी केल्यावर माझें बरोबर ठरलें व आम्हीं एकाच व्यवसायाची व एकाच जागेची माणसें अनपेक्षित भेटल्यामुळें आम्हां सर्वांना फार आनंद झाला. थोड्या वेळानें माझी गाडी आल्यामुळें मी त्यांचा निरोप घेऊन गाडीत बसलों.

५

प्रकरण ६ वें

रोमकडे मोर्चा

आतां मी माझ्या रॉटरडॅम- रोमच्या तिकिटवर परत प्रवास सुरू केला. ओबे-रहाऊसेन ते झुरीच पर्यंत मी निराळें तिकिट काढले होते, व इथपर्यंतचें माझें तिकिट द्याया जात होतें. [मुंबईला आल्यावर ते तिकिट अमेरिकन एक्सप्रेस कंपनीला दिलें,

व प्रवास न केलेल्या मार्गाचे पैसे परत घेतले.] रोमपर्यंत जाणारे दोन तीन डब्बे होते. मी एका डब्ब्यांत जागा गांठली. समान खाली ठेवायचे नवून वरील रॅकवर ठेवायचें असल्यामुळे मी सामान वर ठेवायला लागलो. माझी बॅग वजनदार असल्यामुळे मला वर उचलून ठेवायला फारच त्रास पडत होता. जवळच्याच त्राकावर १८-२० वर्षांची स्त्रीस मुलगी बसली होती. मला बॅग उचलण्यास त्रास पडत आहे हे पाहून ती लागलीच उठली व तुम्हांला मदत करूं कां ? असें विचारून तिने खरंच माझ्या बॅगेला हातमार लावून माझी बॅग लावण्यास चांगलीच मदत केली. विशेष चौकशी करतां ही मुलगी इटालीला इटालियन भाषा शिकण्यास जात होती. ती मीलानोला उतरून कोणत्या तरी इटालियन कुटुंबाबरोबर राहून त्याची भाषा व दुसरें कांहीं शिक्षण करणार होती अशाच रितीनें अभ्यास करणाऱ्या मुलीं मी इंग्लंड वगैरे ठिकाणी पाहिल्या. फक्त ही प्रवृत्ति इंग्लंडच्या लोकांमध्ये पुष्कळ कमी आहे व बहुतेकांना इंग्रजी शिवाय दुसरी भाषा येत नाही. जितका देश लहान तितके तिथे जास्त भाषा जाणणारे लोक आढळतात. उदा. हॉलंड - स्वित्झर्लंड मध्ये स्वतःच्या भाषा शिवाय दुसऱ्या एक दोन भाषा बहुतेकांना येतात.

गाडी सुटायच्या अर्धातासापूर्वी स्टेशनवर एक हिंदी गृहस्थ पांढराशुभ्र लांब कुडता व पांढरे शुभ्र धोतर व त्याचा कच्छा घालून एका युरोपियन बाई बरोबर आला. त्याची चालायची छटा इतकी मनोवेधक होती व त्यानें धोतर इतकें सफाईनें नेसलें होते कि त्यांचेच कपडे स्टेशनवर सर्व प्रवाशांपेक्षां आकर्षक होते असे मी म्हणून. मी लगेच गाडीतून उतरून त्यांच्याशी ओळख करून घेतली. माझ्या संबंध येवढ्या प्रवासांत मी त्यांनाच प्रथम धोतर नेसल्याचें व इतक्या गौरवाने चालत असल्याचें पाहिले. त्यांच्या त्या मानी व करारी स्वभावाबद्दल त्यांचे मी अभिनंदन केलें. आपला भारतीय पोषाखसुद्धां इतका चांगला दिसू शकतो ह्याचें मला राहून राहून कौतुक वाटलें. परदेशी पोषाखापुढें आपला पोषाख हलका वाटतो व त्यामुळे आपल्याला लाज वाटते ह्या मनोवृत्ती बदल मला खेद वाटला. ह्या गृहस्थाबद्दल चौकशी करितां त्यांचे नांव श्रीयुत पारेख होतें. ते मुंबईचे असून त्यांचा मरीनलाइन्सवर ब्लॉक होता. हे परदेशांत योगअभ्यासाचें वर्ग चालवावयाचे त्यांनी आतांपर्यंत इंग्लंड, अमेरिका भागांत दौरे केले होते. त्यांचे लग्न एका फ्रेंच बाईशी झालें असून आतां त्या बाहेरगांवी जात असल्यामुळे हे गृहस्थ निरोप घ्यायला आले होतें.

आमची गाडी आल्प्स पर्वताच्या रांगेवर उड्या मारीत चालली होती. बाहेर जिकडे

तिकडे बर्फ पडत होता. गाडीच्या कांचा लावल्या असल्यामुळे व आंतीळ हवा गरम करण्याची सोय असल्यामुळे बाहेरची थंडी कळायची नाही. आमच्या समोरच पर्वतांची उंच उंच गगनचुंबी शिखरे आम्हांला दिसायची. कित्यक वेळा खोल दऱ्या व त्यावर बसलेली लहान गांवे आमच्याहुन पुष्कळ खोल दिसायची. स्टेशनच्या छपरावर, प्लॅटफॉर्मवर चोहांकडे बर्फ सांचला होता. गाडी विजेवर चालत होती. तिचा वेग बराच होता. मी माझा सिनेकॅमेरा चांगलाच चालू ठेवला होता. मोठमोठे बोगदे सुद्धा बरेच येऊन गेले. दुपारीं दोनच्या सुमारास हळूहळू गाडी सपाट प्रदेशांत येऊं लागली. थोड्यावेळानेंच इटलीची हद्द सुरू झाली. आमच्या डब्यांत आतां पर्यंत विशेष गर्दी नव्हती. लोकांची वागण्याची पद्धत फार विनयशील होती. संध्याकाळ होईपर्यंत इटालियन उतारूंची चांगलीच गर्दी झाली वसायला जेमतेम जागा मिळायची. त्यांची मोठमोठ्यानें बोलण्याची पद्धत, डब्याच्या खिडकींतून सामान टाकण्याची रीत व सहउतारूंना आपल्या बरोबरचे खायला आग्रहानें देण्याचें पाहून मला अगदीं आपण हिंदुस्थानांतून जात आहोंत असें वाटलें. त्यांतल्या त्यांत बरेच इटालियन आपल्या सारखे दिसतात कारण दक्षिण इटालित अरब लोकांनी चारशेंवषे वसाहत केली होती, त्यामुळे त्यांची प्रजा संमिश्रणाची असल्यामुळे कांहीं लोक आपल्या हिंदुस्थानांतील लोकांसारखे दिसतात.

रात्री १० वाजतां मिलानोचें स्टेशन आलें. असंख्य ट्यूब लाइट्सनें प्रकाशित केल्यानें हे स्टेशन झगझगाटांत चांगलें मोठे दिसत होतें. येथून वेनीसला जाता येते. मला वेनीसला जाण्याची फार इच्छा होती परंतु मला रोमला फक्त एकच दिवस राहून दुसऱ्या दिवशीं मुंबईचें विमान गांठायचें होते त्यामुळे गत्यंतर नव्हतें. रात्री १२ वाजतां गाडी रोमच्या स्टेशनवरती आली. स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मबाहेर येतो न येतो तोंच एक चांगलें कपडे घातलेले गृहस्थ भेटलें व माझ्याशीं इंग्रजीत बोलून मला कुठें जायचें आहे वगैरे चौकशी करून मला स्टेशनपासून जवळच असलेल्या विशेष महाग न पडेल अशा हॉटेलकडे घेऊन जाण्यास हमालाला सांगितलें. मी त्यांच्याबद्दल चौकशी करतां ते म्हणाले किं, ते एक पत्र व्यवसायी होते व मला परदेशी समजून त्यांनी माझ्याबद्दल चौकशी केली होती त्यांचे मी आभार मानून स्टेशनच्या बाहेर पडलों. हमालाला विचारलें किं टॅक्सी करायची किं काय ? पण ते हॉटेल जवळच आहे असें म्हणून एका हिन्दी मजूरसारखाच माझ्या बॅगला खांद्यावर ठेवून चालू लागला. अंदाजे दोन फर्लांग चालल्यावर हॉटेल आलें खोलीवर सामान ठेवायला सांगून २०० लिस द्या असें सांगता मी जेरा चपापलो व मला हा फसवत तर नाहीना अशी शंका आली कारण इटालींत फसवेगिरीचे

प्रकार फार होतात असें माझ्या ऐकण्यांत होते. मी माझी शंका हॉटेल मालकाला सांगितली तेव्हां तो दर योग्य आहे असें त्यांनी सांगितलें. २०० लिसला एक सिगारेटचे पाकिट सुद्धां येत नाही असेहि सांगितलें. मी माझ्या मनांत हिशोब केला तर १।६ झाला. मग मी त्याची हमाली देऊन टाकली. खोलीचें भाडें विचारतां रोजचें ८००० लिस ऐकून मी परत आश्चर्यचकित झालो. परंतु त्यानें सांगितलें किं येथील म्युनिसीपालटीनें हॉटेलचें वर्ग केले आहे. श्रेष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ असें आहेत व त्यांचे आकार कोष्टकाप्रमाणें आहेत. तुमच्या खोलींत सुद्धां तुमचें भाडे कोष्टकांत सांपडेल. त्यानें मला असें सांगितल्यावर मी माझ्या खोलींत येऊन पाहिलें तां खरेंच माझ्या खोलीचें भाडे म्युनिसीपालटीचें सील असलेल्या कोष्टकांत सांपडलें.

बरीच रात्र झाली असल्यामुळें मी झोंपून गेलों. दुसऱ्या दिवशीं निघणाऱ्या विमानांत माझ्या जागेची चौकशी करण्यासाठीं मी माझें नित्यक्रम आटोपून हॉटेलच्या बाहेर पडलों व 'बी. ओ. ए. सी.' च्या विमान कंपनीच्या ऑफिसमध्ये आलो. विमान कंपनीची कचेरी रोमच्या एका मोठ्या हॉटेलमध्ये होती. चौकशी करितां विमानाच्या उतारुंची यादी अजून आली नव्हती परंतु थोड्या वेळाने येणार होती व परत चौकशी करायला त्यांनी मला सांगितलें. माझा मुख्य प्रश्न म्हणजे माझ्या जवळचें जास्तीचें सामान पोष्टानें पाठवून देण्याचा होता. मी जवळच्या पोष्टांत चौकशी केली तर तेथें फक्त ३ पौंड पर्यंतचीच पार्सल घेतात व जास्ती वजनाचें पार्सल असेल तर रोमच्या सेंट्रल ऑफिसमध्ये जायला पाहिजे असें त्यांनी सांगितलें. ह्या माणसाला कांहींतरी इंग्रजी येत होतें नाहींतर बहुतेक इटालियन लोकांना इंग्रजी मुळींच येत नाही. मी त्यानें सांगितलेल्या पत्त्यावर बसनें गेलो. पोष्टांत पुष्कळ हातवारे करून मला हिंदुस्थानांत पार्सल पाठवयाचें आहे ते सांगून व त्यानें सुद्धां रोमन आंकडे काढून किती दर लागेल हें सांगितलें. मी घाईघाईने हॉटेलवर आलो व माझी हिंदुस्थानांत पाठवायची सूटकेस खोलीवरून आणून हॉटेल व्यवस्थापकांकडून गुंडाळून हिंदुस्थानचा पत्ता घालण्यास सांगितलें. नंतर मी तेथील उपहारगृहांत जेवायला गेलो. त्या दिवशीं दिवाळीचा दिवस होता हे मला ठाऊक होतें. मी इटालियन पद्धतिनें केलेला पुलावा वगैरे जेवण व इटालियन जेवणाचें वैशिष्ट्य असलेला स्पघेटीचा प्रकारहि मागविला. स्पघेटीचें लांबच लांब धागे व्यवस्थित रीतीनें मला तांडाच्या चंबूत काऱ्याचमच्यानें ठेवतां येत नव्हतें व शेजारच्या टेबलावर बसलेली एक इटालियन जोडप्यांतील तरुण स्त्री खो खो हंसत होती. माझ्या स्पघेटीशीं चाललेल्या युद्धालाच ती हंसत असेल अशी मला दाट शंका आली. व

ह्या युद्धांत माझा पराजय होत होता तरी थोडावेळ मी चावूंच ठेवलें. स्पष्टीला शह देण्यासाठी व खाण्याची पद्धत शिकण्यासाठी माझ्या आजूबाजूस कोणीच तो पदार्थ खात नसल्यामुळे मला शिकतां येणें शक्य नव्हतें, त्यामुळे मी तो पदार्थ तसाच देवून परिचारकला तो नेण्यास सांगिला. नाहींतरी तो पदार्थ नुमतां पिठूळ पिठूळ लागत हेंता व विशेष आवडलाहि नाहीं. जेवणांत मला जर कांहीं आवडलें असेल तर जेवणानंतर्ची फळें. भरपूर मोठमोठी द्राक्षें व इतर लागतील तेवटीं फळें देतात. जेवण संपवून मी आलों व माझो हिंदुस्थानांत पाठविण्याची सूटकेस घेऊन बाहेर पडलों व पोष्ट ऑफीसची बस गांठली. पोष्ट ऑफीसांत येऊन पाहातों तों सर्वत्र शुक्रशुक्राट. विचारपूस केल्यावर कळलें किं, आज पोस्टाला अर्ध्या दिवसाची सुट्टी होती. त्यामुळे सूटकेस संबंधी काय करावें ते कळेना. शेवटीं नक्की केलें किं सामान नेणाऱ्या विमानानें पाठवून द्यावी. विमानाच्या प्रवाश्यांना तिकिटाबरोबर दिल्या जाणाऱ्या विमानाच्या सामानाशिवाय, जास्तीचे नित्योपयोगी लागणारें सामान ३ दरांत सामानाची वाहतूक करणाऱ्या [फायट्रर] विमानानें पाठवितां येते. मी ह्या सवलतीचा फायदा घेण्याचें ठरविलें. म्हणून जवळच असलेल्या माल-विमानाच्या कचेरींत गेलों व माझें तिकिट दाखवून सुटकेस त्यांच्या हवालीं केली. मालवाहु विमान आमच्या विमानाच्या दुसऱ्या दिवशींच सुटणार आहे असें मला तेथील कारकुनानें सांगितलें. विमानानें सुटकेस पाठविण्यासाठीं ५ पौंड लागलें. पोस्टानें पार्सल पाठवितां आलें असतें तर १ पौंडात काम झालें असतें. सुटकेस पाठविण्याचें काम झाले असल्यामुळे मला बरेच हायसें वाटत होते. हे सगळें करतां दुपारचें ४ वाजलें होत. मी आतां रोम जितके पहातां येईल तेवढे पाहाण्याचें ठरविलें. जवळच्याच प्रवाश्यांच्या विमानाच्या कचेरींत माझ्या जागेबद्दल चौकशी केली. त्यांनीं माझें नांव यादींत असल्याचें सांगितलें. विमानतळावर प्रवाश्यांना घेऊन जाणारी बस पहाटेच ४ वाजतां निघत असल्याचें सांगितलें व त्यापूर्वीच विमानतळाच्या कचेरीवर येण्यास सांगितलें.

मी विमान कंपनीच्या कचेरींनून बाहेर पडलों व समोरच असलेल्या रोम दाखविणाऱ्या टुरीस्ट कचेरींत गेलो व मला रोम दाखविणारी बस केव्हां मिळेल असें विचारले तेव्हां त्यांनीं आज संबंध रोम शहराला अर्ध्या दिवसाची सुट्टी आहे असे सांगितलें व आज तुम्हांला ती बस मिळणार नाहीं असेहि सांगितलें मी त्यांना कारण विचारतां ते म्हणाले किं “आज आमचे पोपसाहेब, वटीकन शहरांत असलेल्या मंदिरांत मृत आत्म्यांना बोलवतात व त्यांच्या आत्म्यास शांति मिळो ” अशी प्रार्थना करतात. मी विचारलें किं, इटालींत

मेलेल्या मृतात्म्यांना बोलवतात का ! “ नाही ! नाही ! संबंध जगांत मेलेल्या मृतात्म्यांना बोलवतात. आमच्या पितरांना व तुमच्या पितरांना सुद्धा ” दिवाळीच्या अमावस्येला रोमचे लोक पितृपक्षां अमावास्या करतात असा मी तर्क केला. पोप साहेबांच्या ह्या वार्षिक कार्यक्रमाबद्दल मला चांगलेंच कुतुहल वाटलें. मी शेवटीं साध्या बसनेच वटीकन शहरांत जायचें ठरविलें व एक बस गांठली

रोमच्या बहुतेक बसेसमध्ये गर्दी असते कंडक्टर प्रवेशद्वाराच्या कोपऱ्यावर बसलेला असतो. तेथें त्याला पैसे द्यायचे व जागा असल्यास बसायचें नाहीतर उभ्या उभ्या प्रवास करायचा. संध्याकाळ झाली होती व पाऊस मुद्धां पडत होता. मला उभेंच रहावें लागलें. टिग्रीस नदी ओलांडून नंतर वटीकन शहराची हद्द मुरूं होते. वटीकन शहर हे पोप साहेबांचें रोमन धर्माचें मुख्य स्थळ आहे व इथेंच पोप साहेबांचें निवास-स्थान असून त्यांच्या निवासस्थानाजवळच मोठे थोरलें रोमन कॅथालिकांचें चर्च आहे. बरीच संध्याकाळ झाली होती व पाऊस पडत होता. व तेथें असलेली मंगुरे पाहून शहरांत परत येणाऱ्या बसचा मार्ग धरला. वटीकन शहरांत संबंध सत्ता पोपसाहेबांची असून विशिष्ट गणवेश घातलेला त्यांचा नोकरवर्ग फिरत असतो. कित्येकांजवळ शस्त्रेसुद्धां असतात. मी परत रोम स्टेशनावर आलों व जे कांहीं भय अवशेष बघायला मिळतील ते पहावें ह्या उद्देशानें परत बस गांठली. माझ्या जवळ टुरीस्ट ऑफीसनें दिलेला रोमचा नकाशा होता, व कुठें काय बघण्यासारखें आहे ते सर्व कांहीं स्पष्ट केलेच होते. जेथें मर्दानी खेळाचें सामने व्हायचें त्या ऑलिम्पसच्या क्रिडांगणाचे आतां भय अवशेष राहिलेले दिसले. कित्येक ठिकाणीं तर इतकें कमी अवशेष उरलें होतें किं, एका ठिकाणीं मी एका जागेला खूप फेऱ्या मारल्या-वर ती जागा कुठें आहे असें विचारतां मी त्याच जागेवर उभा आहे फक्त कांहीं अवशेष राहिलें नसल्यामुळें ती जागा आतां दिसून येत नाही असें सांगण्यांत आलें.

परत फिरतांना कसे जायचे ह्याची चौकशी एका सुशिक्षित इटालियन तरुणाला केली. त्यानें जवळच रोमच्या नवीनच तयार केलेल्या ट्युब रेल्वेचें स्टेशन असल्याचें सांगितलें. मलासुद्धां सेंट्रल स्टेशनला जायचें आहे तुम्हीं सुद्धां माझ्याबरोबर चला असें तो म्हणाला. त्या गृहस्थांना बरेच चांगलें इंग्रजी बोलतां येत होतें. व ते युनायटेड नेशन्सच्या त्याच नियंत्रणाच्या कचेरींत काम करीत असून त्यांचे वरिष्ठ अधिकारी एक हिंदुस्थानीच होते. त्यांनीं सांगितलेले नांव महाराष्ट्रीयन होते. आम्ही सेंट्रल स्टेशनला आलों व बाहेर पडलो. माझे नवे मित्र. मला जवळच्या एका उपहारगृहांत घेऊन गेले व रोमची कॉफी

प्रख्यात आहे असे सांगून कोंकी मागवली. आम्ही बऱ्याच गप्पा मारून नंतर एकमेकांचा निरोप घेतला.

मी दुपारीच जेव्हां हॉटेल सोडलें तेव्हां माझ्या बरोबरची बॅग घेतली होती व विमान कंपनीच्या हवाली केली होती. नंतर हॉटेलची खोली रिकामी केली. मी विचार केला होता किं, दिवसा राम बघतां न आल्यामुळें रात्री जितके रोम बघतां येईल तितके बघून घ्यावे व जरूर वाटल्यास एखाद्या हॉटेलमध्ये सुद्धा रात्री रहावे. नाहीतर विमान कंपनीच्या कचेरीत वेळ काढावा कारण पहांटे चार वाजतां विमानतळावर जाण्याकरितां बस निघणारच होती. म्हणून थोडेबहुत बाकी राहिलेले रोम पहाण्यास निघालों. रोममध्ये बरेच फिरलों व रात्री १२ वाजतां विमान कंपनीच्या कचेरीत आलों. एक दोन प्रवासी आले होते. एक बाई हिंदुस्थानात बुद्धाच्या २५ व्या वाढदिवसा निमित्त होणाऱ्या समारंभांत भाग घेण्यास चाललीं होता. त्या बुद्धसोसायटीच्या इंग्लंडमध्ये प्रमुख होत्या. त्यांना हिंदुस्थान सरकारचें आमंत्रण असल्यामुळें त्या मुंबईस चालल्या होत्या. त्या सुद्धां एक बांकावर झोपल्या होत्या. मी सुद्धां एका बाकावर झोपण्याचा प्रयत्न केला परंतु दोन वाजल्यानंतर प्रवाशांचा कलकळाट सुरू झाल्यामुळें झोंरं येणें शक्य नव्हतें. शेवटीं चार वाजले आम्हांला कोच मध्ये बसण्याकरिता उठविण्यांत आलें. मी कोचचें तिकिट घेतलें. थोड्या वेळानेंच कोच रोमच्या विमानतळावर जाण्यास निघाला. रात्रीची वेळ होती. सबंध रोम झोंपले होतें. हळू हळू आम्हीं रोमच्या जुन्या भागातून जाऊं लागलो. अधून मधून भग्न अवशेष दिसत होते. रोम शहरापासून विमानतळ २० मैल दूर असेल. रोम शहर हळू हळू संपलें. आमचा कोच आतां शेतांतून जाणाऱ्या रस्त्यावरून चालला होता. शेवटीं विमानतळ आलें. आम्हीं कोचमधून उतरलों. आमच्या विमानाला सुटण्यास आणखी थोडा अवकाश होता. म्हणून मी विमानतळावर तेवढ्यांत सकाळचे कार्यक्रम आटोपून घेतलें. थोड्या वेळानें सांगण्यात आलें किं, विमानाच्या नादुरुस्तिमुळें विमान टरलेल्या वेळापेक्षां उशिरा निघेल. हळू हळू सकाळ झाली. आमची सकाळची न्याहारी विमान कंपनीला देणें भागच पडलें. विमानतळावर कांहीं हिंदी विद्यार्थी जर्मनी बगैरे ठिकाणहून आले होते. इंग्लंड व इजिप्तच्या युद्धामुळें जागतिक युद्ध होईल अशा भीतीनें कित्येक विद्यार्थी आपला अभ्यास टोकून परत हिंदुस्थानांत जायला निघाले होत आगबोटी सुवेस मार्गाने जात नव्हत्या व कांहीं विमान कंपनीनें आपल्या फेऱ्या बंद केल्या होत्या. त्यामुळें विमानानें जाणाऱ्यांची संख्या फारच वाढली होती व आधीपासून तिकिट काढून ठेवलेल्या लोकांनाच जायला मिळायचें. रोमच्या विमानतळावर कित्येक

दिवसांपासून हिन्दी विद्यार्थी येऊन बसले होते. त्यांनी ओपन तिकिट काढून ठेवले होते. जर कोणी जाण्याचे रद्द करील तर त्या एवजी ह्या ओपन तिकिट असलेल्या लोकांना जायला मिळायचे कोणीहि जाण्याचे रद्द करित नसल्यामुळे ही मंडळीं येथे बऱ्याच दिवसांपासून अडकून पडली होती व थोडीबहुत विनाकारण खर्च होत असल्यामुळे संकटांत सांपडली होती. आमचे विमान सकाळीं ७ च्या सुमारांस दुरुस्त झाले होते आम्हांला विमानांत बसायची सूचना मिळतांच आम्ही आनंदाने विमानाकडे जाण्यास निघालो. माझ्या मनांत कित्येक निरनिराळे विचार डोकावून जात होते. माझा प्रवास यशस्वी झाला होता. ह्या सहा महिन्यांत जीवनातील माझी अमेरिकेस जाण्याची महत्त्वाकांक्षा सिध्दीस गेली होती. आणि मी खूप हिंडून वरेंच पाहिले होते. मला कोळशाच्या मोठमोठ्या खाणी वनायच्या होत्या त्या मी बघितल्या. हे सर्व मी माझ्या हिंमतविर कोणाची काहीही मदत न घेतां केले होते. त्यामुळे माझ्या मनाला एक प्रकारचा निराळाच आनंद वाटत होता. त्याबरोबरच माझ्या बायकामुलांना त्रास झाला नसेल ना ? असे विचार मनांत येत होते कारण माझ्यासाठीं त्यांनीं एकटे रहाण्याचे कबूल केले होते. ह्या त्यांच्या स्वार्थत्यागामुळेच माझे जाणे शक्य झाले होते असा विचार माझ्या मनांत येत होता व पाय विमानाकडे वळत होते. विमानावर सुंदर ऊन पडले होते त्यामुळे मला फोटो घेण्याची इच्छा झाली परंतु विमानाचा फोटो काढण्याची परवानगी नसेल अशी माझी समजूत होती त्यामुळे मी विमान अधिकार्याला विचारले तों त्याने सांगितले कि " जरूर चालेल परंतु आतां आपल्याला निघायला वेळ झाला आहे तरी नंतर कोणत्यातरी विमानतळावर तुम्हीं फोटो काढा. आपण आतां लवकरच निघू " असे त्यांनीं सांगितले. आतां मला मुंबईला जाण्याची धाई झाली होती म्हणून मी जास्त कांहीं न बोलतां विमानाच्या पायऱ्या चढलां व माझ्या जागेवर जाऊन बसलों. थोड्यावेळानेच आमच्या विमानाने उड्डाण केले व खाली पसरलेल्या रोम शहराचा निरोध घेतला. आम्ही पुढचा मार्ग आक्रमकू लागलों.

मायभूमिकडे

आमचें विमान टुरीस्ट वर्गाचें असून एका रांगेत ३ खुर्च्या होत्या. मी येतांना आलों त्या एअर इंडियाच्या विमानांत एका रांगेत २ खुर्च्या होत्या त्यामुळें बसायला जागा जास्त आरामशीर होती. एकंदरीत एअर इंडियाची सर्व व्यवस्था जास्त चांगली वाटली. विमानांत देण्यांत येणारे जेवणसुद्धां एअर इंडियाचेच बरे वाटले. वाटेंत एक दोनवेळां विमान हवेच्या दाबाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत गेले असल्यामुळें चांगलेंच जोरानें एकदम खालीं यायचें. आंत बसलेली माणसें खुर्चींतून थोडीबहुत फेंकली जायची व खुर्चीवरचा सुरक्षिततेचा पट्टा घालवा लागायचा. दुपारीं २ ला इस्तंबुल आलें तेथें एक तास थांबून आम्हीं परत आकाशाचा मार्ग धरला. बी. ओ. ए. सी. चा हा विमानमार्ग खरे पहातां कैरोवरूनच होता परन्तु इजिप्त इंग्लंडचें युद्ध सुरू झाल्यामुळें विमान कंपनीनें तो मार्ग सोडून दिला होता. संध्याकाळीं ७ ला बगदाद आलें व रात्री १० च्या सुमारास बसरा आलें. बगदादवरून जाताना तेथील स्टेशनवरचें हिरवे दिवे खूपच सुंदर दिसत होतें. आतां आम्हीं अगदी अरब प्रदेशांतून जात होतो व इजिप्त मधें चाललेल्या गडबडीची चांगलीच कुणकुण कानांवर येत होती. बसराच्या विमानतळाच्या उपहारगृहांतलें कांहीं वाढपी हिंदुस्थानीच होतें. त्यांनी आम्हांला चाललेल्या गडबडीची चांगलीच माहिती दिली. इंग्लंडनें इजिप्तवर केलेल्या आक्रमणामुळें अरब देश इंग्लंडवर चांगलाच चवताळला होता. ईराक, इराण इ. देशांत जरी इंग्लंडचें चांगलेंच वर्चस्व होते व तेथील सत्ता जरी इंग्लंडच्या सत्तेच्या आधीन गेली होती तरी लोकांना इंग्लंडचे इजिप्तवरचें आक्रमण मुळींच आवडलें नव्हतें. बहुतेक लोक खूपच विथरले होते व त्यांनीं इंग्लंडच्या नागारिकांची मालमत्ता लुटून खूप जाळपोळ केली होती. बसराच्या विमानतळाच्या बाहेरच किती तरी जाळपोळ झाली होती. हे विमानतळ मोठ्या मुष्किलीनें सशस्त्र सैनिकांच्या जोरावर टिकून राहिलें होते. ब्रिटीश कंपनीच्या विमानांना अजून उतरतां येत होते. आमच्या बरोबरचें ब्रिटीश प्रवासी अगदीं चोरट्यासारखेंच विमानतळाच्या रेस्टॉरंटमधें बसलें होते व त्यांच्या तोंडावरची अस्वस्थता अगदीं स्पष्टपणें दिसत होती. उपहारगृहांत कांहीं अरब लोक पण होतें. व तेथें आलेला कृत्रिमपणा सगळ्यांच्या लक्षांत येत होता. विमानतळावरचे अरब परिचारक हिंदुस्थानी लोकांसारखेंच दिसत असल्यामुळें आतां

हिंदुस्थानजवळ आलें ह्याची जाणीव होत होती. त्या सर्वांना “ असल्लाम वा लेकुम ” करून आम्हीं कराचीचा टप्पा गांठला.

पहांटे ५ ला कराची आलें. एकावेळेस आमच्याच हाडामासांचे असलेल्या परन्तु राजकारणामुळें दुरावलेल्या त्या माणसांवद्दल एकप्रकारचें ममत्व वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. व्हरांड्यावर झाडू देणाऱ्या घाणेरड्या पायजम्यांत फिरणारा अब्दुल, बुटाला पॉलिश करणारा रहेमान, अगदीं मायभूमिचीच लकरें वाटत होती. पुष्कळ दिवसांनी भेटलेल्या आप्तेष्टांना जसें वधून आनंद होतो अगदीं तसेंच त्यांना वधून वाटतें. मग उपहार— गृहांतला खमंग आम्लेट करणारा रफीक महमंद व मोठ्या आद्रीनें वावरणाऱ्या रफीक वद्दल तर विचारायलाच नको. महमंदला फक्त महमंदभाई असे म्हणून आस्थेनें चौकशी करतां त्यानें दुसरें आम्लेट माझ्यापुढें सादर केलें. किती अगदीं देवमाणसें ! त्यांनी सर्वांनीं त्यांची आर्थिक स्थिती वाईट असून हिंदुस्थानपेक्षां त्यांचीं इथें अव्वळ चाललीं आहे असें सांगितलें. परंतु इतके सर्व असून सुद्धां त्यांची जिन्हा साहेबांवर चांगलीच आस्था दाखवत होती. इथें इजिप्त पक्षांतर्फे इंग्लंडविरुद्ध मिरवणुका निघाल्या होत्या व पोलिसांना गोळीबार करावा लागला होता इत्यादि गोष्टी कळल्या. इथें आमच्याबरोबर एक सोळासतरा वर्षांचा अमेरिकन मुलगा मुंबईस शिकायला चालला होता. त्याच्याशी बोलणें झालें तेव्हां हा मुंबईस शिकण्यास जात आहे ऐकून मला आश्चर्य वाटलें. हा न्यू ईरा हायस्कूलमध्ये शिकत होता व त्याचें वडील मुंबईस स्टॅनव्हॅक कंपनीत काम करीत असतांना त्यानें न्यु ईरा हायस्कूलमध्ये शिकण्यास सुरुवात केली होती. आतां त्याच्या वडीलांची बदली न्यूयॉर्कला झाली होती परंतु ह्या मुलाला ही शाळा इतकी आवडली होती किं तो न्यूयॉर्कला शाळेच्या व्हेकेशनमध्येच आईवडीलांना भेटण्यास जात होता. व शाळा उघडणार म्हणून तो परत मुंबईस चालला होता. मी त्याला विचारलें किं तुमच्या अमेरिकेंत तर इतक्या चांगल्या चांगल्या शाळा आहेत मग तूं हिंदुस्थानांत कां शिकतोस ? व आमच्याकडील मुलें तर तुमच्या देशांत मुद्दाम शिकायला जातात. तो मला म्हणाला किं ते कांहीं असले तरी मला इथलें शिक्षण अमेरिकेच्या कोणत्याहि शाळेपेक्षां फार चांगलें वाटतें. मी इथून न्यूयॉर्कला गेलो व अमेरिकेच्या शाळेंत नांव दाखल केले तेव्हां माझे इथलें शिक्षण इतकें चांगलें होते किं मी वर्गांत पहिला आलों परंतु मला तेथें करमेना. शिवाय हिंदुस्थानांतलिल माझे सहाध्यायी व मास्तर फार प्रेमळ आहेत व मला ती शाळा फार आवडते म्हणून परत

मुंबईस शिक्षणास गेलो. हे त्याचें बोलणें ऐकून मला फार आनंद वाटला. मला वाटलें आतां गंगा उलटी वाहूं लागणार किं काय ? आमची माणसें ज्ञान पिपासाच्या तृप्ती-करिता पाश्चात्य देशांत नं जातां तेथील माणसें आमच्याकडे कधी येतील ? कधी आमच्या वाराणसी, नांददा व तक्षशीला सारखीं ज्ञानपीठें परत सुरू होतील जगाच्या ज्ञान मुमुक्षांना फक्त धर्म व तत्वज्ञानाचीच दिशा न दाखवून अणुच्छेदन व भौतिक ज्ञानाच्या खोल खोल विहिरीचें अतिशीतल व मधुर पाण्याचें झरे वहाते करतील ? आंमच्यांत काय नाही ! एका अत्यंत्य गौरवशाली संस्काराचें वारसदार आज कांहीं वर्षे परकीय राज्यतंत्रामुळें भौतिक दृष्ट्या पाठीमागें राहिले पण आतां आम्ही निश्चय केला असल्यामुळें आम्हांला उठायला किती वेळ लागणार ! आमच्यांत बुद्धिची चमक आहे. निसर्गाचीसुद्धां देणगी आहे. आम्हांला आतां उठलेंच पाहिजे.

एका तासानें आमच्या विमानानें मुंबईकडे प्रयाण केलें. खालच्या अरबी समुद्राच्या लाटासारख्या माझ्या हृदयांत व मस्तकांतसुद्धां अनेक लाटा चालल्या होत्या. इतक्यांत मला आठवलें किं, मी माझ्याजवळ कांहीं लिसचे नाणें पडलें आहे. व परक्या देशांचे नाण कोणत्याहि देशांत चालत नाही त्यामुळें ह्या नाण्याची विल्हेवाट लाविण्याचें ठरविलें व हवाई अतिथ्याच्या बाईला [एअर हॉस्टेस] ते नाणे देऊन एक बिअरचा प्याला आणण्यास सांगितलें तिनें ते मोजून पाहिले व बिअरच्या प्यालाकरिता १२ लिस कमी पडतात असे सांगून मला ते परत केले माझ्याजवळच बसलेंल्या इंडोनेशियांत व्यापार करणाऱ्या हिन्दी व्यापाऱ्यांच्या कानांवर हे शब्द पडतांच त्यांनी मी बिअर मागवतो घाबरुं नका असे सांगितलें. मी त्यांना समजावून सांगितलें किं मला बिअर मुळींच प्यायची नव्हती मला फक्त हे लिसच्या नाण्यांना निरोप द्यायचा होता व म्हणून मी बिअर मागवली होती परंतु त्यांनीं माझे म्हणणें ऐकून घेतलें नाही व माझ्या हातांत बिअरच्या वाटल्या आल्याच हे गृहस्थ मुळचें हिन्दुस्थानचे असून आतां इंडोनेशियांत व्यापार करीत असून तेथेंच स्थाईक झाले होते. आमच्या गोष्टी खूप रंगल्या व गोष्टीच्या भरांत मी ह्या गृहस्थांना खूप विरोध केला असूनही त्यांनी परत प्रत्यकीं २ वाटल्या मागवल्या. मला कांहीं केल्या शेवटचा ग्लास खपत नव्हता व माझे डोकेसुद्धां चांगलेंच भणभणायला लागलें. इतक्यांत हवाई अतिथ्याच्या बाईनें वर सांगितलें किं आतां आपण अर्ध्या तासांत मुंबईला पोहचूं. आतां मुंबईची हद्द लागत आहे व मुंबईला दारूबंदीचा कायदा असल्यामुळें सर्वांनीं पेले रिकामे

करावें. माझ्या मित्रानें त्याच्या हातानें माझ्या तोंडात पेला रिकामा केला—व म्हणालां किं
आतां तूला मुंबईला प्यायला मिळणार नाहीं.

प्रकरण ८ वें

मुंबईस

थोड्या वेळांतच आमचें विमान सान्ताक्रुझ विमानतळावर येऊन उभें राहिलें. मला अगदीं चकर येत होती व स्थिरपणें खालीं कसें उतरावें हा विचार पडला परन्तु उतरल्याशिवाय तर गत्यंतरच नव्हतें. मी अगदीं पुढल्या रांगेत बसलो होतो म्हणून सर्वांत शेवटीं उतरलों. शरिराचा तेल कसातरी सांभाळत उतरलों. नंतर उता-रुंचा (इनक्लोझर) घरट्याकडे चालूं लागलों. माझें आतजन आलेच होते त्यांना हात हाल-वून जकात कचेरीच्या अंमलदारांचा सामना करण्याच्या विवंचनेंत पडलों. मी ऐकले होतें किं मुंबईच्या जकात कचेरीत उतांरुंना चांगलाच त्रास होतो. मला आतांपर्यंत ह्या वर्गा-कडून कुठेंच त्रास झाला नव्हता. आतां इथें काय होतें ते पहायचें होते. मी बरोबरच्या सामानाचें पत्र (डिक्लरेशन फार्म) भरलें व दिलें. माझ्या बरोबर कांहीं लाकांनी लंडनहून त्यांच्या स्वजनांना देण्याकरितां कांहीं वस्तु दिल्या होत्या. जकात अधिकाऱ्यांनी मला

सामानाची यादी लिहिण्यांत मदत केली. मला कोणत्याहि सामानावर जकात! पडली नाही. मी सामान उघडण्याकरितां बॅग उघडूं लागलों तर “ आम्हांला तुमच्या म्हणण्यावर विश्वास वाटतो व बॅग उघडायची कांहीं जरूरी नाही. ” असें त्यांनी मला सांगितलें. किती सज्जन लोक ! मी सामान हमालाजवळ दिलें व बाहेर पडलो. युरोप अमेरिकेच्या हमालापेक्षां आमचें हमाल किती कृश ! माझे आतजन मला भेटण्यास बाहेरच उभे होते. त्यांना पाहून मला आनंदानें गहिवरून आलें. मी बाहेर पडणारा शेवटचा उतारूं होतो. माझ्यासाठीं शहरांतील विमान कंपनीच्या कचेरीकडे जाणारा कोच माझी वाट पहात होता. मी टॅक्सिनें जाणार आहे असें सांगून काचे रवाना केला. आम्हीं सर्व घरीं आलों.

भाऊविजेचा दिवस होता. मला हिंदी जेवण पुष्कळ दिवसांनीं मिळालें होते. तसे नाही म्हणायला लंडनमधें भारतीय नौका शाखेचें कॅप्टन श्रीखंडे व वॉशिंग्टनमधें हिंद-सरकारचें माहिती अधिकारी श्री. शहाणे ह्यांच्याकडे हिंदी जेवण जेवलों होतो. माझ्यावर निरनिराळ्या प्रश्नांचा भडिमार चालूंच होता माझ्या डोळ्यापुढें परत लंडन, न्युयॉर्क, पिट्सबर्ग आलें. मी आणलेल्या टेपरेकॉर्डवर सगळ्यांची बोलणी व ऐकणी झाली. रोमच्या रात्रीच्या जागरणानें व विमानांतल्या जागरणानें माझे डोळे मिटत होते. त्यांतल्यांतल्यांत विमानांत घेतलेल्या विअरनें माझे डोळे अजून फिरतच होते. मला थोड्य वेळांतच गाढ झोप लागली व एक सुंदर स्वप्न पडलें.

मी एका खोल खोल विहिरींतून वर येत होतां. बहुतकरून हिरे खोदण्याकरितांच खोदलेली विहिर असावी, कारण ही खूपच खोल होती. दहा हजार फुटापेक्षां कमी खोल नसेल. माझ्या कानावर सुंदर संस्कृत लोकाचें शब्द खणखणींत आवाजांत ऐकूं येत होते. “ सर्वांत प्रथम आकाश नंतर सूर्य त्यांतून पृथ्वी ” वगैरे किती शास्त्रीय व खरें ? ऋग्वेद यजुर्वेद, अथर्ववेद, व सामवेदांचें शब्द ऐकावयास मिळाल्यामुळें पार्थिवतेचें भाव विसरून खरा स्वर्गीय आनंद वाटला. आजूबाजूला सुंदर व शांतनील प्रकाशाची ज्यात पेटत होती. पृथ्वीच्या गाभान्यांतल्या हिच्याचेच ते प्रकाश वलय असावेत. मी हळूं हळूं वर येत होतो. वाल्मिकी ऋषी स्नानसंध्या आटोपून वेदव्यासांकडून सुंदर गोड आवाजांत रामायण लिहित होते. त्यांच्या लिखाणांतून तयार होत असलेली राम, लक्ष्मण, सीता यांची पात्रें अगदीं रक्त, हाड, मांस धारण करून त्यांतून जीवंत स्वरूप घेऊन बाहेर पडत होती व त्यांना असंख्य भाविक लोक पाया पडत होते. हळूं हळूं महाभारतातील युधिष्ठिर, द्रौपदी व

श्रीकृष्णाची सुवर्ण द्वारका सुद्धां दिसूं लागली मी पुढें सरकला ज तो तों काय चमत्कार ! कालिदास महाराज ताडपत्रांवर मेघदूत लिहित होते. व त्यांतील यक्षाच्या विनवर्णांवरून जाणाऱ्या मेघाची गती सुपर कॉन्स्टेलेशन विमानापेक्षां जास्त वाढली. मी अगदीं आदरानें कालिदासांना प्रमाण करून पुढें सरसावलों तर समोरच भवभूति दिसलें. माझें मस्तक अजून खालीं वांकलेलेंच होतें. आणखी पुढें पाणिनी, भास्कराचार्य व त्यांची कन्या लिलावती कांहींतरी खगोल शास्त्राच्या गाणितांतला प्रश्न सोडवण्यांत अगदीं तल्लिन झालेलीं दिसलीं. पुढें जातों तर चरक औषधांच्या खलत्र्यांत कांहीं तरी वनस्पती गोळा करून एका रोग्याला देणाऱ्या गडबडीत होतें. सुश्रुत त्यांच्या जवळच उभें होते व रोग्याचा आजार शस्त्रक्रियेनेच वरा होण्यासारखा आहे असें त्यांना समजावून सांगत होते. त्यांच्या हातांत चकचकणारी शस्त्रें होती. आणखी पुढें भगवान बुध्द डोळे मिटून अगदीं शांत स्वरूप धारण केलेलें दिसत होते. त्यांच्याकडे बघून मनांतलें निरनिराळें विकार नाश पावून शांतिसुखाचा आनंद मिळत होता. आणखी पुढें महावीर स्वामी अहिंसेचें तत्व शिकवित होते. मी पुढें चाललोंच होतो; परंतु आतां तो निळा प्रकाश कमी कमी होत चालला होता व चांगलाच काळोख वाटूं लागला होता. हिऱ्यांच्या पासून मी दूर दूर चाललों होतों म्हणून कीं काय त्या अंध प्रकाशांत हळुं हळुं मोंगल सम्राट व त्यांच्याशी झगडणारें राजे शिवाजी दिसूं लागलें, परंतु आतां काळोख वाढतच चालला होता. क्लार्कव्ह वगैरे ब्रिटिश मुत्सद्दी दिसूं लागलें मला हें सर्व कांहीं चमत्कारिक वाटूं लागलें. जीव अगदीं गुदमरूं लागला. हा इतका काळोख कां ? मी उडी मारून खालीं जाणार इतक्यांत माझा हात कोणी तरी हलविल्यासारखें वाटलें. आणि बघतों तों काय बापूजीच समोर उभे होतो. म्हणत होते “ बघ तर खरं पुढें प्रकाशच प्रकाश आहे. जा पुढें ” असे म्हणून त्यांच्या नेहमीच्या हस्ताने मला मंत्रमुग्ध केलें. मी पुढें वळून बघतों तर विमानांतला अमेरिकन मुलगा माझ्यासमोरच होता. तो अगदीं आनंदानें हंसत होता. मला आश्चर्यच वाटलें. “ तूं कुठे होतास ? ”, “ मी तुमच्या पाठीमागेंच होतो. किती मोठा आहे तुमचा देश ! मग मी मुंबईला शिकायला आलों तर तुम्हांला आश्चर्य वाटायचें कारण काय ! ” मला त्याचे बोलणें पटलें पण आतां मला खरोखरीच कोणी गदगदां हालवीत होते. मी समोर बघतों तर माझी पत्नी मला गदगदां हलवित होती व एकसारखी म्हणत होती तुम्हांला वि. टी. ला धनबादचे बर्थ गिझर्व करण्याकरितां जायचें आहे ना ?

मी नेहमीच्या संवयीप्रमाणें थोडा चिडलोंच. मला स्वप्नांत आमच्या बराकुर व दामोदर वर कोळशाची व इतर जिनसांची असंख्य गलत्रतें चाललेली पहावयाची होती.

